

59 | 3 (2019)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

3

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4) "18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory,
EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors

Fotografija na naslovnici: Trg Laško. Razglednica je bila poslana leta 1903 iz
Laškega v Celje; nemški toponim je pošiljatelj prečrtal in ga zamenjal s slovensko
različico. Foto Andreas Elsbacher, hrani Osrednja knjižnica Celje.

Vsebina

Razprave – Articles

- Karin Almasy**, The Linguistic Landscape of Lower Styria on Picture Postcards (1890–1920) / Jezikovna krajina Spodnje Štajerske na razglednicah (1890–1920)
UDK: 323.1:81'246.2:77.047(497.4:436)"1890/1920" 8
- Vasilije Dragosavljević**, Irredentist Actions of the Slovenian Organisation of Yugoslav Nationalists (the ORJUNA) in Italy and Austria (1922–1930) / Iredentistične akcije slovenske organizacije jugoslovanskih nacionalistov (ORJUNE) v Italiji in Avstriji (1922–1930)
UDK: 327.35(436+450=163.6)"1918/1941" 31
- Dunja Dobaja**, Razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji v obdobju med obema vojnama s poudarkom na pomožni šoli v Mariboru / Development of Special Education in Slovenia in the Interwar Period With the Emphasis on the Special School in Maribor
UDK: 328.13:347.96(497.4Maribor)"1918/1941" 53
- Jurij Perovšek**, Slovenci, Jugoslavija in začetek vojne / Slovenians, Yugoslavia, and the Onset of War
UDK: 323(497.1=163.6)"1939" 74
- Tjaša Konovšek**, Med idealom in resničnostjo: ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem / Between the Ideal and Reality: Women During World War II in Slovenia
UDK:305-055.2(497.4)"1941/1945" 98
- Ivana Dobrivojević Tomić**, Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaji seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991) / Durability and Change. Culture of Abortion, Liberalisation of Regulation and Attempts at Sex Education of the People of Yugoslavia (1918–1991)
UDK: 613.888.15: 618.39(497.1)"1918/1991" 113
- Nikita Meden**, Srenjska zemlja v sodobnem mednarodnem zgodovinospisju: aktualna vprašanja / Communal Land in Modern International Historiography
UDK: 930(100):332.24.012.34 132

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

- O takih in drugačnih zlorabah
(Marjan Linasi) 155

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Konečne sami. Národný štát, reprezentácia a suverenita v strednej Európe po roku 1989. (Tjaša Konovšek)	165
Jurij Perovšek, Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. (Miroslav Stiplovšek)	166
James R. Dow, Heinrich Himmler's Cultural Commissions. Programmed Plunder in Italy and Yugoslavia. (Klemen Kocjančič)	171
Norman Ohler, Popolna omama. Droge v tretjem rajhu. (Klemen Kocjančič)	173

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - SIstory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - SIstory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Karin Almasy*

The Linguistic Landscape of Lower Styria on Picture Postcards (1890–1920)

IZVLEČEK

JEZIKOVNA KRAJINA SPODNJE ŠTAJERSKE NA RAZGLEDNICAH (1890–1920)

Ob koncu devetnajstega stoletja je v večjezični Habsburški monarhiji jezik postal pomemben – če ne kar najpomembnejši – etnični označevalec pri oblikovanju različnih nacionalnih identitet. V jezikovno mešanih pokrajinah monarhije jezik ni več veljal le za preprosto orodje komunikacije, ki ga je mogoče pragmatično izbirati glede na govorne okoliščine, ampak je postal simbol nacionalne identitete. Koliko pa je res znanega o dejanski uporabi jezika v dvojezičnih pokrajinah? S primerom dvojezične slovensko-nemške pokrajine Spodnje Štajerske je v prispevku predstavljeno, kako lahko razglednice kot bogat vir, ki je na voljo v velikih količinah, pomagajo osvetliti navzočnost jezika oziroma jezikov v javni sferi, družbeno stratifikacijo in geografsko porazdelitev jezikov, jezik v formalni in neformalni komunikaciji ter različne vrste dvojezičnosti in jezikovnega stika. Preučevanje razglednic s preloma stoletja – sredstva, ki je del vsakdanjega življenja – nam torej omogoči vpogled v jezikovno krajino Spodnje Štajerske in naslika podobo pokrajine, za katero niso bili značilni samo nacionalni konflikti, ampak tudi miren soobstoj.

Ključne besede: Spodnja Štajerska, razglednice, zgodovina vsakdanjega življenja, dvojezičnost, jezikovni stik

* Mag. Dr. phil. MA, University of Graz, Institut für Translationswissenschaft, Merangasse 70/1, 8010 Graz, Austria; karin.almasy@uni-graz.at

ABSTRACT

Towards the end of the nineteenth century in the multilingual Habsburg Empire, language became an important – if not the most essential – ethnic marker in the construction of different national identities. In the linguistically mixed regions of the Empire, language was no longer perceived merely as a tool for communication that could be chosen pragmatically, depending on the social situations, and instead became an emblem of one’s national identity. However, how much is really known about how language was actually used in bilingual regions? By using the example of the bilingual Slovenian/German-speaking region of Lower Styria (Spodnja Štajerska/Untersteiermark), this paper suggests that picture postcards – a rich source available in large quantities – can help shed light on the visibility of language(s) in the public sphere, the social stratification and geographic distribution of languages, the language of formal and informal communication, as well as on the various forms of bilingualism and language contact. In short, the examination of picture postcards from the turn of the century, a medium close to everyday life, yields insights into the linguistic landscape of Lower Styria and paints a picture of a region characterised not only by national conflicts but also peaceful coexistence.

Keywords: Lower Styria, picture postcards, history of everyday life, bilingualism, language contact

Introduction

Picture postcards were the first truly mass medium of communication. Even though they were long overlooked by historians as a seemingly “banal” source of information, after the “pictorial turn”¹ they have no longer been conceptualised as passive representations but rather as media apparatuses that condition the viewer’s patterns of perception. Postcards are multimodal specimens, characterised by an intersection of visual and textual information, and should be studied not only as visual items but also as linguistic ones.² Precisely because of this multimodal character, postcards are nowadays of great historical interest. They are now appreciated as a mass medium close to everyday life, which can help tell a different story than other traditional sources. For instance, in this case, they are a vital source of information about language distribution, language contact, the prevailing (albeit asymmetrical) bilingualism, and the

1 W. J. Thomas Mitchell, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation* (Chicago, Ill.: Univ. of Chicago Press, 1995).

2 We stress this claim in our upcoming publication: Karin Almasy, Heinrich Pfandl and Eva Tropper, eds., *Bildspuren, Sprachspuren. Postkarten als Quelle zur Mehrsprachigkeit in der späten Habsburger Monarchie* (Bielefeld: transcript, 2020).

coexistence of the Slovenian and German languages in Lower Styria. The predominant topographical views of places, regions, and tourist attractions were framed primarily with German captions as well as Slovenian and bilingual captions by various producers and personalised with handwritten elements by their individual senders. Language in the public sphere is documented by the postcard photographs through elements like commercial signs on storefronts and business institutions. Postcards thus served as a sort of a stage on which the claims to the shared territory could be presented visually and textually, and where traces of language are evident in many different forms. They constitute an opportunity to portray the “linguistic landscape”³ of a historical region by providing relevant information about the relative power and status of the competing languages. This paper aims to portray this linguistic landscape in Lower Styria during the period between 1890 and 1920. The general observations about the history of the medium and the methodological challenges and advantages of working with postcards will first be discussed, followed by examples of the multi-layered information extracted from postcards. These observations are based on the results of a three-year research project on postcards from Lower Styria, conducted at the University of Graz, which will also be discussed.

Postcarding Lower Styria

Lower Styria (Špodnja Štajerska/Untersteiermark), the southern part of the crown land of Styria and one of the bilingual regions of the Monarchy, was characterised by the peaceful albeit asymmetrical coexistence of the German and Slovenian languages well into the second half of the nineteenth century.⁴ German had certain advantages over Slovenian: it had been codified earlier than Slovenian; it was the dominant language in the urban areas; and it was considered to be the language of the upper class and higher education. Given that in most cases, social advancement was connected to acculturation, a good command of German was, above all, economically relevant for Slovenian families. Bilingualism and “extended diglossia”⁵ was therefore widespread, especially among the educated Slovenian elite. German was predominantly used in the public discourse in the towns of Lower Styria, which were the centres of trade, higher education, and political power, while Slovenian was much more common in the rural areas. While this bilingual situation in Lower Styria remained mostly indifferent to the national identity and remained – despite the beginnings of nationalist movements – without friction well into the 1860s, things changed in the 1870s and the 1880s.

3 Rodrique Landry and Richard Bourghis, “Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study,” *Journal of Language and Social Psychology*, 16, 23–49 (1997): 23.

4 See e.g. in memoirs of the anational times, such as: Anton Šantel, *Zgodbe moje pokrajine: [z lastnimi risbami]*, ed. Janez Kajzer (Ljubljana: Nova revija, 2006). And further: Karin Almasy, *Wie aus Marburgern “Slowenen” und “Deutsche” wurden: Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861* (Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark - Pavelhaus, 2014).

5 Joshua Fishman, “Bilingualism with and Without Diglossia; Diglossia with and Without Bilingualism,” *Journal of Social Issues*, XXXIII, No. 2 (1967).

The politics of identity, which kept pushing the nationalist concept of homogeneous linguistic groupings and the discursive construction of nationalist hostility, came to the fore. The last decades of the Habsburg Monarchy were shaped by the formation of nationalist movements and the nationalist mobilisation of the masses.⁶ Language was no longer simply a means of communication but instead came to be understood as “an emblem of nation-ness.”⁷ Nevertheless, Styrians, whose mother tongue was either Slovenian or German, continued to live together in this shared territory and kept communicating with each other daily. They were no hermetically sealed ethnolinguistic groups that were at odds with each other, as national historiographies would later claim.

Within the same timeframe when Lower Styria was pervaded by questions of nationality, and when faster means of transportation, including the expanding railways, had already increased people’s mobility, postcards became a popular medium of mass communication in the decades leading up to World War I. The world’s first correspondence cards (in German *Korrespondenzkarten*, in Slovenian *listnice* and later *dopisnice*) were introduced in the Habsburg Monarchy as an official means of written communication in 1869. At this time, they were not illustrated, and they quickly grew in popularity because they were less expensive than letters to send by post. The first illustrated examples came into circulation in 1885, when private companies within the Monarchy were authorised to print their own illustrated postcards. In the 1890s, they became a form of mass media, “occupied a significant social communicative space,” and became “the first writing-related technology to be a truly mass vernacular medium.”⁸ As of approximately 1897, when the photomechanical reproduction process was adopted as the standard procedure using colotype and halftones, the social use of this particular form of media expanded rapidly and large numbers of postcards came into circulation. By 1912, some 272.7 million postcards had been sent in Austria.⁹ Because they were related to the emergence of a travelling public, they played a central role in tourism discourse by directing the tourists’ attention through displays of what was worth seeing and by staging and presenting a region, city, or territory.¹⁰ However, the

6 For Lower Styria, see: Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik: politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)* (Maribor: Obzorja, 1997). Janez Cvirn, *Aufbiks!: Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje* (Celje: Visual Production, 2006). Pieter M. Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006).

7 Benedict R. O’G Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Rev. ed. (London, New York: Verso, 2006), 133.

8 Nigel Hall and Julia Gillen, “Purchasing Pre-Packed Words: Complaint and Reproach in Early British Postcards,” in: *Ordinary Writings, Personal Narratives: Writing Practices in 19th and Early 20th Century Europe*, ed. Martyn Lyons (Bern: Lang, 2007), 102, 103.

9 For this number, Békési is citing the statistics of the Austrian postage service and it refers to the territory of today’s Republic of Austria. See: Sándor Békési, “Die topografische Ansichtskarte. Zur Geschichte und Theorie eines Massenmediums,” *Relation. Beiträge zur vergleichenden Kommunikationsforschung. Online Edition 1* (2004): 385.

10 David Barton and Nigel Hall, eds., *Letter Writing as a Social Practice. Studies in Written Language and Literacy V. 9* (Amsterdam: Benjamins, 2000), 107. Crispin Thurlow, Adam Jaworski and Virpi Yläne-McEwen, “Half-Hearted Tokens of Transparent Love: Host and Tourist Perceptions of Postcard Representations,” *Tourism, Culture, Communication*, 5, No. 1 (2005). Adam Jaworski, “Linguistic Landscapes on Postcards: Tourist Mediation and the Sociolinguistic Communities of Contact,” *Sociolinguistic Studies* 4, No. 3 (2010).

impact of postcards during this period that predated the telephone went far beyond the tourism industry. Due to a well-established postal service, they were also the fastest means of communicating messages about day-to-day business and events. Their widespread use by a large number of people meant that writing practices used in postcard messages are also of significant historical interest. Since they were a form of informal, everyday writing, postcards were embedded in sets of social practices by which identities were negotiated and social relationships, however far or distant, were stabilised.¹¹ Postcards were a “young” and somewhat unconventional medium, unencumbered by the rather stiff conventions that applied to letter writing. This also motivated people from all social classes – even those who seldom wrote letters – to start using them.

On the Methodology of Working with Postcards

In general, when working primarily with postcards, one can choose either a quantitative or a qualitative approach. A qualitative approach, which examines single items in depth, is preferable when trying to get a sense of the ordinary people’s identifications and feelings of belonging,¹² the everyday life of common people,¹³ actual (written) language use in everyday life,¹⁴ and the general atmosphere during specific time frames, e.g. during World War I.¹⁵ Furthermore, the focus can be on the visual information¹⁶ or the textual information,¹⁷ though preferably both layers of information (textual and visual) should always be considered because in this medium they are inextricably linked. When taking a qualitative approach, it is preferable to connect postcards as a

-
- 11 See further: Barton and Hall, *Letter Writing*, 7. See also: Esther Milne, *Letters, Postcards, Email: Technologies of Presence* (New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, 2013). Anett Holzheid, *Das Medium Postkarte: Eine Sprachwissenschaftliche und mediengeschichtliche Studie* (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2011).
 - 12 Karin Almasy, “The Linguistic and Visual Portrayal of Identifications in Slovenian and German Picture Postcards (1890–1920),” *Austrian History Yearbook* 49 (2018). Heinrich Pfandl, “Slowenische Identität(En) auf Ansichtskarten der Monarchie zwischen 1890 und 1918. Am Beispiel des Österreichischen Kronlandes Steiermark,” in: *Konfliktzenarien um 1900: Politisch – Sozial – Kulturell; Österreich-Ungarn und das russische Imperium im Vergleich = Scenarii Konfliktov Na Rubeže XIX – XX Vekov; Političeskie – Social’nye – Kul’turnye; Avstro-Vengerskaja I Rossijskaja Imperii*, ed. Peter Deutschmann, Volker Munz and Ol’ga Pavlenko (Wien: Praesens-Verl., 2011).
 - 13 Martin Sauerbrey, “Danes na peči faulencam. Jutri grem pa na ‘Jegerbal’” – Was man aus Postkarten aus der Untersteiermark aus den Jahren 1880–1920 lernen kann,” *VII. Jahresschrift des Pavelhauses*, 2017.
 - 14 Heinrich Pfandl, “Razglednice Spodnje Štajerske kot vir informacij o obdobju med letoma 1890 in 1918,” in: *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*, eds. Aleksander Bjelčevič, Matija Ogrin and Urška Perenič (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017). Heinrich Pfandl, “Wie ist es bei den Slowenen Lustig? Slowenisches auf topographischen Ansichtskarten des Kronlandes Steiermark 1890–1918,” *Signal. Jahresschrift des Pavelhauses* (2010/2011).
 - 15 Karin Almasy and Martin Sauerbrey, “Noviga ni nič. Vojska je hudič’ Prva svetovna vojna na razglednicah s Spodnje Štajerske,” *Zgodovina za vse* 26, No. 1 (2019): 46–61.
 - 16 Karin Almasy, “Prosperität und Modernisierung der Untersteiermark zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Spiegel illustrierter Postkarten,” in: *Prosperität und Wirtschaftsaufschwung im Donau-Karpaten-Raum (Arbeits titel)*, ed. Harald Heppner (2019).
 - 17 Karin Almasy, “Postkartengeschichte(n). Der Unterschätzte Quellenwert von handschriftlichen Spuren auf Postkarten für Sozial-, Alltags- und Mikrogeschichte,” in: *Bildspuren, Sprachspuren. Postkarten als Quelle zu mehrsprachigen Regionen Der späten Habsburger Monarchie*, eds. Karin Almasy, Heinrich Pfandl and Eva Tropper (Bielefeld: transcript, 2020).

medium “from below” with other sources “from above” (e.g. macro data such as census statistics or official sources). In these instances, microhistory¹⁸ can be reconstructed with a few meaningful postcards, or they can be used to create a more vivid picture of a particular period or set of circumstances than would be possible through isolated numbers or statistics. In this paper, however, a quantitative approach will be used.

The advantage of a broader view, facilitated by large quantities of postcards, is that the researcher can have a better sense of whether or not a particular specimen is typical or common. Looking at the frequency within a large sample results in a more accurate picture than narrowly focusing on a particular type of postcard or a specific theme. Moreover, when working with larger quantities of postcards, the relationships between the uses of the different languages in a bilingual region such as Lower Styria become more discernable. These relationships, however, need to be interpreted with considerable caution. Every postcard is the product of different interests, which could be financial, pragmatic, or ethnically motivated. Therefore, it is essential to bear in mind that the language printed on postcards does not necessarily reflect the population ratios of a particular area or period, and a single modern collection of postcards does not allow researchers to draw direct conclusions regarding the ethnic distribution patterns. Nevertheless, more extensive collections of postcards from a specific region could portray a linguistic landscape of the power relations at the time they were produced and/or circulated.

One of the methodological challenges of working with postcards is the need to manage them in large quantities. With the exception of privately produced specimens (mostly photographic postcards), postcards are not one-offs—they are printed and brought onto the market in series. Due to these large quantities, it is not possible to examine every single circulated postcard from a region, so researchers can only try to ensure as broad an overview as possible by examining collections assembled by various institutions and private collectors. Consulting a variety of collections is important because the contents of collections are always dictated by the interests or focus (date of origin, geographical location, etc.) of the institutions and individuals assembling them. For instance, a regional library is usually primarily interested in postcards of the city it is located in and its immediate surroundings, while a supralocal or national collection will generally endeavour to represent an entire region or area of a particular ethnic group. More recent rationales behind the sorting and collecting by public institutions have been guided by nationalist categories of thought as well as by the subsequently-drawn state and administrative boundaries. For example, we found that the postcard collection at the Slovenian National and University Library tends to reflect a more “Slovenian” Lower Styria than the postcard collection at the Styrian Provincial Archives in Graz, which reflects a more “German” version.¹⁹ The same is also true of private collectors. The content of these private collections is shaped by both the

18 For a good overview and the methodology of microhistory, see: Sigurður G. Magnússon and István Szigjártó, *What Is Microhistory? Theory and Practice* (Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2013).

19 For an overview of our quantitative findings, see *Postcarding Lower Styria*, <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:polos/methods/sdef:Context/get?mode=statistics> (18 October 2019).

different goals and interests of individuals and by the varying market conditions. For example, if a collector sources postcards primarily from flea markets in Klagenfurt or Vienna, these will often contain German handwritten text, since many of the postcards at these markets have been sent to these same predominantly German-speaking cities or regions. In contrast, if postcards are acquired from postcard collectors specialising in a Slovenian region, the percentage of postcards written or printed in Slovenian would, naturally, be higher.

The three-year research project “Postcarding Lower Styria. Nation, Language and Identities on Picture Postcards (1890–1920)”,²⁰ which this paper is based on, was also assembled according to a particular interest. In this case, the main research focus was on how postcards could provide evidence of the intensifying linguistic and ethnic polarisation or whether they would also reflect bilingualism and national indifference. To this end, we examined large quantities of postcards from Lower Styria from ten different collections that had originated from or had been circulated between 1890 and 1920, and which we recorded and presented in a tabular form. A small selection of them (over 2,200 items) was digitalised, dated, described, categorised, and incorporated into POLOS, our digital repository, where they are now available to the general public.²¹ Postcards were scanned and incorporated into the repository if they exhibited content or language relevant to our research questions – that is, if they documented bilingualism, ethnic indifference, hybrid language use, ethnic tensions, and/or a symbolic occupation of a territory, etc. Postcards were also selected for the collection to represent the selected timeframe as well as the geographical area. This means that as many postcards as possible were gathered from small villages throughout Lower Styria, whereas in case of the bigger towns of Maribor/Marburg, Celje/Cilli, and Ptuj/Pettau, we relied on a limited amount of samples. This led to a slightly more “Slovenian” representation of Lower Styria than larger quantities of postcards from

20 Funded by the Austrian Science Fund FWF (project number 28950-G28) and carried out between 2016 and 2019 at the Department of Slavic Studies at the University of Graz under the direction of Heinrich Pfandl. The author of this paper was a research assistant within this project. The result is the digital repository of postcards from Lower Styria called POLOS, an exhibition, and two travelling exhibitions as well as a monographic publication framing the exhibition, all called *Štajer-mark*. For more information about our work, see *Postcarding Lower Styria* <https://postcarding.uni-graz.at/en/projekt/> (18 October 2019) and: Karin Almasy and Eva Tropper, *Štajer-Mark: 1890–1920: Der gemeinsamen Geschichte auf der Spur: Postkarten der historischen Untersteiermark = Po sledeh skupne preteklosti: Razglednice zgodovinske Spodnje Štajerske* (Laafeld: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark – Pavelhaus; = Kulturarno društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko – Pavlova hiša, 2018).

21 Available at *Postcarding Lower Styria*, <http://gams.uni-graz.at/context:polos> (18 October 2019). Our thanks to the institutions and private collectors who granted us access to their collections – without their cooperation, our research would not have been possible. Thanks also to the Centre for Digital Humanities ZIM of the University of Graz, which has developed the repository with us. Our partners were the following: the regional libraries Osrednja knjižnica Celje, Univerzitetna knjižnica Maribor, Knjižnica Ivana Potrča Ptuj, the Admont monastery, the Slovenian National and University Library (NUK) and the Museum of Contemporary History of Slovenia (MNZS) in Ljubljana, the Styrian Regional Archive Steiermärkisches Landesarchiv, as well as the private collectors Walter Lukan, Teodor Domej, and Heinrich Pfandl. All institutions and collectors with the exception of the Styrian Regional Archive allowed us to scan a selection of the most relevant postcards and put them in our digital repository. Therefore, we carried out our research within ten different postcard collections, but scans from only nine are available on POLOS. The inventory polos-numbers in the citations of specific postcards cited later on refer to their identification within the digital repository.

the larger towns would have resulted in, since they were most often produced with German captions and in much larger numbers.²² Overall, POLOS provides a quantitative overview of postcards produced and circulated in Lower Styria between 1890 and 1920 and can claim some intersubjectivity, since it incorporates postcards from nine different public and private collections from Slovenia and Austria. The observations of the linguistic landscape in Lower Styria discussed here are all based on these different institutional and private postcards collections and the selection available in the POLOS repository.

Linguistic Landscapes and Language(s) on Postcards

The concept of linguistic landscapes encompasses multilingual societies by referring “to the visibility and salience of language [...] in a given territory.”²³ It suggests that the visual representation of languages serves essential informational and symbolic functions by “marking the boundaries of linguistic territories” and transmitting vital information about the “relative power and status of competing language groups.”²⁴ Therefore, the concept of linguistic landscapes offers a new approach to multilingualism. Even though most research that applies this concept focuses on present-day bilingual regions or cities,²⁵ I believe it can also be easily applied to historical regions, provided that the necessary material is available. In the case of postcards from the 1890–1920 period, such material is available in large quantities.

When looking at the salience of language in a given territory or city, researchers usually distinguish between private, i.e. bottom-up, and government, i.e. top-down, signs. Whereas private signs include, for example, commercial signs on storefronts and businesses and advertising on billboards (in modern-day research also graffiti), government signs refer to public signs such as road signs, place names, street names, and inscriptions on government buildings and public institutions.²⁶ I would argue that postcards can also be conceived of as a part of public space and can be considered along with other private signs. Firstly, unlike letters, they can be read by anyone handling them, including a landlord or a mail carrier, and are therefore semi-private. People, including those in Lower Styria, were aware of this when writing postcards and were thus more secretive, while private topics were elaborated on in letters, as demonstrated

22 In the POLOS repository, 55% of postcards include printed German captions, while 28% are Slovenian and 17% are bilingual. However, only 48% of handwritten messages are in German, while 41% are Slovenian and the remaining 4% contain some sort of language contact (e.g. different people writing in different languages, a message from a single writer exhibiting bilingual or diglottic use, code switching, or other hybrid lexical forms). See as a pie chart: *Postcarding Lower Styria*, <http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:polos/methods/sdef:Context/get?mode=statistics> (18 October 2019).

23 Landry and Bourghis, “Linguistic Landscape,” 23.

24 *Ibid.*, 24.

25 For examples, see the case studies (of modern-day Israel, Bangkok, Tokyo, Friesland and the Basque country) discussed in: Durk Gorter, ed., *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism* (Clevedon: Multilingual Matters, 2006), <http://site.ebrary.com/lib/alltitles/docDetail.action?docID=10132110>.

26 Landry and Bourghis, “Linguistic Landscape,” 26. Gorter, *Linguistic Landscape*, 3.

by a common phrase used on postcards from that time: *Brief folgt* or *Pismo sledi* (A letter will follow). Secondly, postcards were present in the public sphere as well, since they were sold almost everywhere: in stationery shops, railway stations, restaurants and inns, nearby tourist sites, pubs, and at private clubs. They were displayed in shop windows or on racks in front of stores, which also represented a display of language in the public sphere (see fig. 1).²⁷ Thirdly, postcards depict the public sphere with portrayals of important buildings, sites, streets, and places, which further perpetuates an image of the public sphere.

The visibility of languages on postcards can be analysed on different levels. The printed captions accompanying the images are most obvious, which raises the issue of which language was used to frame the image. The decision of which language to use in these captions was, at least until 1918, made by postcard producers and publishers. German-only, Slovenian-only, and bilingual captions existed (usually starting with German followed by a Slovenian translation). German captions were more common on postcards with images of larger towns, whereas Slovenian and bilingual captions were more frequent on postcards depicting small rural villages.²⁸ It is interesting to note, however, that this is a contrast in linguistic framing only. At the visual level, a common visual culture on postcards from Lower Styria emerged when we were able to establish that the mostly topographic postcards were widely identical in their expressions and visual codes but differed only in the language of their captions. Examples of visually identical postcards with captions in different languages by the same producers seem to indicate that their choice of language was probably motivated more by demand and profit from the potential sales rather than a desire to support nationalist causes.²⁹

Secondly, the staging of language in the public sphere on postcards can be detected in the mostly photographic representations of public space. The pictures on postcards offer insights about written signs within the public space when looking at which languages were present in the public sphere through street names, commercial shop signs, advertising billboards, or other written signs. Some of them are government signs (such as inscriptions on public buildings like schools, train stations, etc.), but more frequently they are private signs (such as inscriptions on stores, taverns, restaurants, and advertisements). Evidence collected from examining larger quantities of postcards suggests that in the larger towns, along railway routes, and in tourist resorts, German dominated the public sphere, whereas Slovenian and bilingual signs were much more widely used in the countryside.

Thirdly, language is, of course, visible in the handwritten messages added by senders. Written language use on postcards can be considered semi-public, as it represented

27 Due to limited space, I will refrain from always including both sides of a postcard, even though this would be preferable. In cases like these here, in which I discuss a certain phenomenon on just one side, only this side is depicted.

28 POLOS, which contains 2,243 postcards, provides evidence for this claim, since it is possible to search for various villages and towns. Within the Collection, you can search for specific villages and towns by both their Slovenian and their historical German names.

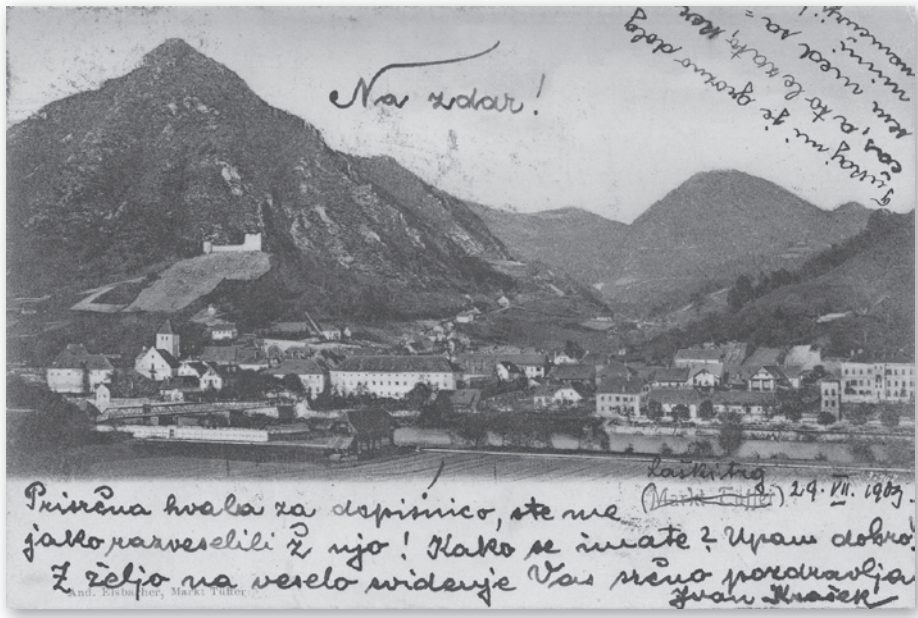
29 Almasj and Tropper, *Stajer-mark*, 38–41.

Figure 1: A picture postcard from Maribor/Marburg. In the lower right, Marie Pristernik's stationery shop with postcards in the shop windows. *Marburg a. D. Franziskanerkirche. Hauptportal. Tegetthoffstrasse. Franziskanerkirche*, produced most likely by Marie Pristernik, sent in 1904 from Maribor/Marburg to Carniola.

private communication between the sender and the addressee. However, more people could read these messages than just the two primary agents. Even though writing postcards was considered a rather bourgeois activity, members of other social classes also wrote and sent postcards. Hence, traces of a heterogeneous linguistic situation are evident, including a wide range of linguistic proficiency (from highly educated to a very basic command of language), different varieties of language use (particularly with Slovenian texts, which ranged from dialectal and/or vernacular and colloquial language to sophisticated formal language in elegant handwriting), and various forms of language contact. This final category is evident not only from the somewhat rare forms of real code-switching, in which a writer would switch from one language to the other in a single message, but also from the combination of different messages in different languages by different senders (see fig. 7). Moreover, given that Slovenian was, at the time, in the first stages of becoming a fully codified and standardised supraregional “national” language, the influence of other languages (mostly German) is often evident in Slovenian handwritten messages through loan words, loan translations, calques, the acquisition of German syntax and phrases, and so on. This situation also makes postcards a rich source for diachronic linguistics, and in this case for Slovenian Studies.³⁰

Figure 2: A picture postcard from Laško/Markt Tüffer. The German toponym was crossed out by the sender and replaced with the Slovenian equivalent. *Markt Tüffer*, produced by *Andreas Elsbacher, Markt Tüffer*, sent in 1903 from Laško/Tüffer to Celje/Cilli.

Source: Osrednja knjižnica Celje, polos_0045.

30 See further for Slovenian: Pfandl, “Razglednice Spodnje Štajerske,” in: *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. For Bulgarian, see: Sebastian Kempgen, “Postkarten als Quelle zur bulgarischen Sprachgeschichte der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts,” *Slavistische Linguistik* 2006/2007 (2009).

In terms of social practices, handwritten messages on postcards can offer insights in the way people reacted to the linguistic staging of public space, e.g. erasing expressions in one language or the other, crossing out text printed by publishers, or replacing captions by hand in another language. This phenomenon was rather common at the time (see fig. 2), and examples of this can be found for both languages. Symbolically, these acts deny the language of the other linguistic and national group a place in the semi-public sphere of the postcard as well as in the bilingual region, town, or village. The sender of the postcard in fig. 2 was undoubtedly motivated by nationalist sentiments when crossing out the German toponym and replacing it with the Slovenian equivalent, because he complains in the handwritten message, “*Tukaj mi je grozno dolg čas, a to le zato, ker sem med samimi nemčurji* [It’s so boring here, but only because I’m surrounded by all these German wannabes]!” and ends his message with the Slavic salute *Na zdar!*

Finally, there are the postmarks used by the local post offices, which also contribute to the linguistic staging of public space and are of an official character. As with town signs or writing on public buildings, Slovenian terminology on postmarks became more frequent over time, which indicates a decisively firm claim to the public recognition of the population distribution. Some cities and towns used German postmarks exclusively until 1918, while others – especially small villages in the countryside – used bilingual postmarks. For these, the toponym was in German at the top and then in Slovenian below. If all the previously mentioned traces of language – printed captions, handwritten messages, and most of the signs in the photographic representations of the public sphere – were produced by publishers in the private sector and can be considered private signs, postmarks provide political and administrative legitimacy and are thus government signs.

Towns and Rural Villages

The different layers of information on postcards and the previously mentioned contrast between the urban and rural areas can be illustrated with examples of rather prototypical postcards. Fig. 3+4, the front and back of a postcard depicting Grajski trg/Burgplatz in Maribor/Marburg, is a typical example from the Lower Styrian towns. The almost hegemonic dominance of German on the postcards was especially present in the city of Maribor/Marburg as well as in the towns of Ptuj/Pettau and Celje/Cilli, which reflected the urban, middle-class ambitions to normatively establish the German character of the representative culture. Maribor/Marburg was also one of the places in Lower Styria that, up until 1918, had a postmark only in German. The printed caption on this postcard is in German, as is the handwritten message. The photograph also contains various signs in the public space, all in German. On the right-hand side is a street sign for *I. Stadt. Burg-Gasse*, which is a government sign. Below it are advertisements exclusively in German, promoting sewing machines and cultural events. Other

parts of this scene contain shop signs on the fronts of the buildings, all of them also exclusively in German. The space depicted here is modern, as is demonstrated by the paved sidewalk and the public streetlights attached to the facades.

This example should not be taken as an indication that there were no Slovenian captions or handwritten texts on postcards from Maribor/Marburg, nor should it be used to indicate that Slovenian was not spoken in Maribor/Marburg. However, postcards from Maribor/Marburg always had an exclusively German postmark, predominantly German captions and handwritten messages, and the photographic representations on postcards depict a public space dominated by signs in the German language.³¹ To the visitor's eye or to the recipient of such a postcard, Maribor/Marburg around 1900 indeed appeared to be a German city, and Slovenian occupied very little space in the public sphere.

A different picture of Lower Styria, however, emerges when looking at postcards from the more rural areas like the one in fig. 5+6, which was sent to Ljubljana/Laibach from the Slovenske Gorice/Windische Büheln in the eastern part of Lower Styria. The captions are exclusively Slovenian, the address side uses *dopisnica*, the Slovenian word for a postcard, and the producer – a local photographer from Sveta Trojica/Heilige Dreifaltigkeit – is mentioned in Slovenian as well. It should be noted that the postmark for this tiny village of Vitomarci (called Sveti Andraž v Slovenskih Goricah until 1952) was bilingual. Typically of such village postcards, the picture side includes a collage of three images depicting what was considered most important in the area.³² The above image is a wide-angle view of the village church, and below are images of a building containing the local post office/shop on the left and the local elementary school on the right with the locals posing for the camera in front of both buildings. Both buildings bear signs in Slovenian (*Prodajalnica* – shop and *Narodna šola* – national school, meaning elementary school), which shows that the Slovenian language was present in the village's public sphere. The handwritten message with friendly if rather superficial content is also in Slovenian.³³

31 POLOS contains 282 specimens from Maribor/Marburg, of which only 29 (10%) had a Slovenian caption, 17 had a bilingual one, and 8 had no inscription. The rest – 228 out of 282 (81%) of these postcards from Maribor/Marburg – had a German caption. The results for the handwritten messages is quite similar, even though the Slovenian-speaking population becomes slightly more visible here: of the 241 postcards from Maribor/Marburg that contain a handwritten message (41 empty ones were not considered), 52 (22%) have a Slovenian message, 8 have some kind of language contact (bilingualism, code-switching, etc.), 24 were written in other languages (Czech, Italian, Croatian, etc.), while the majority (157 or 65%) contained messages handwritten in German.

32 Almasj and Tropper, *Štajer-mark*, 54–57.

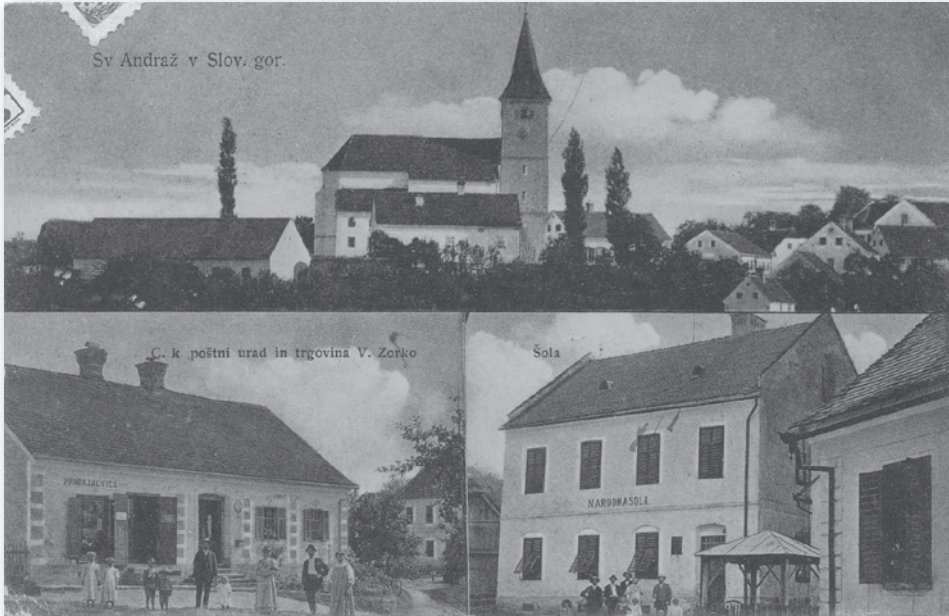
33 The sample for Vitomarci is much smaller than the one for Maribor/Marburg in our database, and it paints a definite picture: both the captions and the handwritten messages of these five items were in Slovenian only. If for argument's sake the sample were to be extended to other neighboring villages in the area of Slovenske Gorice – like Cerkvenjak (formerly Sv. Anton), Sv. Trojica, Juršinci (formerly Sv. Lovrenc), Benedikt (formerly Sv. Benedikt), Trnovska Vas (formerly Sv. Bolfenk) and Mala Nedelja – the sample would include 41 postcards from these 7 small villages. Of these 41 postcards, 39 had a printed caption (two were empty), of which only 5 had a German caption, 7 a bilingual caption, while the majority of 27 cards (66%) had a Slovenian caption. The language of the handwritten messages on the postcards from these villages paints a similar picture: of these 41, 2 were empty, 2 were written in other languages, 8 were in German, and the majority of 29 postcards (71%) had a Slovenian handwritten message.

Figure 3 and 4: *Marburg a. d. Drau. Burgplatz mit Viktringhofgasse*, produced by Rudolf Gaisser, Marburg, sent between 1898 and 1914 from Maribor/Marburg to Vienna.

Source: Private collection Lukan, polos_3563.

Figure 5 and 6: Sv. Andraž v Slov. Gor. C.k. poštni urad in trgovina V. Zorko. Šola., producer Fr. Kurnik, Sv. Trojica, sent between 1910 and 1914 from Sv. Andraž/St. Andrä (the today's Vitomarci) to Ljubljana/Laibach.

Source: Narodna in univerzitetna knjižnica, polos_1151.

Naturally, there is a broad range of possible language combinations between these two prototypical examples, including postcards from the countryside with German messages, postcards from the urban areas with Slovenian captions and Slovenian messages etc. Fig. 7 from Ormož/Friedau is an example that falls somewhere in this range.

Figure 7: *Pozdrav iz Ormoža. Mesto Ormož. Glavni trg.*, producer unknown, sent in 1904 from Ormož/Friedau to Morava.

Source: Univerzitetna knjižnica Maribor, polos_0617.

Ormož/Friedau – one of the small towns that, until 1918, had an exclusively German postmark – was framed on postcards with both German and Slovenian captions, and was situated in a predominantly Slovenian-speaking environment.³⁴ The postcard in fig. 7 contains Slovenian captions and was sent by a group of friends. The messages were written in three different hands: one in Slovenian and two in German. The addressee must have understood both languages, since he was addressed in both. Postcards like these are examples that give a glimpse into the linguistic variety present at the time, and they demonstrate that until 1918, Lower Styria was a truly bilingual area with considerable differences between the urban and rural areas.

34 Ormož/Friedau is a good example of a truly mixed language situation: of the 21 postcards of Ormož/Friedau in our sample, 13 had a German caption and 8 a Slovenian one. Of these 21 postcards, 19 contained a handwritten message: 3 included language contact, 7 were written in Slovenian, and 8 in German, so the distribution of languages was somewhat more even.

Official Language Change: 1918–1920

Postcards can also be used to reconstruct the changes in the political system (as well as the often simultaneous changes in language policy). When the Habsburg Monarchy collapsed in 1918, the balance of power between the language groups shifted dramatically in the public sphere, as did the languages' visibility. After the new and eventually short-lived State of Slovenes, Croats, and Serbs (the State of SHS) was established, Slovenian was declared the only official language in November 1918. When the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes (the Kingdom of SHS) was formed one month later, in June 1919 this order was followed by a directive that all official and private signs placed in public could only be written in the official language, which was known as Serbo-Croatian-Slovenian.³⁵ Along with this attempt to Slovenianise the public sphere in regions such as Lower Styria, the German language had to be removed from the semi-public sphere of postcards as well. To continue to sell and use postcards that had already been produced and stocked, postcard vendors would systematically stamp over or cross out German captions, place names, and greetings, and replace them with their Slovenian equivalents. Accordingly, new postage stamps, known as the *Verigarji* stamps, also came into circulation and are still popular today among philatelists. The former German or bilingual postmarks were not suitable for the new state, but due to the general shortage of supply and material, they could not be removed from circulation as quickly as the new legislators would have liked, while the local postage authorities had to continue using the old Austrian postmarks. The German name on bilingual postmarks was simply scraped off, leaving the postmark half empty in the upper part. Postmarks that were exclusively German were usually left as is, or, in some cases, the German toponym was also scraped off, leaving the postmark completely empty or "mute." Under the new state, postmarks were gradually replaced by new ones with the toponym in Slovenian above a transliteration in Cyrillic letters (e.g. Maribor – Марибор).³⁶

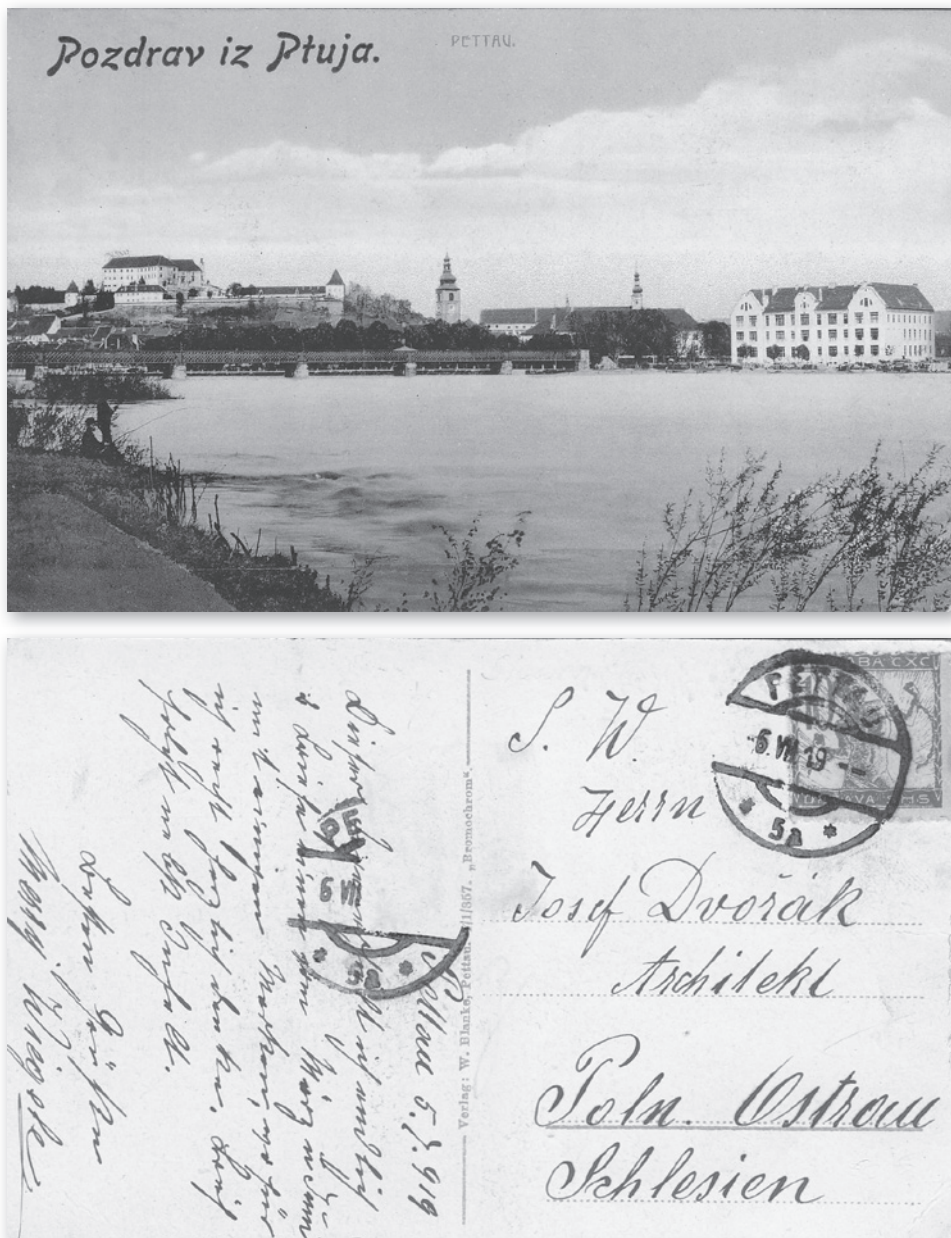
Fig 8+9 is an item produced before 1918 but later adapted by a vendor who stamped a Slovenian greeting on it, even though the old German caption (*Pettau*) is still legible. The postcard features a *Verigar* postage stamp handed out by the State of SHS that was still in use from 1919 to 1920 (even though the short-lived state no longer existed). In 1920/21, new postage stamps with King Alexander Karađorđević were issued by the Kingdom of SHS.³⁷ Interestingly, in July 1919, the old German k.k. postmark was still being used in Ptuj/Pettau. The handwritten message in fig. 8+9 was written in German, illustrating that German had not vanished as a language of private communication after 1918, since a considerable number of Germans stayed, even though many others left Lower Styria after 1918.

35 Reinhard Reimann, "Für echte deutsche Gibt es bei uns genügend Rechte'. Die Slowenen und Ihre deutsche Minderheit 1918–1941," in: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: Neue Forschungen zu einem komplexen Thema*, ed. Harald Heppner (München: R. Oldenburg, 2002), 134.

36 For visual examples of all the signs of system change on postcards, see: Almasj and Tropper, *Štajer-mark*, 162–69.

37 Bezlaj Krevel, "Slovenska pošta, telegraf" in: *Pošta na slovenskih tleh*, ed. Andrej Hozjan (Maribor: Delo, 1997), 190.

Figure 8 and 9: *Pettau. Pozdrav iz Ptuja*. [stamped over after 1918] producer *Wilhelm Blanke, Pettau*, produced before 1918, sent in 1919 from Ptuj/Pettau to Silesia.

Source: Private collection Pfandl, polos_2120.

As these examples demonstrate, postcards can also serve as a valuable source of information for illustrating a systematic shift to the new statehood during the years of change between 1918 and 1920. In this competition for linguistic visibility and the

associated encoded concepts of identity in the semi-public sphere, a differentiation must again be made between private senders and governmental language use: crossing out and stamping over postcard captions occurred after 1918 was ordered by the state, so these – along with the new postmarks and postage stamps – can be categorised as government signs.

Conclusion

Picture postcards in considerable numbers can help portray the linguistic landscape of a particular region and create a clearer picture of language distribution patterns in the linguistically mixed regions and of power relations between certain linguistically diverse – although not necessarily culturally diverse – groups. As illustrated in this paper using the example of Lower Styria at the beginning of the twentieth century, which was a region inhabited by Slovenian- and German-speaking Styrians, postcards can be a valuable source of information for historically linguistically mixed regions. When looking back in history from a modern perspective and often guided by the national narratives or the borders of the today's national states, even historians can sometimes tend to underestimate how linguistically mixed large parts of the Habsburg Empire actually were. Research using postcards similar to the project discussed in this paper could also be conducted for other multiethnic and multilingual empires or other linguistically mixed regions of the Habsburg Empire such as Southern Tyrol, Galicia, Bukovina, Bohemia, Moravia, the Austrian Littoral, Carinthia, or Carniola. A comparative approach looking at different regions during the same timeframe would be a desideratum. It could illustrate not only the extent to which German remained a supraregional *lingua franca* in the Austrian half of the empire, but also the extent to which other languages became increasingly salient in the late Habsburg Empire and claimed their part of the public discourse and visibility in the public sphere. Furthermore, as was the case during the years of the system change between 1918 and 1920, postcards can also illustrate the power relations changes in the public sphere as well as new language policies, applied under a new rule. In conclusion, postcards also illustrate how language as the central ethnic marker in the Habsburg Central Europe ceased being simply a pragmatic tool of communication and instead became a symbol of national identity.

Sources and Literature

Literature

- Almasy, Karin. *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden: Ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*. Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark – Pavelhaus, 2014.
- Almasy, Karin. "The Linguistic and Visual Portrayal of Identifications in Slovenian and German Picture Postcards (1890–1920)." *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 41–57.
- Almasy, Karin. "Prosperität und Modernisierung der Untersteiermark zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Spiegel Illustrierter Postkarten." In: *Prosperität und Wirtschaftsaufschwung im Donau-Karpaten-Raum*. Edited by Harald Heppner, [upcoming 2019].
- Almasy, Karin. "Postkartengeschichte(n). Der Unterschätzte Quellenwert von handschriftlichen Spuren auf Postkarten für Sozial-, Alltags- Und Mikrogeschichte." In: *Bildspuren, Sprachspuren. Postkarten als Quelle zu mehrsprachigen Regionen der Späten Habsburger Monarchie*. Edited by Karin Almasy, Heinrich Pfandl and Eva Tropper, [upcoming]. Bielefeld: transcript, 2020.
- Almasy, Karin, Heinrich Pfandl, and Eva Tropper, eds. *Bildspuren, Sprachspuren. Postkarten als Quelle zu mehrsprachigkeit in der späten Habsburger Monarchie*. Bielefeld: transcript, [upcoming 2020].
- Almasy, Karin, and Martin Sauerbrey. "Noviga ni nič. Vojska je hudič.' Prva svetovna vojna na razglednicah s Spodnje Štajerske." *Zgodovina za vse* 26, No. 1 (2019): 45–61.
- Almasy, Karin, and Eva Tropper. *Štajer-Mark: 1890–1920: Der gemeinsamen Geschichte auf der Spur: Postkarten der historischen Untersteiermark = Po sledeh skupne preteklosti: Razglednice zgodovinske Spodnje Štajerske*. Laafeld: Kulturno društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko – Pavlova hiša, 2018.
- Anderson, Benedict R. O'G. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. London, New York: Verso, 2006.
- Barton, David, and Nigel Hall, eds. *Letter Writing as a Social Practice. Studies in Written Language and Literacy V*. 9. Amsterdam: Benjamins, 2000.
- Békéski, Sándor. "Die topografische Ansichtskarte. Zur Geschichte und Theorie eines Massenmediums." *Relation. Beiträge zur vergleichenden Kommunikationsforschung. Online Edition* 1 (2004): 382–404.
- Bezljaj Krevel, Ljudmila. "Slovenska pošta, telegraf in telefon v Kraljevini Jugoslaviji." In: *Pošta na slovenskih tleh*. Edited by Andrej Hozjan, 178–239. Maribor: Delo, 1997.
- Cvirn, Janez. *Aufbiks! Nacionalne razmere v Celju na prelomu 19. v 20. stoletje*. Celje: Visual Production, 2006.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik: Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Fishman, Joshua. "Bilingualism with and Without Diglossia; Diglossia with and Without Bilingualism." *Journal of Social Issues*, XXXIII, No. 2 (1967): 29–38.
- Gorter, Durk, ed. *Linguistic Landscape: A New Approach to Multilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters, 2006.
- Hall, Nigel, and Julia Gillen. "Purchasing Pre-Packed Words: Complaint and Reproach in Early British Postcards." In: *Ordinary Writings, Personal Narratives: Writing Practices in 19th and Early 20th-Century Europe*. Edited by Martyn Lyons, 101–18. Bern: Lang, 2007.
- Holzheid, Anett. *Das Medium Postkarte: Eine Sprachwissenschaftliche und Mediengeschichtliche Studie*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2011.
- Jaworski, Adam. "Linguistic Landscapes on Postcards: Tourist Mediation and the Sociolinguistic Communities of Contact." *Sociolinguistic studies*, 4, No. 3 (2010): 569–94.
- Judson, Pieter M. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006.

- Kempfen, Sebastian. "Postkarten als Quelle zur bulgarischen Sprachgeschichte der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts." *Slavistische Linguistik* 2006/2007 (2009): 221–46.
- Landry, Rodrique, and Richard Bourghis. "Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study." *Journal of Language and Social Psychology* 16 (1997): 23–49.
- Magnússon, Sigurður G., and István Szijártó. *What Is Microhistory? Theory and Practice*. Milton Park, Abingdon, Oxon: Routledge, 2013.
- Milne, Esther. *Letters, Postcards, Email: Technologies of Presence*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, 2013.
- Mitchell, W. J. Thomas. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*. Chicago, Ill.: Univ. of Chicago Press, 1995.
- Pfandl, Heinrich. "'Wie ist es bei den Slowenen lustig? Slowenisches auf topographischen Ansichtskarten des Kronlandes Steiermark 1890–1918.'" *Signal. Jahresschrift des Pavelhauses* 2010/2011: 10–32.
- Pfandl, Heinrich. "Slowenische Identität(en) auf Ansichtskarten der Monarchie zwischen 1890 und 1918. Am Beispiel des österreichischen Kronlandes Steiermark." In: *Konfliktszenarien um 1900: Politisch – Sozial – Kulturell; Österreich-Ungarn und das russische Imperium im Vergleich = Scenarii Konfliktov Na Rubeže XIX – XX Vekov; Političeskie – Social'nye – Kul'turnye; Avstro-Vengerskaja I Rossijskaja Imperii*. Edited by Peter Deutschmann, Volker Munz and Oľga Pavlenko, 251–88. Wien: Praesens-Verl., 2011.
- Pfandl, Heinrich. "Razglednice Spodnje Štajerske kot vir informacij o obdobju med letoma 1890 in 1918." In: *Rokopisi slovenskega slovstva od srednjega veka do moderne*. Edited by Aleksander Bjelčević, Matija Ogrin and Urška Perenič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2017, 197–210.
- Reimann, Reinhard. "'Für echte Deutsche gibt es bei uns genügend Rechte'. Die Slowenen und Ihre deutsche Minderheit 1918–1941." In: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum: Neue Forschungen zu einem komplexen Thema*. Edited by Harald Heppner, München: R. Oldenburg, 2002, 126–51.
- Šantel, Anton. *Zgodbe moje pokrajine: [z lastnimi risbami]*. Edited by Janez Kajzer. Ljubljana: Nova revija, 2006.
- Sauerbrey, Martin. "'Danes na peči faulencam. Jutri grem pa na 'Jegerbal'" – Was man aus Postkarten aus der Untersteiermark aus den Jahren 1880–1920 lernen kann." *VII. Jahresschrift des Pavelhauses* (2017): 102–17.
- Thurlow, Crispin, Adam Jaworski, and Virpi Yläanne-McEwen. "'Half-Hearted Tokens of Transparent Love': Host and Tourist Perceptions of Postcard Representations." *Tourism, Culture, Communication*, 5, No. 1 (2005): 93–104.

Primary Sources

- NUK - Narodna in univerzitetna knjižnica:
 - Kartografska in slikovna zbirka razglednic.
- OKC - Osrednja knjižnica Celje, oddelek za domoznanstvo, zbirka razglednic.
- Private postcard collection Lukan.
- Private postcard collection Pfandl.
- UKM - Univerzitetna knjižnica Maribor:
 - Zbirka drobnih tiskov, zbirka razglednic.

All the postcards cited come from these postcard collections; available as well on the digital repository of postcards from Lower Styria *POLOS*: <http://gams.uni-graz.at/context:polos>.

Karin Almasy

JEZIKOVNA KRAJINA SPODNJE ŠTAJERSKE NA RAZGLEDNICAH (1890–1920)

POVZETEK

Ilustrirana razglednica je v devetdesetih letih 19. stoletja postala prvi množični fenomen komunikacije in je bila v času pred telefonom tudi najpomembnejše in najhitrejše vsakodnevno komunikacijsko sredstvo. Razglednice so se uporabljale ne le v prvem nastajajočem turizmu, temveč tudi za opravljanje vsakodnevne komunikacije. Uporabljali so jih ljudje različnih družbenih slojev in različnih stopenj izobraženosti. Zato je razglednica z začetka 20. stoletja inovativen vir za zgodovinopisje, ker je bila zelo blizu vsakdanjemu življenju in jo je na mnogoterih ravneh oblikovalo sožitje več jezikov v jezikovno mešanih področjih habsburške monarhije. Tako lahko raziskovalcem nudi poseben dostop do struktur dvo- ali večjezičnih pokrajin. Pričujoči članek s pomočjo razglednic nudi vpogled v takšno dvojezično regijo habsburške monarhije: v Spodnjo Štajersko (Untersteiermark/Lower Styria/današnja Štajerska).

V obdobju, ko so razglednice postale množični fenomen splošne komunikacije, je Spodnjo Štajersko, južno pokrajino kronovine Štajerske, prežemalo vprašanje »narodnosti«. Ločnica med narodnima skupinama je postal jezik. Jezik ni bil več pragmatično sredstvo komunikacije, temveč je postal vir identitete in simbol narodnosti. V drugi polovici 19. stoletja je bila dvojezična pokrajina v razpravah označena za miroljubno, čeprav asimetrično sobivanje obeh jezikov. Nemščina je bila v zavidljivejšem položaju. Kodificirana je bila prej kot slovenščina, bila je dominanten jezik urbanega okolja in je veljala za jezik višjega sloja ter višje izobrazbe. Glede na to je bila v večini primerov družbenega napredka povezana s prilagajanjem, dobro obvladanje nemščine pa je bilo ekonomsko relevantno predvsem za slovenske družine. Tako je bila dvojezičnost zelo razširjena, še posebej med Slovenci. Nemški jezik prevladuje na razglednicah večjih mest in trgov Spodnje Štajerske, medtem ko so bile slovenske in dvojezične razglednice bolj razširjene na podeželju.

Članek se naslanja na koncept »jezikovnih zemljevidov« (linguistic landscapes). Ta koncept k večjezičnim družbam pristopa z opiranjem na »vidnost in prepoznavnost jezika [...] na danem področju«. Pri tem izhaja iz domneve, da vizualna reprezentacija jezikov služi pomembnim informativnim in simbolnim funkcijam, »označuje meje jezikovnega področja« in posreduje pomembne informacije o »sorazmerni moči in statusu tekmujočih jezikovnih skupin« (Landry/Bourghis 1997: 24). Zato koncept »jezikovnih zemljevidov« ponuja nov pristop k večjezičnosti. Medtem ko se raziskovalci v prvi vrsti osredinjajo na opaznost različnih jezikov na javnih in komercialnih oznakah v današnjem javnem prostoru, želi ta članek pokazati, da so lahko razglednice z začetka 20. stoletja prav tako razumljene kot del tega – zgodovinskega – javnega

prostora. S primeri razglednic Spodnje Štajerske in z vpogledi v rezultate triletnega raziskovalnega projekta »Postcarding Lower Styria. Nation, Language and Identities on Picture Postcards (1890–1920)« članek nudi pregled o »jezikovnem zemljevidu« Spodnje Štajerske in želi pokazati dvojezično sobivanje slovenščine in nemščine v skupnem prostoru Spodnje Štajerske med 1890 in 1920.

Vasilije Dragosavljević*

Irredentist Actions of the Slovenian Organisation of Yugoslav Nationalists (the ORJUNA) in Italy and Austria (1922–1930)

IZVLEČEK

IREUDENTISTIČNE AKCIJE SLOVENSKE ORGANIZACIJE JUGOSLOVANSKIH NACIONALISTOV (ORJUNE) V ITALIJI IN AVSTRIJI (1922–1930)

V prispevku so na podlagi razpoložljivega gradiva iz Arhiva Republike Slovenije, Hrvaškega državnega arhiva ter strateških načrtov in projektov, objavljenih v tiskovinah Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjune), predstavljena idejna načela, na katerih so temeljili ekspanzionistični načrti te organizacije. Posebna pozornost je posvečena iredentističnim akcijam, ki jih je slovenska veja Orjune opravila na ozemlju Italije (Trst, Gorica in Istra) in Avstrije (Koroška). Podrobno so opisana tudi idejna načela in metode dela organizacij Orjunavit (Organizacija jugoslovanskih nacionalistov v Italiji) in Fantovska zveza, ki sta Orjuni služili kot orodje za delovanje na ozemlju Italije in Avstrije. Ekspanzionistične ideje, ki so bile del Orjuninega ideološkega konstrukta in so se manifestirale z iredentističnimi akcijami na ozemlju sosednjih držav, so bile globoko ukoreninjene v temeljnih ideoloških načelih tega gibanja in posebnih zgodovinskih okoliščinah, v katerih je nastalo. Orjunini ideologi so svoje ekspanzionistične načrte o ustanovitvi Velike Jugoslavije, ki bi segala od Varne do Trsta in od Szegeda do Soluna, predstavljali kot boj za ustanovitev enotnega in celovitega etničnega telesa Južnih Slovanov. Vodstvo Orjune je na podlagi imperativa ohranitve etnične identitete slovenskega prebivalstva v obmejnih italijanskih in avstrijskih pokrajinah zagovarjalo sistematično uporabo organiziranega nasilja kot osnovnega orodja v boju za uresničitev svojih ciljev. Zmerna in legitimno usmerjena uradna zunanja

* Dr., Istarski Institut Beograd, Knez Mihajlova 36/II, SR-11000 Beograd, v.dragosavljevic@yahoo.com

politika jugoslovanskih oblasti ter oboroženi odpor uradnih varnostnih sil in paravojaških organizacij Italije in Avstrije sta vodstvu Orjune preprečila, da bi s terorizmom doseglo svoje zunanjepolitične cilje. Po drugi strani pa so se ekspanzionistične ideje, ki so bile ena od glavnih značilnosti ideologije Orjune, v medvojnem obdobju ohranile kot del idejnih konceptov vseh skrajnih desničarskih gibanj za jugoslovanski integralizem, ki so z manjšimi ali večjimi spremembami sprejela idejne konstrukte Organizacije jugoslovanskih nacionalistov.

Ključne besede: ekspanzionizem, Orjunavit Slovenija, Organizacija jugoslovanskih nacionalistov, Trst, Istra, Koroška, Fantovska zveza, Marko Kranjec

ABSTRACT

This paper aims to examine and analyse the documentation available in the Slovenian Historical Archives and the Croatian State Archives as well as the strategic plans and projects described on the pages of the ORJUNA printed pamphlets and bulletins in order to determine the ideological tenets that formed the basis of the foreign policy as conceived by the Organisation of Yugoslav Nationalists (the ORJUNA). The focus of this paper will be on the irredentist actions taken by the Slovenian branch of the ORJUNA, carried out in the territories of Italy (Trieste, Gorizia, and Istria) and Austria (Carinthia). Special attention will be paid to the ORJUNAVIT (Organisation of Yugoslav Nationalists in Italy) and Fantovska zveza (Slovenian Boys Union) organisations, which were effectively the instruments of the ORJUNA, carrying out its activities in the territories of Italy and Austria. The expansionist ideas that were part of the ORJUNA ideological constructs and their implementation, as manifested through irredentist actions carried out in the territory of Yugoslavia's neighbouring countries, were firmly rooted in the fundamental ideological foundations of this movement and the specific historical circumstances in which it emerged. The ORJUNA ideologists presented their expansionist agenda to create a Greater Yugoslavia, extending over a vast territory from Varna to Trieste and from Szeged to Thessaloniki, as the ultimate result of the struggle to create a unified and all-encompassing ethnic body of South Slavs. Guided by the imperative of preserving the ethnic identity of the Slovenian population in the provinces bordering on Italy and Austria, the ORJUNA leadership promoted the systematic use of organised violence as the basic tool in the struggle to achieve its goals. Due to the restrained and legitimately-oriented official foreign policy of the Yugoslav governments, as well as in light of the armed resistance of the Italian and Austrian official security forces and paramilitaries, the leadership of the ORJUNA failed to achieve its foreign-political goals through the use of terror. On the other hand, the expansionist ideas that were one of the essential tenets of the ORJUNA's ideology remained a part of the ideological concepts embraced by all far-right movements for the Yugoslav integralism in the interwar period, which, with slight modifications, adopted the ideological constructs advocated by the ORJUNA.

Keywords: expansionism, ORJUNAVIT Slovenia, Organisation of Yugoslav Nationalists, Trieste, Istria, Carinthia, Fantovska zveza, Marko Kranjec

The Organisation of Yugoslav Nationalists (the ORJUNA)¹ was established on 23 March 1921 in Split. Its founders came from the pre-war Yugoslav Nationalist Youth, which was an umbrella organisation that brought together ideologically rather diverse groups, associations, and individuals that advocated the idea of an integral Yugoslav nation. The ORJUNA was created at the time when the newly-established Yugoslav state was facing many challenges, ranging from the territorial pretensions of its neighbours, separatist movements, and conflicts between the proponents of the centralist concept and those who favoured federalism. The ORJUNA organisation was conceived as a bulwark of national and state Unitarianism, keeper of territorial integrity, and champion of the Yugoslav ethnic population, which had, in the wake of the Treaty of Versailles, found itself outside the borders that demarcated the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.² Guided by these principles and resorting to solutions offered by the ideologically similar movements from abroad (the Italian Fascism and German National Socialism), the ORJUNA leadership formulated a singular ideological system and devised a specific political practice that had no paragon in the Yugoslav region. In the period between 1921 and 1923, the ORJUNA established a number of affiliates throughout the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The movement had its strongholds mostly in Dalmatia, Slovenia, and Vojvodina, while its organisational units in Croatia, Macedonia, Bosnia-Herzegovina, and Serbia were less developed.³ The movement was organised through committees, established on the local and regional level. The organisation was headed by the Central/Chief Committee, whereas the role of its executive body was assigned to its Directorate, which consisted of seven members and had its head office in Split. The president of the Central Committee was simultaneously the head of the Directorate and the leader of the entire movement. Due to a number of circumstances, such organisational structure was never fully implemented. In reality, heads of regional (provincial) committees acted independently, on their own, paying little concern to the instructions given by the Central Committee and the Directorate. The most eminent figure in the ORJUNA was Ljubo Leontić, who was the president of the Directorate in the period from 1923 to 1927, and who was more a symbol of its unity than effectively its leader.⁴ After 1925, due to the turbulent historical events that occurred in the political arena and conflicts within the organisation itself, the process of the ORJUNA's gradual disintegration began to take place. The altered internal political context, pressures from the government, and conflicts between the Directorate and heads of the local committees resulted in a severe loss of membership and dissolution of a significant number of the movement's local branches. After Ljubo Leontić left the ORJUNA in 1927, the movement

1 Originally, the name of the organisation was the Yugoslav Progressive Nationalist Youth (JNNO). In May 1922, having changed its articles of association, a new name was adopted – i.e. the Organisation of Yugoslav Nationalists – the ORJUNA.

2 Mladen Djordjević, "Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)," *NSPM*, Vol. XII, No. 1–4 (2006): 188–93.

3 Branislav Gligorijević, "Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)," *Istorija XX veka: Zbornik radova V* (Beograd, 1963), 326–31.

4 *Ibid.*, 333–38.

underwent organisational restructuring. The General Secretariat was therefore established, headed by Miodrag Dimitrijević, while the headquarters of the movement were moved to Belgrade.⁵ In the 1927–1929 period, the new leadership failed to impose its authority over the other strongholds of the movement (in Slovenia, Belgrade, and Southern Serbia). Hence, when the January 6th Decree was promulgated and the Yugoslav parliamentarism was suspended, the ORJUNA found itself unprepared and subject to profound ideological and organisational confusion. Even though the royal dictatorial regime abolished all political organisations (paradoxically, it also quashed the ORJUNA, which was the only political organisation that espoused the ideology of Yugoslav integralism), the remaining cells of the ORJUNA organisation continued to be active in the early 1930s. They mostly carried out irredentist and terrorist actions, disguising themselves as legal organisations such as the National Defence and establishing new political groups and organisations. In 1929, these ORJUNA cells in the territory of Slovenia were brought together within the Association of Fighters of Yugoslavia,⁶ whereas the ORJUNA members from Dalmatia, Slavonia, and Serbia continued their activities within the Yugoslav Action movement.⁷

The expansionist ideas that were part of the ORJUNA ideological construct and their implementation, as manifested through the irredentist actions carried out in the territory of Yugoslavia's neighbouring countries, were firmly rooted in the fundamental notions from the ideology of this movement and the specific historical circumstances in which this movement came into being. Claiming that it was the direct heir of the political legacy of the Yugoslav Nationalist Youth (JNO), the ORJUNA saw itself as the torchbearer in the struggle of all Yugoslavs who strived for national independence. Given that during World War I, the Yugoslavs, led by Serbia and Montenegro, together with their allies, actively participated in the destruction of the Austro-Hungarian Empire, the ideologists of the ORJUNA movement expected that the Entente Powers would allow the creation of the Yugoslav state, which would include all the territories populated by South Slavs. The provisions of the Versailles Peace Treaty were a major disappointment for the ORJUNA ideologists who – disregarding the fact that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was among those that profited the most in terms of territorial enlargement in the wake of World War I – believed that Yugoslav interests were, to a large extent, unsatisfied and even jeopardised by the order established by the Treaty of Versailles. When reading articles such as *Diplomatija iredentizma* (Diplomacy of Irredentism)⁸ and *Iz rupe u rupe* (From One Hole to Another),⁹ it becomes clear that the ORJUNA ideologists were dissatisfied with the political map established under the Treaty of Versailles and the organisation of the League

5 Djordjević, "Organizacija jugoslovenskih nacionalista," 202–07.

6 SI AS 1931, 935-600-12 document: Materijal goričke kvesture o Orjuni (report of 26 January 1929). SI AS 1931, 935-600-12, document: Elaborat o ORJUNI.

7 Branislav Gligorijević, "Politički pokreti i grupe sa nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotičevom Zboru," *Istorijski glasnik*, No. 4 (1965): 41–43.

8 "Diplomatija iredentizma," *Pobeda*, I, No. 7, 24 September 1921.

9 "Iz rupe u rupe," *Vidovdan*, VI, No. 377, 15 January 1927.

of Nations, which served “to break the bones of small nations in a nice way”.¹⁰ The negative stance taken by the ORJUNA regarding the existing borders of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and its eagerness to change them in accordance with its agenda was most evidently expressed in the resolution adopted at the ORJUNA assembly that took place in Split on 1 December 1923. Among other things, this document claims: “Faithful to its ideal of an integral Yugoslavia, the ORJUNA shall make every effort to rectify all those international treaties that have separated us from hundreds of thousands of our blood brethren and which have been brought about as a result of foreign imperialist violence and our own discord”.¹¹ The ORJUNA ideologists presented their expansionist agenda to create a Greater Yugoslavia, which would spread over a vast territory from Varna to Trieste and from Szeged to Thessaloniki, as a struggle to create a unified and all-encompassing ethnic body of South Slavs. Such attitude was explicitly articulated in the article *Naš put* (Our Path),¹² which was published on the front page of the first issue of the ORJUNA publication *Pobeda* (Victory). In this article, an anonymous author made a list of all the tasks that the newly-established state would have to face, highlighting that one of its principal goals was to expand the Yugoslav state to the extent that its borders would eventually be identical to the ethnic ones. Calling upon the right to incorporate all territories belonging to Yugoslav ethnic groups, the ideologists of ORJUNA demanded the inclusion of Trieste, Gorizia, Istria, Rijeka (Fiume), Zadar, Carinthia, Baranja, Aegean Macedonia, and Bulgaria into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which would consequently be renamed as Great Yugoslavia. The ORJUNA ideologists claimed that a unified Yugoslav nation was the main protagonist in the struggle against the anachronistic social and economic forces, religious fanaticism, ignorance, and backwardness.¹³ Based on the theory first espoused by Prvislav Grisogono in his pamphlet titled *Savremena nacionalna pitanja* (Questions of Modern Nationalism) that Slavic tribes used to live in an autochthonous form of democracy,¹⁴ the ORJUNA ideologists described the fall of the Slavic tribes under the feudal yoke of the Habsburg and Ottoman Empires as a stage of regression in the political, cultural, and economic development of the Yugoslav nation. The Yugoslav revolution, which had led to the destruction of the Austro-Hungarian and the Ottoman Empires during the Balkan Wars and World War I, was perceived as a victory of the progressive Yugoslav forces that fought against the reactionary and backward political, cultural, and economic phenomena (absolutism, clericalism, and feudalism). The primary political objective of the ORJUNA leadership was to incorporate the parts of the Yugoslav nation located outside the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes into their mother country, whereby the capacities of the

10 Ibid.

11 Niko Bartulović, *Od revolucionarne omladine do ORJUNE: Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta* (Split: ORJUNA, 1925), 113.

12 “Naš put,” *Pobeda*, I, No. 1, 28 June 1921.

13 Ivo Lahman, “Kulturno Jugoslovenstvo,” *Pobeda*, I, No. 7, 24 September 1921.

14 Prvislav Grisogono, *Savremena nacionalna pitanja* (Split: ORJUNA, 1923), 7.

Yugoslav nation to carry out its cultural and historical mission would be enhanced.¹⁵ In the article titled *Jugoslovenska misija* (Yugoslav Mission), an anonymous author pointed out that all great nations had a mission to accomplish so as to partake in the humanity, and that the mission of the Yugoslav nation as such was primarily to complete the process of its unification by means of war and to create a greater Yugoslav state, trumpeting that “our Liberation has stemmed from blood. The liberation of our misfortunate brethren who still languish in servitude ... will not come to pass in any other way. Their liberation must also stem from our blood...”¹⁶ The ORJUNA ideologists believed that once the ethnic borders of its territory were attained, the historical mission of the Yugoslav nation would be to lead the struggle for the unification of all Slavic nations.¹⁷ They argued that the Slavic peoples were a young race with much unused cultural potential that was destined to contribute to the renewal of the decadent Europe.¹⁸ The notion held by the ORJUNA ideologists – that by realising its historical mission through the unification of all Slavs, the Yugoslav nation would effectively deliver the decadent European civilisation – actually revealed a messiah complex of its architects, whom it also provided with a rational explanation of the expansionistic actions taken by their followers. In other words, the ideologists of the ORJUNA found a rational explanation for their aggressive course of actions in the field of foreign policy by depicting their expansionist plans as an (altruistically motivated) struggle for the cultural and political improvement of the European community of nations. Their expansionistic agenda was most explicitly set forth in articles such as *Govor Predsednika Direktorijuma brata Leontića* (Speech Delivered by the President of the Directorate, Brother Leontić),¹⁹ *Makedonstvujuščima*,²⁰ and *Bugarska i Jugoslavija* (Bulgaria and Yugoslavia).²¹ The newspapers of the ORJUNA published articles that openly advocated the annexation of territories belonging to the neighbouring countries, i.e. Italy, Austria, Hungary, Romania, Bulgaria, Greece, Turkey, and Albania. A characteristic example of this can be seen in the congratulations sent by the ORJUNA paper *Vidovdan* to the royal family on the occasion of the birth of the crown prince, which ends with the exclamation: “Long live the future Yugoslav Emperor, the only ruler of Istria, Gorizia, and the Adriatic.”²² A map published on the front page of the newspaper *Jugoslavia*, the bulletin of the Belgrade-based ORJUNA committee, provides the most obvious example of the full scope of the territorial pretensions that the ORJUNA had in the neighbouring countries. On this map, Great Yugoslavia is

15 “Jugoslovenska misija,” *Pobeda*, I, No. 19, 24 December 1921.

16 Ibid.

17 The ideologists of the ORJUNA were not clear about the way in which the unification of Slavic countries was to be accomplished. Given that Russia, as the biggest Slavic country, was at the time under the Bolshevik regime, which denied its nationhood, it makes sense to ask how Russia could become involved in such unification process – that is, whether the ORJUNA ideologists had plans to carry out an armed intervention to topple the Bolshevik regime in the USSR.

18 J. M. Silobrić, “Naša borba,” *Orjuna* (Ljubljana), 25 March 1923.

19 “Govor Predsednika Direktorijuma brata Leontića,” *Pobeda*, V, No. 40, date illegible.

20 “Makedonstvujuščima,” *Jugoslavija* (Skopje), I, No. 43, 28 February 1927.

21 “Bugarska i Jugoslavija,” *Jugoslavija* (Skopje), I, No. 5, 27 March 1927.

22 *Vidovdan*, II, No. 82, 8 September 1923, 1.

presented as also including the regions of Skadar and Debar, Malesia, Dobruja, the Thracian coast, and Eastern Thrace, in addition to the territories already mentioned.²³

Figure 1

A Map of Great Yugoslavia (*Jugoslavija* (Belgrade), I, No. 14, the National Library of Serbia)

The ORJUNA saw Italy as the main obstacle to the full-blown integration of all territories belonging to the body of the Yugoslav ethnic groups. Mussolini – who presented himself as the leader of the interventionist block that supported Gabriele D’Annunzio in Rijeka and gathered war veterans with the catchphrase “mutilated victory” – placed foreign policy in the very centre of the fascist ideology. The main obstacle to the Italian foray into the Balkans was the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which was the centre of the pro-French alliance Little Entente and stood as a guarantor of the order established under the Treaty of Versailles in Central and Southeast Europe. Aiming to destabilise the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the fascist regime applied a series of politically subversive measures and terrorist methods which, nevertheless, had poor results. Even before the March on Rome, the Kingdom of Italy endeavoured in every way to obstruct the process of the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The Italian pre-fascist governments occupied Dalmatia; encouraged the formation of the Albanian separatist organisation Kosovo Committee; provided arms and training to the Albanian kachaks²⁴ and financed their political wing, i.e. the Jemiet political party; incited the so-called Christmas Rebellion, a separatist uprising in Montenegro that took place on 6 January

²³ *Jugoslavija* (Belgrade), I, No. 14, 1 December 1927, 1.

²⁴ J.R.B. Bosworth, *Mussolini’s Italy: Life under the Dictatorship 1915–1945* (London: Penguin Books, 2006), 283, 284.

1919; provided financial support for the organisation of the Montenegrin Army in exile;²⁵ supported the Austrian Heimwehr in the undeclared war between Yugoslavia and Austria over Carinthia; and provided a tacit support to D'Annunzio's adventurous campaign in Rijeka. This multinational coalition of anti-Yugoslav forces created by Italy before the end of World War I continued to receive support from the new fascist regime, and therefore it continued to carry out its activities throughout the interwar period.²⁶ In the wake of World War I, the fascist regime established close ties with the Austrian Heimwehr, Gyula Gömbös' Party of Racial Defense in Hungary, and the circles at the Bulgarian Court.²⁷ In that way, it besieged the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, which became surrounded by revisionist states whose anti-Yugoslav actions were coordinated by the fascist government in Rome. The ORJUNA's publications paid much attention to all aspects of the anti-Yugoslav actions taken by the Italian fascist government. In articles such as *Dve metode* (Two Methods),²⁸ *Sacro egoism*,²⁹ and *Italija i naše duhovno jedinstvo* (Italy and Our Spiritual Unity),³⁰ the ORJUNA ideologists expressed their view of the Italian foreign policy as, essentially, a continuation of the imperialist legacy of the deceased Habsburg Monarchy, stressing that the same methods would be applied to settle accounts with Italy as was the case with the Austro-Hungarian Empire. In articles such as *Musolinijevi ljudi u Trstu pale jugoslovenske domove* (Mussolini's Henchmen Setting Yugoslav Homes on Fire in Trieste),³¹ *Iz zemlje naše tuge* (From Our Country of Grief)³² *Nova fašistička divljaštva u Goričkoj* (New Fascist Barbarism in Gorizia),³³ *Crnim košuljama* (To the Blackshirts)³⁴ i *Fašističko pokršćavanje* (Fascist Evangelisation),³⁵ the authors called public attention to the brutal terror and assimilation³⁶ that the Yugoslav minority suffered under the fascist regime.³⁷ In the period from 1920 to 1922 only, the members of the fascist militia smashed and demolished the premises of more than 150 centres of cultural, educational, and economic organisations belonging to the Yugoslav ethnic minority in Italy. The most flagrant of these actions was the burning of the Trieste National Hall (13 July 1920) and the Trieste Workers Cultural Centre (10 February 1921) as well as the trashing and destruction of the premises of the editorial staff and printing stores

25 Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karadjordjević: Srpsko-hrvatski spor* (Belgrade: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, 2002), 160–65.

26 Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918 II* (Belgrade: Prosveta, 1989), 820–25, 827.

27 Bosworth, *Mussolini's Italy*, 284.

28 "Dve metode," *Pobeda*, I, No. 6, 17 September 1921.

29 "Sacro egoismo," *Jugoslavija* (Belgrade), II, No. 26, date illegible (year 1928).

30 "Italija i naše duhovno jedinstvo," *Pobeda*, VII, No. 10, date illegible (year 1927).

31 "Musolinijevi ljudi u Trstu pale jugoslovenske domove," *Pobeda*, V, No. 72, date illegible (year 1925).

32 "Iz zemlje naše tuge," *Orjuna*, I, No. 30, 15 July 1923.

33 "Nova fašistička divljaštva u Goričkoj," *Pobeda* VI, No. 66, date illegible (year 1926).

34 "Crnim košuljama," *Jugoslavija* (Skopje), I, No. 2, 20 February 1927.

35 "Fašističko pokršćavanje," *Jugoslavija* (Belgrade), II, No. 26, date illegible (year 1928).

36 Boris Mlakar, "Radical Nationalism and Fascist Elements in Political Movements in Slovenia Between the Two World Wars," *Slovene studies*, No. 1 (2009): 7.

37 Out of nine death sentences pronounced by the fascist Special Court for State Defense, in eight cases the sentences were passed against Slavic irredentists. (See: Stanley G. Payne, *A History of Fascism 1914–1945* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2003), 117).

of newspapers *Delo* (10 February 1921)³⁸ and *Edinost* (13 July 1920).³⁹ Following the seizure of power by the fascist regime, the entire state apparatus was employed to put even more pressure on the Yugoslav population. Discriminatory laws were enforced that gradually pushed Slovenian language out of education and public use until the regime finally managed to ban and dismantle all cultural, educational, and economic organisations of the Yugoslav minority in 1928.⁴⁰ Every day, the ORJUNA papers would publish news about the activities of the Italian government and the fascist party in Trieste, Istria, Gorizia, and Dalmatia.

In articles such as *Talijanski fašisti hoće da osnuju borbenu organizaciju u Splitu* (Italian Fascists Want to Form a Military Organisation in Split)⁴¹ and *Lega Nazionale u Šibeniku* (Lega Nazionale in Šibenik),⁴² the authors warned the general public about the subversive activities that the Fascist Party carried out among the members of the Italian ethnic minority in Dalmatia, calling upon the public authorities to take appropriate measures. The ORJUNA papers would also publish news about the many border incidents and incursions of the fascist militia into the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The ORJUNA papers stressed that its members were the only well-organised force that resisted such incursions and thus made great sacrifices for the Homeland.⁴³ In articles such as *Hrvatski borac* (Croatian Fighter),⁴⁴ *Poslednji Mohikanci* (The Last Mohicans)⁴⁵ and *Musolini izmišlja tako zvano Crnogorsko pitanje* (Mussolini Invents the so-called the Montenegro Question),⁴⁶ the authors accused the fascist government of supporting the separatist movements in Croatia and Montenegro. Articles such as *Albansko pitanje* (The Albanian Question),⁴⁷ *Pred Musolinijev podvig na Balkanu* (Ahead of Mussolini's Feat in the Balkans)⁴⁸ i *Natezanje sa Musolinijem* (Bickering with Mussolini)⁴⁹ make it clear that the ORJUNA papers paid close attention to the steps taken by the Italian government in Albania. The authors agreed in their opinions that the Tirana Pact served to strengthen the Italian influence in the Eastern Adriatic and that it posed a threat to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The ORJUNA ideologists believed that Italy would use its newly-established influence in Albania to incite a rebellion of kachaks in the territory of Old Serbia (Kosovo and Metohija as well as Macedonia), which would provide them with an excuse to attack the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Many articles published in the ORJUNA papers – such as *Sloboda Jadranskog mora* (Freedom

38 Tone Ferenc, Milica Kacin-Wohinz and Tone Zorn, *Slovinci v zamejstvu: Pregled zgodovine 1918–1945* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974), 48–51.

39 Milica Kacin-Wohinz, *Primorski Slovenci pod Italijansko zasedbo* (Maribor, 1972), 313, 314.

40 Milica Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi* (Koper: Lipa, 1990), 24.

41 "Talijanski fašisti hoće da osnuju borbenu organizaciju u Splitu," *Pobeda*, V, No. 69, date illegible (year 1926).

42 "Lega Nazionale u Šibeniku," *Pobeda*, VII, No. 4, 29 January 1927.

43 "Svesni orijunaši na granici u službi Otadžbine," *Pobeda*, VI, No. 18, date illegible (year 1926).

44 "Hrvatski borac," *Budućnost*, I, No. 3, 30 December 1922.

45 "Poslednji Mohikanci," *Budućnost*, I, No. 3, 30 December 1922.

46 "Musolini izmišlja tako zvano Crnogorsko pitanje," *Pobeda*, VII, No. 3, 22 December 1927.

47 "Albansko pitanje," *Pobeda*, VII, No. 9, date illegible (approximately February–March 1927).

48 "Pred Musolinijev podvig na Balkanu," *Pobeda*, VII, No. 10, date illegible (approximately February–March 1927).

49 "Natezanje sa Musolinijem," *Pobeda*, VII, No. 29, 29 April 1927.

of the Adriatic Sea)⁵⁰ and *Italija na Sredozemnom moru* (Italy in the Mediterranean Sea)⁵¹ – cautioned that Italy would sooner or later attack the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes with the aim of seizing the territories that had been promised to it under the Treaty of London. In articles such as *Musolinijeva agresivnost i naša spoljna politika* (Mussolini's Aggressiveness and Our Foreign Policy),⁵² authors warned the public that the aggressive plotting of the fascist Italy was backed by Great Britain, while France remained indifferent to the Yugoslav-Italian conflict. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was therefore mostly left to its own devices. Notwithstanding such grim prospects, the ORJUNA members had no doubts about the outcome of an armed conflict between Italy and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Their firm belief that they would be victorious in such a war was most explicitly expressed in the article *Naš prekomorski sused i mi* (Our Overseas Neighbor and Ourselves),⁵³ whose anonymous author states that in case of war, the mighty Italian fleet would surely seize the Yugoslav islands and destroy the coastal towns, but that the army of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes would advance into the River Po valley and conquer large Italian cities, thus annulling the conquest made by the Italian naval forces. In its campaign aimed against the aggressive policies of the fascist Italy, the ORJUNA (itself strongly anti-communist) even employed a tactic of cooperating with the left-wing opposition to Mussolini's regime.⁵⁴ A testimony to this can be found in the article *Protiv rata sa Jugoslavijom* (Against the War with Yugoslavia),⁵⁵ a declaration made by the antifascist left-wing organisation Head Committee for Workers' Defence against Fascism, published on the front page of the ORJUNA paper *Vidovdan*. Reacting to the provocations of Italian fascists in the border zone, the ORJUNA action squads made various forays into the Italian territory, attacking Italian military garrisons and fascist militia posts.⁵⁶ In the early 1920s, the ORJUNA action squads came into conflicts with the Italian Army and fascist militia, mostly as a defensive reaction. Of these defensive actions, it is worth mentioning two events taking place in October 1922 and August 1923 respectively, when the ORJUNA drove out a fascist militia squad that tried to occupy Sušak and when the ORJUNA members clashed with the Italian Army on Mount Triglav.⁵⁷

Reacting to such outright provocations of the fascist Italy and the aggressive stance assumed by its satellites, in the mid-1920s, the ORJUNA formed its secret organisations in the territories of Italy and Austria. The key role in their establishment was played by the members of its Slovenian branch (the local committees in Ljubljana

50 Ljubo Leontič, "Sloboda Jadranskog mora," *Jugoslovenski Jadran – a special ORJUNA publication published on the occasion of its meeting in Dubrovnik on 23 and 24 March 1926*.

51 "Italija na Sredozemnom moru," *Vidovdan*, VI, No. 397, 22 May 1927.

52 "Musolinijeva agresivnost i naša spoljna politika," *Pobeda*, VII, No. 28, 15 July 1927.

53 "Naš prekomorski sused i mi," *Pobeda*, V, No. 31, date illegible (year 1925).

54 Boris Mlakar, "Zaton Organizacije jugoslovenskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italjanskih fašističnih oblasti," *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, No. 2 (2013): 58.

55 "Protiv rata sa Jugoslavijom," *Vidovdan*, II, No. 90, 6 October 1923.

56 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 51, 58, 60, 61.

57 Gligorijević, *Organizacija jugoslovenskih nacionalista*, 332, 349.

and Maribor), namely Marko Kranjec, Andrej Verbič, Anton Kukec, and Ivan Rehar. The most notable ORJUNA border-zone organisation was ORJUNAVIT (abbreviation for the Organisation of Yugoslav Nationalists in Italy), founded in 1925 in the Julian March. When ORJUNAVIT was established, the ORJUNA members used the existing organisation called the TIGR (abbreviation for Trieste-Istria-Gorizia-Rijeka), which had been founded in 1924 in Trieste,⁵⁸ and brought together the members of the Slovenian and Croatian ethnic minorities living in the Italian territory.⁵⁹ Initially, this organisation, led by the lawyer Ivan Marija Čok,⁶⁰ was engaged primarily in cultural and educational activities aimed at the Slovenian and Croatian population in the Italian territory.⁶¹ It did not have a clearly defined ideology. Instead, it was a heterogeneous group of political and cultural cliques that had a wide range of political views.⁶² According to the account given by Dorče Sardoč (one of the activists of the TIGR organisation), the youth that gathered within the TIGR and, later on, the ORJUNAVIT came from various political groups (ranging from communists to Christian socialists and liberals). All of these groups emphasised that their political differences were of secondary importance and that they all subscribed to the ideal that they shared: to make Venezia Giulia a part of the Yugoslav territory.⁶³ This assertion was further confirmed by the fact that one of the arrested activists claimed to the Italian authorities that he was a member of the Italian Communist Party and the ORJUNA.⁶⁴ Led by Marko Kranjec, the TIGR joined about 20 other cultural and educational organisations of the Yugoslav ethnic minority, which united in the ORJUNAVIT (abbreviation for the Organisation of Yugoslav Nationalists in Italy) in December 1925.⁶⁵ The management board of this newly-established organisation was formed by Kranjec and Verbič from the ORJUNA and by Gaberšek, Rejec and Kocijančič as the representatives of the Yugoslav ethnic minority organisations in Italy.⁶⁶

The ORJUNAVIT leadership divided the Julian March territory into six operative zones and established an armed squad and an intelligence network, managed by a commander, in each of them.⁶⁷ According to the information of the Italian government, an important role in the organisation of ORJUNAVIT activities in Italy was

58 Milica Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928 II* (Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1977), 431.

59 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 10 August 1936).

60 The founder and leader of the Yugoslav irredentist organisation TIGR (abbreviation for Trieste-Istria-Gorizia-Rijeka) in Italy. In 1926, TIGR became a part of the ORJUNA border-zone terrorist organisation ORJUNAVIT. In 1931, during the period of dictatorship, Čok formed the organisation Alliance of Yugoslav Emigrant Associations in the Julian March. In the activities of this organisation, Čok relied on the support from Drago Marušič, Ban of the Drava Banovina, a former ORJUNA member and a protégé of the Association of Fighters of Yugoslavia BOJ. At the elections held in 1935, he ran on the electoral list of Bogoljub Jevtič. Due to his engagement in the Yugoslav National Party, the regime of Prime Minister Milan Stojadinović and the Cvetković-Maček government repressed the association of emigrants from the Julian March.

61 SI AS 1931, 935-600-8 document: *Političke stranke na Primorju*.

62 Milica Kacin-Wohinz, "Slovenci i Hrvati pod fašističkom Italijom," *Jugoslovenski istorijski časopis*, No. 3 (1987): 90.

63 Dorče Sardoč, *Tigrova sled: Pričevanje o uporu primorskih ljudi pod fašizmom* (Ljubljana, 1983).

64 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 254, 255.

65 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 10 August 1936).

66 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 54, 55.

67 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 20 December 1927).

played by its Great Chief, the Chetnik military commander Ilija Trifunović Birčanin, who marshalled the Yugoslav irredentist actions in the Julian March based on his experience with the Chetnik actions carried out in Macedonia between 1903 and 1912.⁶⁸ Consequently, the ORJUNA members in Italy organised themselves in troikas that kept their activities top secret.⁶⁹ Recruited from the Yugoslav ethnic minority in Italy, Yugoslav refugees from the Julian March, and Italian antifascists, the ORJUNAVIT members spread antifascist propaganda, gathered intelligence and information of military and political importance, and sabotaged military posts and transport infrastructure.⁷⁰ According to the information of the Italian Ministry of Internal Affairs in the 1926–1930 period, the ORJUNAVIT carried out 99 acts of sabotage and terrorism.⁷¹ Certain documents indicate that when carrying out such tasks, the ORJUNAVIT cooperated with Andreas-Hofer-Bund, an illegal German ethnic minority organisation affiliated with the Austrian fascist organisation Heimwehr, which was active in South Tyrol.⁷² This fact is seemingly paradoxical, given that the ORJUNA was openly antagonistic to Heimwehr with regard to the question of the Austrian province of Carinthia. The biggest armed actions carried out by the ORJUNAVIT included the assault on the printing shop of a local fascist paper in Trieste and the assault on the Italian military garrison in Postojna.⁷³ The first action, carried out by the Action Squad in the Italian territory, was the assault in Prestranek. On 3 April 1926, a group of five armed ORJUNA members crossed the border, broke into the ticket office at the Prestranek railway station, threatened the Italian clerks with firearms, and walked off with a sum of 246,000 lire. On the way back, before they entered the Yugoslav territory, they were intercepted by a fascist militia troop. A shootout ensued in which two ORJUNA members and two fascist militia members lost their lives. The money stolen by the ORJUNA members was intended for the acquisition of firearms for the ORJUNAVIT fighters operating in Italy.⁷⁴ Another significant armed action, carried out by the ORJUNAVIT in Italy, was the assault on the National Home in Trieste, which was the seat of the local branch of the Fascist Party and the editorial office of the local fascist paper. On 8 March 1926, a small group of ORJUNAVIT activists (Jakob Geržem i Herman Šolar)⁷⁵ machine-gunned the façade of the building and threw a bomb at the editorial office premises.⁷⁶ On 3 November 1926, the ORJUNA members planted an explosive device in the army barracks of the fascist militia in Saint

68 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 10 August 1936).

69 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 20 December 1927).

70 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 10 August 1936).

71 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Elaborat o Orjuni*.

71 Kacin-Wohinz, "Slovenci i Hrvati pod fašističkom Italijom," 91. SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni*.

72 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 1 March 1929).

SI AS 1931, 935-600-12 document: *Predmet ORJUNA*.

73 ARS, SI AS 1931, 935-600-12 document: *Predmet ORJUNA*.

74 Robert Čop, "ORJUNA prototip političke organizacije" (Graduation thesis defended at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana, 2006), 72.

75 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 58.

76 Čop, "ORJUNA", 71.

Peter in Krain, killing three fascist militiamen. In the first half of 1927, the ORJUNA members performed several armed attacks on the fascist militia border patrols, killing several more fascist militiamen.⁷⁷ In addition to terrorist actions, the ORJUNAVIT also engaged in various military intelligence activities. When the ORJUNAVIT was founded in 1926, the ORJUNA's Great Chief Marko Kranjec established contacts with the intelligence unit of the Drava Division Corps and the Ministry of Defence, which provided financial resources to set up the ORJUNAVIT intelligence network in Italy.⁷⁸ The ORJUNAVIT and the Yugoslav Army had close connections, as attested to by the fact that the intelligence unit of this organisation that covered the area stretching from Postojna to Vipava was headed by Stanko Lavrenčič – an active-duty officer of the Yugoslav Army (as well as an emigrant from Postojna).⁷⁹ A part of the intelligence obtained by the ORJUNAVIT was also forwarded to the French Consulate,⁸⁰ which, in return, partially funded the ORJUNA secret service in Italy.⁸¹ The ORJUNA agents obtained some of the information by bribing Italian Army officers and fascist militia, while funds for that purpose were provided through the Yugoslav Consulate in Trieste.⁸² Many servicemen belonging to the Yugoslav ethnic minority were among the ranks of the Italian Army and fascist militia, which made it easier for the ORJUNAVIT to infiltrate these formations with the aim of setting up its intelligence network within their ranks. With the help of such collaborators, the ORJUNAVIT activists would, on many occasions, carry out their subversive intelligence and sabotage activities dressed in the uniforms of the fascist militia and the Italian Army.⁸³ The ORJUNA intelligence service was not active only in the Italian territory, as its agents managed to gain long-term insight into the official correspondence of the Italian Consulate in Ljubljana.⁸⁴ At that point, the ORJUNA members uncovered information indicating that a number of agents working for the Italian secret service had infiltrated their ranks. This information led to a conflict within the ORJUNA organisation itself. On Marko Kranjec's orders, the ORJUNA members killed Eduard Perić, a member of the organisation whose name was discovered on the list of the Italian secret agents at the Italian Consulate in Ljubljana. Following this assassination, Kranjec was arrested, together with his closest collaborators Andrej Verbič and Anton Kukec.⁸⁵

The irredentist ORJUNA actions gained new momentum with the events that took place on 18 June 1926. On that day, an ORJUNA unit in Ljubljana organised a

77 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 60, 61.

78 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 13 March 1929).

79 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 52.

80 Later on, during 1930s, the ORJUNA activists also cooperated with the British Secret Intelligence Service. In the wake of World War II, the former ORJUNA intelligence network in Italy and Austria was reorganised and became a part of the National Defense. It intensified its actions and carried out various intelligence tasks, acts of sabotage, and other actions for the British Intelligence Service. (Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE 1938–1942* (Ljubljana: samozal., 2002), 111, 112, 143, 150, 161).

81 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Predmet ORJUNA*.

82 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 10 August 1936).

83 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 60.

84 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Predmet ORJUNA*.

85 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 12 December 1928).

gathering of its members on the occasion of a flag consecration ceremony, after which the members formed a procession that was supposed to march through Ljubljana. Some 800 ORJUNA members headed toward the centre of the city. There they came across police cordons that stopped them on their way to the building of the Italian Consulate in the Prešernova ulica street to prevent any possibility of anti-Italian protests. After a brief argument with Leontić and Kranjec, who were leading the crowd, the police commissioners directed the ORJUNA procession into the streets that go around the Italian Consulate. A group of approximately 150 ORJUNA members became infuriated with the police reaction, so they attacked the police cordon, trying to push through it and get to the Italian Consulate. Following a ten-minute brawl, in which the police used rubber truncheons and sabres, several ORJUNA members opened fire at the police, which responded in kind. After the shooting, in which more than 70 bullets were fired, the ORJUNA members ran off. Three people were seriously wounded in the skirmish, while another six policemen and three ORJUNA members suffered minor injuries. Following this incident, 68 ORJUNA members were arrested and another 18 were taken into custody and charged with attacking police officers. The ORJUNA leaders accused the police forces that they opened fire first, claiming that the ORJUNA members merely reacted in self-defence. The trial against the perpetrators of this incident did not result in any verdicts due to the lack of evidence (as they fled, the ORJUNA members threw their guns in the river Ljubljanica).⁸⁶ Pressing charges against the ORJUNA unit in Ljubljana for endangering the public safety and order, the Government officially banned it on 29 June 1926. However, the members of the Slovenian ORJUNA continued to take actions regardless of the government prohibition, using their bulletins to ridicule the state authorities. Following this incident, the members of the Slovenian ORJUNA, led by Kranjec, reorganised themselves and continued resolutely to carry out their underground irredentist activities in Italy. In the first half of 1927, the ORJUNA organised its units in Trieste and initiated a series of field actions, of which the establishment of the clandestine paper *Borba* should be pointed out.⁸⁷ In May 1927, the military authorities in Sušak warned police officers that the local ORJUNA members were planning to take advantage of Mussolini's visit to Trieste on 24 May to assassinate him. As a result of that timely information, the police managed to arrest the ringleaders behind this plan, thus preventing a severe diplomatic incident.⁸⁸ In November 1927, the Drava Division Corps command informed the General Staff that the ORJUNA action squads had made an incursion into the Italian territory and opened fire on the Italian Army, the police, and the fascist militia. The command pointed out that the ORJUNA members stated they carried out those actions following the orders of the military and underlined the dangers of spreading such false news.⁸⁹ During 1928, the best members of the ORJUNA action squads from Slovenia were assembled to form a special combat unit called Crni Vrazi

86 AY, fund no. 63, file no. 83/1926, Police report by Police Department in Ljubljana (2 July 1926).

87 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 221–23.

88 CSA, Režimske i reakcionarne organizacije – grupa VII, document No. 858.

89 Ibid.

(Black Devils), which was supposed to carry out terrorist actions in Italy.⁹⁰ In 1928, the ORJUNA squads, reorganised in that manner, carried out a series of attacks on the fascist militia border patrols. The most dramatic of these were the assault on 20 February (when three fascist militiamen were wounded) and the one launched on 1 July (when two squad members were killed). In both of these instances, the ORJUNA members went into hiding in the territory of the Kingdom SHS after launching the attacks. The last of these incidents provoked a reaction from the Italian authorities, which arrested a large number of people suspected to be members of the ORJUNA border-zone organisation.⁹¹ In June 1928, the Italian Ministry of the Internal Affairs warned the Italian authorities in Dalmatia that a number of ORJUNA groups, whose task was to set Italian schools on fire, had infiltrated the region and ordered that the fascist militia should secure the school buildings in Zadar.⁹² The intensified ORJUNA terrorist actions in Italy eventually led to a conflict within the organisation. After the ORJUNA squads had assaulted Prestranek in 1926, the TIGR left the ORJUNAVIT, believing that Marko Kranjec was much too hot-tempered and prone to reckless actions.⁹³ There are certain indications suggesting that the cooperation between these two organisations in fact ended due to a conflict over the division of loot taken in the assault on the railway station in Perestranka. Namely, the leaders of the TIGR accused Marko Kranjec of using all of the plunder for the ORJUNA's needs in the Kingdom of SHS, while Kranjec claimed that the looted money intended for the requirements of the organisation in Italy was kept by Raiko Samso, who was among the raiders that launched the assault in Perestranka. This question remained unresolved, and it was believed that Samso's murder in June 1929 was an act of revenge by Kranjec.⁹⁴

Some of the ORJUNA members from Slovenia, led by Vladimir Levstik, believed that armed actions in Italy were counterproductive and that they would result in the dissolution of the movement. When Kranjec and his closest collaborators were arrested in December 1928 for the murder of Eduard Perić, Levstik was appointed by the ORJUNA Secretary-General Miodrag Dimitrijević to take over the administration of the organisation in Slovenia and tasked with putting an end to the practice of plotting terrorist actions in Italy.⁹⁵ The terrorist actions carried out by the ORJUNA and its affiliated organisation across the border in Italy played an important part in the dissolution of the organisation following the promulgation of the January 6th Decree. In the words of Vladimir Levstik, one of the leaders of the Slovenian ORJUNA, the terrorist actions plotted by Marko Kranjec in the territories of Italy and Austria were the main reason why the regime made ORJUNA illegal in the wake of the January 6th Decree.⁹⁶ Once he was released from prison, Kranjec refused to abide by the state decree that

90 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 5 June 1928).

91 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 245, 246.

92 CSA, Režimske i reakcionarne organizacije – grupa VII, document No. 858.

93 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Kosec Lipe*.

94 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 58, 59.

95 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 16 October 1928).

96 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 4 April 1929).

banned ORJUNA and its affiliated organisations across the border and continued to plot terrorist actions in Italy,⁹⁷ which is telling enough and counters the assumption that the ORJUNA was under the direct control of the Belgrade-based government and its military command. Marko Kranjec was known to the Italian intelligence service, which suspected that the ORJUNA continued its activities within the National Defence. The information available to the Italian secret agents indicated that Kranjec enjoyed the support of the Chetnik military commander Kosta Milovanović Pećanac, an experienced guerrilla fighter who had plotted the incursions of the ORJUNA squads into the Italian territory.⁹⁸ In January 1929, Italian secret agents warned the Italian border authorities that the ORJUNA had issued a circular letter to its members announcing that a war between Italy and France was imminent, and that the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes would take part in it as France's ally, while the role the ORJUNA had to play in that conflict was to incite riots in Dalmatia and Albania.⁹⁹ The Italian secret service particularly emphasised the fact that the ORJUNA (which at that time operated under the cloak of the National Defence) possessed 70,000 firearms that would be used against Italy in the coming spring.¹⁰⁰ In February 1929, Kranjec formed an unarmed squad in Sušak, which was supposed to make a foray into the Italian territory.¹⁰¹ The Italian border authorities stressed that the members of the dissolved ORJUNA intensified their activities in March and April 1929. The Italian secret agents pointed out that the ORJUNA members from Ljubljana disseminated antifascist (communist) literature and leaflets in Italy.¹⁰² In March 1929, the Italian intelligence service reported that the ORJUNA members organised special groups intending to carry out a series of assassinations of high-ranked Fascist Party officials.¹⁰³ In early 1930, the ORJUNA members from Slovenia, led by Marko Kranjec, established ties with the Italian antifascist emigrants in Paris, who would join the fight against the fascist regime in Italy. These political émigrés were mostly members of the Italian Communist Party, and the Yugoslav authorities therefore feared that the former ORJUNA members would fall under the influence of Communist propaganda. These fears motivated the Yugoslav authorities to move Kranjec, considered to be the mastermind behind the irredentist actions, from the customs offices in Slovenia first to Skopje¹⁰⁴ and then to Niš.¹⁰⁵ On Saturday, 2 September 1930, the ORJUNA organisation across the border in Italy suffered a severe blow when Jože Kuček, one of the most prominent activists

97 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 354.

98 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 25 January 1929).

99 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 22 January 1929).

100 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 26 January 1929).

101 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 1 February 1929).

102 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 29 March 1929).

103 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 9 March 1929).

104 Due to the repressive measures taken by the Italian authorities in reaction to the armed attacks launched by the ORJUNA and TIGR in the period from 1922 to 1931, more than two thousand members of the Slovenian ethnic minority were forced to leave Italy. In order to maintain good relations with Italy, the Yugoslav government resettled most of these emigrants in the region of Bistrenica in Macedonia, with the aim of preventing them from taking part in any further armed actions of the ORJUNA. (Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 280, 316, 317, 329, 230).

105 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goričke kvestre o Orjuni* (report dated 10 August 1936).

in the movement, was killed in a skirmish with the fascist militia.¹⁰⁶ The situation was additionally complicated by the fact that the Italian authorities found a number of compromising documents in Kuček's possession, which endangered the very existence of the ORJUNA's activist and intelligence network in Italy.¹⁰⁷ In October 1930, when Kranjec left Slovenia, the ORJUNA squads that carried out terrorist actions in Italy reorganised themselves within the Propaganda Department on the Coast. The head commander of these squads was General Rudolf Maister, who had played a prominent role in the war that Yugoslavia had waged against Austria in 1918–1919 over Styria and Carinthia, and who would later become the honorary president of the Association of Fighters of Yugoslavia BOJ. Under his command, these squads stopped plotting terrorist actions in Italy and instead focused their activities on patrolling the border and taking in the fugitives from Italy.¹⁰⁸ Later on, most of the ORJUNA members from this organisation continued their activities in the Drava Banate within the National Defence,¹⁰⁹ which was led by Josip Cepuder, a former leader of the ORJUNA branch in Ljubljana.¹¹⁰

The ideologists of the ORJUNA were particularly mistrustful of Austria as the successor of the Austro-Hungarian Empire that kept pursuing the Habsburg pretensions in the Balkan Peninsula. This was most explicitly expressed in the article *Balkanske stvari* (Balkan Issues),¹¹¹ whose anonymous author pinpointed Vienna as the epicentre of various anti-Yugoslav groups that freely gathered and operated there, ranging from the Croatian pro-Habsburg loyalists, organised under the command of Lieutenant Field Marshal Stjepan Sarkotić, to groups of clericalists and Hungarian nationalists, to Soviets who used their embassy to support the Communist Party in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. However, in the ORJUNA's opinion, the Austrian province of Carinthia was the main point of dispute between the two neighbouring countries. This territorial dispute dated back to the final stage of World War I, when Slovenian nationalists, encouraged by the presence of the Serbian Army, undertook a large-scale action aiming to incorporate this province into the newly-formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. As a reaction to these challenges, units of volunteers were formed throughout Austria under the name of Heimwehr (Home Guard), intended to counter the incursions from the neighbouring countries. In this conflict, the Heimwehr forces (politically and financially supported by Italy and right-wing groups from Germany) were defeated, while the Slovenian volunteer units secured the cities of Maribor and Celovec (Klagenfurt).¹¹² The Triple Entente decided that the dispute over these territories would be settled by means of a plebiscite in 1920. At that point, most of Carinthia remained a part of Austria, whereas Styria and the city

106 Following Kuček's death, the operational leadership of the irredentist ORJUNA organisation in Italy was taken over by Lipe Kosec. (Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE*, 114).

107 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 301, 302.

108 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Materijal goriške kvestre o Orjuni* (report dated 12 October 1929).

109 Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, 356.

110 SI AS 1931, 935-600-12 document: *Elaborat o ORJUNI*.

111 "Balkanske stvari," *Vidovdan*, V, No. 322, 28 February 1926.

112 Ferenc, Kacin-Wohinz in Zorn, *Slovinci v zamejstvu*, 139.

of Maribor were included into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.¹¹³ This undeclared war between the hostile volunteer units resulted in the ideological radicalisation on both sides of the newly-established border. In Austria, groups within the Heimwehr, which had previously not carried out joint operations, started to become aware that they had to cooperate with one another. The idea of Pan-Germanism was on the rise, whereas in the Slovenian regions within the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes the ideology of Yugoslav integralism was taking root together with the idea of Great Yugoslavia – a country that would eventually regain Carinthia and Styria, populated by Slovenians, from Austria. Many Slovenian members of the ORJUNA took part in this undeclared war, and the issue of Carinthia and its incorporation into Yugoslavia was argued for in many articles published in the ORJUNA newspapers, such as *Diplomacija iredentizma* (Diplomacy of Irredentism),¹¹⁴ *Beč i Beograd* (Vienna and Belgrade),¹¹⁵ *Govor Predsednika Direktorijuma brata Leontića* (Speech Delivered by the President of the Directorate, Brother Leontić),¹¹⁶ *Koruška* (Carinthia),¹¹⁷ and *Orjunaši u Koruškoj* (ORJUNA in Carinthia).¹¹⁸ The ORJUNA ideologists did not accept the results of the Carinthian plebiscite, believing that it was symptomatic of the repression that Slovenians in Carinthia were subjected to by the Heimwehr and the representatives of the Austrian authorities.¹¹⁹ Consequently, the ORJUNA did not give up or abandon its claim that this territory should become a part of the Yugoslav state¹²⁰ as soon as the international relations made such an outcome achievable.¹²¹ Just like in the case of Istria, Trieste, and Gorizia, the ORJUNA took concrete steps with the aim of facilitating the incorporation of Carinthia into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In the 1920s, the ORJUNA established its illegal organisation in the territory of Carinthia called Fantovska zveza. Set up similarly as the ORJUNAVIT, the Fantovska zveza organisation carried out armed attacks in Carinthia, assaulting the representatives of the Austrian government and local Austrian nationalists. The most prominent action carried out by the Fantovska zveza was the assault in Celovec (Klagenfurt) in December 1925, on the occasion of the 6th anniversary of the Carinthian plebiscite. The police informers who had infiltrated the ORJUNA tipped off the gendarmerie corps in Ljubljana, informing them that the ORJUNA, in cooperation with the Action Squads from Maribor, was plotting to launch an attack on the Austrian border somewhere around Pliberk (Bleiburg), while the fighters from the Fantovska zveza, assisted by the Action Squads, would make a simultaneous attack

113 Jurij Perovšek, *V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 72–74.

114 “Diplomacija iredentizma,” *Pobeda*, I, No. 7, 24 September 1921.

115 “Beč i Beograd,” *Budućnost*, II, No. 9, 3 March 1923.

116 Ljubo Leontić, “Govor Predsednika Direktorijuma brata Leontića,” *Pobeda*, V, No. 40, date illegible.

117 “Koruška,” *Pobeda*, V, No. 66, date illegible.

118 “Orjunaši u Koruškoj,” *Pobeda*, V, No. 78, date illegible.

119 “Obnavljanje nemčurstva v severni Sloveniji,” *Orjuna*, I, No. 30, 15 July 1923.

120 France Filipič, “Nekaterne značilnosti delavskega revolucionarnega gibanja v Mariboru in njegovem zaledju v letih 1921–1925,” *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924: Referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 6. in 7. junija 1974* (Ljubljana, 1975), 151–73.

121 “Spominski shod za Koroško u Mariboru,” *Orjuna*, II, No. 51, 18 October 1924.

on the attendees of the celebration in Celovec. The members of the Action Squads and the Fantovska zveza were armed with guns and bombs, and the latter had already planted infernal machines (time bombs) in the city centre of Celovec, where they would be detonated prior to the assault. The assault was supposed to be a reprisal for the persecution of the Slovenian population in Carinthia, for which the Heimwehr was responsible. Having received a timely warning, the gendarmerie corps in Ljubljana arrested the ringleaders behind this action, although some ORJUNA members managed to get away and cross over to the Austrian territory, where they were captured by the Austrian police.¹²²

Overall, the irredentist actions of the Slovenian ORJUNA in Italy and Austria did not have a significant influence on the foreign-political situation of that time. Their intensity and violent character faithfully reflected the legacy of the ethnic conflicts in the Habsburg Monarchy at the end of the 19th century as well as the reception of the modern political practice of the ideological system that came to power in Italy in 1922. Guided by the imperative of preserving the ethnic identity of the Slovenian population in the marginal provinces of Italy and Austria, the ORJUNA leadership promoted the systematic use of organised violence as a basic tool in the struggle to achieve its goals. Due to the restrained and legitimately oriented official foreign policy of the Yugoslav governments as well as because of the armed resistance provided by the official security forces and paramilitaries of Italy and Austria, the leadership of the ORJUNA failed to achieve its foreign-political goals through the use of terror. On the other hand, the expansionist ideas that represented one of the essential tenets of the ORJUNA's ideology would remain a part of the ideological concepts espoused by all far-right movements that supported the Yugoslav integralism in the interwar period, which, with slight modifications, adopted the ideological constructs advocated by the Organisation of Yugoslav Nationalists. In their political agendas and manifestos, the Yugoslav Action, Association of Fighters of Yugoslavia, and the Yugoslav National Movement Zbor would embrace and cherish the idea of the Greater Yugoslavia, whose borders would be more or less identical to the model established by the ORJUNA ideologists. The rise of revanchist states, restrictive security policies applied by the Yugoslav regimes, and rudimentary organisational forms of paramilitary militias in the 1930s were the factors that frustrated the leaderships of the far-right movements for Yugoslav integralism in their attempts to employ direct violent irredentist actions to further their expansionist agenda, thus restricting their activities to the field of culture and education, propaganda, and cooperation with the pro-Yugoslav elements in the neighbouring countries.

122 CSA, Režimske i reakcionarne organizacije – grupa VII, document No. 855.

Sources and Literature

Archival Sources

- AY – Archives of Yugoslavia:
 - Ministarstvo pravde Kraljevine Jugoslavije (Fund No. 63).
- CSA – Croatian State Archives:
 - Režimske i reakcionarne organizacije – grupa VII.
- SI AS – The Archives of the Republic of Slovenia:
 - SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS.

Literature

- Bartulović, Niko. *Od revolucionarne omladine do ORJUNE: Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: ORJUNA, 1925.
- Bosworth, J.R.B. *Mussolini's Italy: Life under the Dictatorship 1915–1945*. London: Penguin Books, 2006.
- Čop, Robert. "ORJUNA prototip političke organizacije". Graduation thesis defended at the Faculty of Social Sciences in Ljubljana, 2006.
- Djordjević, Mladen. "Organizacija jugoslovenskih nacionalista (ORJUNA)." *NSPM*, Vol. XII, No. 1–4 (2006).
- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918 II*. Belgrade: Prosveta, 1989.
- Ferenc, Tone, Kacin-Wohinz, Milica in Tone Zorn. *Slovinci v zamejstvu: Pregled zgodovine 1918–1945*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Filipič, France. "Nekaterne značilnosti delavskega revolucionarnega gibanja v Mariboru in njegovem zaledu v letih 1921–1925." *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921–1924: Referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 6. in 7. junija 1974*, 151–73. Ljubljana, 1975.
- Gligorijević, Branislav. "Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)." *Istorija XX veka: zbornik radova* (1962).
- Gligorijević, Branislav. "Politički pokreti i grupe sa nacionalsocijalističkom ideologijom i njihova fuzija u Ljotićevom Zboru." *Istorijski glasnik*, No. 4 (1965).
- Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karadjordjević: Srpsko-hrvatski spor*. Belgrade: Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, 2002.
- Grisogono, Prvislav. *Savremena nacionalna pitanja*. Split: ORJUNA, 1923.
- Kacin-Wohinz, Milica. *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928 II*. Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1977.
- Kacin-Wohinz, Milica. "Slovinci i Hrvati pod fašističkom Italijom." *Jugoslovenski istorijski časopis*, No. 3 (1987).
- Kacin-Wohinz, Milica. *Prvi antifašizem v Evropi*. Koper: Lipa, 1990.
- Mlakar, Boris. "Radical Nationalism and Fascist Elements in Political Movements in Slovenia Between the Two World Wars." *Slovene studies*, No. 1 (2009).
- Mlakar, Boris. "Zaton Organizacije jugoslovenskih nacionalistov – Orjune pod budnim očesom italjanskih fašističnih oblasti." *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, No. 2 (2013).
- Payne, Stanley G. *A History of Fascism 1914–1945*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2003.
- Perovšek, Jurij. *V zaželjeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE 1936–1942*. Ljubljana: samozal., 2002.

Newspaper Sources

- *Budućnost*, I, No. 3, 30th December 1922. "Hrvatski borac."
- *Budućnost*, I, No. 3, 30th December 1922. "Poslednji Mohikanci."
- *Budućnost*, II, No. 9, 3rd March 1923. "Beč i Beograd."
- *Jugoslavija* (Belgrade), II, No. 26, date illegible (year 1928). "Fašističko pokrštanje."
- *Jugoslavija* (Belgrade), II, No. 26, date illegible (year 1928). "Sacro egoism."
- *Jugoslavija* (Skopje), I, No. 2, 20th February 1927. "Crnim košuljama."
- *Jugoslavija* (Skopje), I, No. 3, 28th February 1927. "Makedonstvujušcima."
- *Jugoslavija* (Skopje), I, No. 5, 27th March 1927. "Bugarska i Jugoslavija."
- Lahman, Ivo. "Kulturno Jugoslovenstvo." *Pobeda*, I, No. 7, 24th September 1921.
- Leontić, Ljubo. "Govor Predsednika Direktorijuma brata Leontića." *Pobeda*, V, No. 40, date illegible (year 1925).
- Leontić, Ljubo. "Sloboda Jadranskog mora." *Jugoslovenski Jadran – special ORJUNA publication published on the occasion of its meeting in Dubrovnik*, 23rd – 24th March 1926.
- *Orjuna*, I, No. 30, 15th July 1923. "Iz zemlje naše tuge."
- *Orjuna*, I, No. 30, 15th July 1923. "Obnavljanje nemčurstva v severni Sloveniji."
- *Orjuna*, II, No. 51, 18th October 1924. "Spominski shod za Koroško u Mariboru."
- *Pobeda*, I, No. 1, 28th June 1921. "Naš put."
- *Pobeda*, I, No. 6, 17th September 1921. "Dve metode."
- *Pobeda*, No. 7, 24th September 1921. "Diplomatija iredentizma."
- *Pobeda*, I, No. 19, 24th December 1921. "Jugoslovenska misija."
- *Pobeda*, V, No. 31, date illegible (year 1925). "Naš prekomorski sused i mi."
- *Pobeda*, V, No. 66, date illegible (year 1925). "Koruška."
- *Pobeda*, V, No. 69, date illegible (year 1925). "Talijanski fašisti hoće da osnuju borbenu organizaciju u Splitu."
- *Pobeda*, V, No. 72, date illegible (year 1925). "Musolinijevi ljudi u Trstu pale jugoslovenske domove."
- *Pobeda*, V, No. 78, date illegible (year 1925). "Orjunaši u Koruškoj."
- *Pobeda*, VI, No. 18, date illegible (year 1926). "Svesni orijunaši na granici u službi Otadžbine."
- *Pobeda*, VI, No. 66, date illegible (year 1926). "Nova fašistička divljaštva u Goričkoj."
- *Pobeda*, VII, No. 3, 22nd December 1927. "Musolini izmišlja tako zvano Crnogorsko pitanje."
- *Pobeda*, VII, No. 4, 29th January 1927. "Lega Nazionale u Šibeniku."
- *Pobeda*, VII, No. 9, date illegible (approximately February-March 1927). "Albansko pitanje."
- *Pobeda*, VII, No. 10, date illegible (year 1927). "Italija i naše duhovno jedinstvo."
- *Pobeda*, VII, No. 10, date illegible (approximately February-March 1927). "Pred Musolinijev podvig na Balkanu."
- *Pobeda*, VII, No. 28, 15th July 1927. "Musolinijeva agresivnost i naša spoljna politika."
- *Pobeda*, VII, No. 29, 29th April 1927. "Natezanje sa Musolinijem."
- Silobričić, J. M.. "Naša borba." *Orjuna*, II, No. illegible, 25th March 1923.
- *Vidovdan*, II, No. 90, 6th October 1923. "Protiv rata sa Jugoslavijom."
- *Vidovdan*, V, No. 322, 28th February 1926. "Balkanske stvari."
- *Vidovdan*, VI, No. 377, 15th January 1927. "Iz rupe u rupu."
- *Vidovdan*, VI, No. 397, 22nd May 1927. "Italija na Sredozemnom moru."

Vasilije Dragosavljević

**IREIDENTISTIČNE AKCIJE SLOVENSKE ORGANIZACIJE
JUGOSLOVANSKIH NACIONALISTOV (ORJUNE) V ITALIJI
IN AVSTRIJI (1922–1930)**

POVZETEK

V prispevku so predstavljeni konceptualni okviri zunanjepolitičnih idej Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjune). V uvodnem delu članka sta tako opisana kratka zgodovina Orjune in proces razvoja njene ideologije s poudarkom na ekspanzionistični ideji. Ekspanzionistični načrti vodilnih Orjuninih ideologov, utelešeni v načrtu Velike Jugoslavije, ki bi segala od Varne do Trsta in od Szegeda do Soluna, so bili neločljivo povezani s teorijo jugoslovanskega integralizma, v skladu s katero naj bi na tem ozemlju živeli izključno jugoslovanski prebivalci. Orjunini ideologi so bili prepričani, da mora biti enotnost Jugoslovancev najpomembnejša vodilna ideja jugoslovanske zunanje politike. Vodstvo Orjune je na podlagi imperativa ohranitve etnične identitete slovenskega prebivalstva v pokrajinah ob meji z Italijo in Avstrijo zagovarjalo sistematično uporabo organiziranega nasilja kot osnovnega orodja v boju za uresničitev svojih ciljev. Posebna pozornost je posvečena iredentističnim akcijam, ki jih je slovenska veja Orjune opravila na ozemlju Italije (Trst, Gorica in Istra) in Avstrije (Koroška). Izpostavljeni sta tudi organizaciji Orjunavit in Fantovska zveza, ki sta Orjuni služili kot orodje za delovanje na ozemlju Italije in Avstrije. Zmerna in legitimno usmerjena uradna zunanja politika jugoslovanskih oblasti ter oboroženi odpor uradnih varnostnih sil in paravojaških organizacij Italije in Avstrije sta vodstvu Orjune preprečila, da bi s terorizmom doseglo svoje zunanjepolitične cilje. Ekspanzionistične ideje kot ena glavnih značilnosti Orjunine ideologije so se v medvojnem obdobju ohranile v okviru idejnih konceptov vseh skrajnih desničarskih gibanj za jugoslovanski integralizem. Ta so z manjšimi ali večjimi spremembami sprejela ideološke konstrukte, ki jih je zagovarjala Orjuna.

1.01

UDK: 328.13:347.96(497.4Maribor)“1918/1941”

Dunja Dobaja*

Razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji v obdobju med obema vojnama s poudarkom na pomožni šoli v Mariboru

IZVLEČEK

Prispevek prikaže razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji v obdobju med obema vojnama: od prvega pomožnega razreda na IV. mestni deški šoli na Prulah v Ljubljani leta 1911 do razvoja samostojnih pomožnih šol v Ljubljani in Mariboru ter njihovega prizadevanja za čim širšo vključitev otrok z lažjimi motnjami v duševnem razvoju v pomožnošolski sistem, ki je s prilagojenim poukom nudil otrokom osnovnošolsko izobrazbo in možnosti za samostojno življenje. Prispevek se osredotoča na pomožno šolo v Mariboru v kontekstu splošnega prikaza pomožnega šolstva v Sloveniji v predvojnem obdobju.

Ključne besede: pomožna šola, pomožni razred, Dravska banovina, Maribor

ABSTRACT

DEVELOPMENT OF SPECIAL EDUCATION IN SLOVENIA IN THE INTERWAR PERIOD WITH THE EMPHASIS ON THE SPECIAL SCHOOL IN MARIBOR

The contribution presents the development of special education in Slovenia in the interwar period: from the first special class at the IV City School for Boys in Ljubljana's district of Prule in 1911 to the development of independent special schools in Ljubljana and Maribor and their efforts for the maximum inclusion of children with mild developmental disabilities

* Dr., asistentka z doktoratom, raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, dunja.dobaja@inz.si

into the system of special education, which provided them with primary education and prospects for an independent life. The contribution focuses on the special school in Maribor in the context of a general presentation of special education in Slovenia in the pre-war period.

Keywords: special school, special class, Drava Banate, Maribor

Uvod

Začetki pomožnega šolstva v evropskih državah segajo v leta 1864–1881.¹ Takrat je dozorelo spoznanje, da otroci z motnjami v duševnem razvoju ne sodijo v ljudsko šolo, saj ne morejo slediti pouku in s tem zavirajo učni proces. Zanje je bil potreben prilagojen pouk, saj takšnih duševnih pomanjkljivosti ni bilo mogoče ozdraviti, ampak s posebnim poukom toliko izboljšati, da so se ti otroci usposobili za določen obrtni poklic in precej samostojno živeli.

Ideja pomožne šole pa sprva ni naletela na pozitivne odzive pri nestrokovni javnosti, ki je ločevanje otrok dojemala kot ponižujoče. Otroci, ki so obiskovali pomožne šole, so bili pogosto zasmehovani, zato jih starši niso želeli pošiljati vanje.² Tovrstne ovire so bile vzrok, da so učitelji v pomožnih šolah sprva pristajali na t. i. pospeševalni pouk. To pomeni, da so otrokom z enakimi sredstvi kot v ljudski šoli pospešeno vlivali znanje, da bi se lahko ti kar najhitreje vrnili v ljudsko šolo.³ Zaradi tovrstnega pospeševanja duševnih zmognosti teh otrok se je njihov povratak v ljudsko šolo izkazal za zelo negativnega. Pedagogi so si bili edini, da je s psihološkega stališča ponovna vrnitev otrok s pomožne šole v ljudsko šolo nemogoča.

Pomožna šola je izvedla samostojno organizacijo v korist svojih otrok. S tem je začela doživljati uspehe in tudi javnost prepričala o koristnosti svojega dela. K razvoju pomožnega šolstva je veliko pripomogel razvoj socialne misli, torej javna skrb za socialno ogrožene, zlasti za otroke.⁴ Nastajati je začela pomožnošolska literatura, oblikovala so se društva za pomoč otrokom z motnjami v duševnem razvoju pa tudi društva pomožnošolskih učiteljev. Izdelani so bili učni načrti za pomožno šolo, ki so se uporabljali še v obdobju med obema vojnama. Državne oblasti evropskih držav so imele sprva do pomožnega šolstva sicer zadržan odnos, a so vseeno sprejemale odredbe v njegovo korist, po letu 1900 tudi z zakonsko močjo.⁵

Po letu 1903 se je izvedla razvrstitev otrok glede na njihov duševni razvoj in sposobnosti. Iz ljudskih šol so bili odstranjeni vsi tisti otroci, ki niso sodili v njihov delokrog: slepi in slabovidni, gluhonemi in otroci z motnjami v duševnem razvoju. Cilj je bil, da ima vsaka skupina otrok prilagojen pouk ob upoštevanju njihovih posebnosti.

1 Anica Lebar, »Pomožnošolski otrok,« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 1. 2. 1923, 15.

2 Ibid., 17.

3 Ibid.

4 Ibid., 18.

5 Anica Lebar, »Pomožnošolski otrok,« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 1. 4. 1923, 48.

Na ta način je bilo tudi točno določeno, kdo sodi v pomožno šolo. Sklep je bil, da sodijo vanjo tisti otroci, ki zaradi motenj v duševnem razvoju ne morejo slediti pouku v ljudski šoli in ne dosegajo njenih učnih ciljev, temveč potrebujejo poseben pouk.⁶ Pouk je moral biti konkreten, strnjen in celosten, poudarek je bil na razvijanju ročnih spretnosti. Za izvedbo takega pouka so bili potrebni maloštevilni razredi z največ 15 učenci.⁷ V strokovni literaturi obravnavanega obdobja se za pomožnošolske otroke uporablja izraz slabo nadarjeni otroci. Pod to označbo so razumeli tistega otroka, ki je »pod normalno nadarjenostjo navadnega človeka, pa ne tako nizko, da bi ga mogli imenovati slaboumen«. ⁸ To pomeni, da so bili v pomožno šolo sprejeti otroci z blažjimi motnjami v duševnem razvoju, ki so ob prilagojenem pouku lahko končali šolanje. Otroci s težjimi motnjami v duševnem razvoju so sodili v zavod.

V slovenskih deželah se je pravi razvoj zavodov za vzgojo in izobraževanje otrok s posebnimi potrebami začel v drugi polovici 19. stoletja, vendar so v tem obdobju posvečali skrb predvsem gluhonemim, slepim in slabovidnim, vzgojno zanemarjenim otrokom in otrokom s težko motnjo v duševnem razvoju.⁹ Za otroke z lažjo motnjo v duševnem razvoju pa je bil leta 1911 ustanovljen prvi pomožni razred na današnji osnovni šoli Prule v Ljubljani in leta 1913 v Mariboru. Ob koncu prve svetovne vojne smo tako v Sloveniji imeli dve osnovni šoli s prilagojenim programom za vzgojo in izobraževanje otrok z lažjo motnjo v duševnem razvoju, in sicer v Ljubljani in Mariboru. Ti dve pomožni šoli sta bili vse do konca dvajsetih let edini v jugoslovanskem prostoru. Šele takrat je bila ustanovljena pomožna šola tudi v Zemunu.¹⁰ V letu 1930 so bili z ministrskim odlokom oblikovani tudi štirje pomožni razredi v Beogradu, v Zagrebu, Subotici in Novem Sadu po dva razreda, v Veliki Kikindi in Velikem Bečkereku pa po en pomožni razred.¹¹

Prispevek se osredotoča na pomožno šolo v Mariboru v kontekstu splošnega razvoja in organizacije pomožnega šolstva v Sloveniji. Med raziskovalnim delom se je pokazala odsotnost arhivskih virov in literature, ki bi prikazovali delovanje omenjene šole v vsej njeni širini. Fonda pomožne šole v Mariboru v Pokrajinskem arhivu Maribor ni, kar pripisujejo pogosti menjavi lokacije šole. Ne glede na povedano sem iz posameznih arhivskih dokumentov in skromne literature sestavila vpogled v delovanje pomožne šole v Mariboru, ki ni bila predmet zanimanja zgodovinarjev. Prav ta njena zastopavljenost me je spodbudila k pričujočemu prispevku.

6 Ibid.

7 Anica Lebar, »Pomožna šola za manj nadarjene«, v: *Skrbstvena vzgoja*, ur. H. Schreiner (Ljubljana: Slovenska šolska Matica v Ljubljani, 1919), 47.

8 Anica Lebar, »Pomožnošolski otrok«, *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 1. 8. 1923, 82.

9 Egidija Novljan, *Specialna pedagogika oseb z lažjo motnjo v duševnem razvoju* (Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1997), 5.

10 Točne letnice njene ustanovitve nisem zasledila, a sklepam, da je bilo to leta 1930. Ivan Dimnik v svojem delu *Pomožno šolstvo za slabonadarjeno deco v Jugoslaviji in drugih državah iz leta 1930* zapiše, da je bila »v zadnjem času otvorjena pomožna šola tudi v Zemunu«. V: Ivan Dimnik, *Pomožno šolstvo za slabonadarjeno deco v Jugoslaviji in drugih državah* (Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1930), 6.

11 Dragoljub Branković, »Narodne šole za slabo nadarjeno deco (Pomožne šole)«, *Učiteljski tovariš*, 18. 9. 1930, 2.

Ustanovitev pomožne šole v Ljubljani in Mariboru

Leta 1885 je svoja vrata odprla prva pomožna šola na Dunaju.¹² Administrativno in krajevno je bila združena z mestno ljudsko šolo. Od leta 1909 pa vse do prve svetovne vojne je bil na tej šoli vsako leto šesttedenski tečaj za učitelje ljudskih šol, ki so se pripravljali za poučevanje na pomožnih šolah.¹³ Deželni šolski svet iz Ljubljane je na prvi tečaj poslal tri učitelje, Ivana Krulca, Ano Lebar in Ivana Dimnika.¹⁴ Deželni in mestni šolski svet iz Ljubljane sta imela namreč v načrtu ustanovitev pomožnega razreda za težje učljive otroke. 2. septembra 1911 je deželni šolski svet z odlokom dovolil ustanovitev pomožnega razreda v Ljubljani ter imenoval Anico Lebar, učiteljico I. dekliške ljudske šole v Ljubljani, za učiteljico omenjenega razreda, mestni šolski svet pa je z odlokom 10. septembra 1911 določil prostor pomožnega razreda na IV. mestni deški ljudski šoli na Prulah in podredil pomožni razred vodstvu te šole.¹⁵ Sprejemna komisija je prvič zasedala 10. in 11. septembra 1911 na podlagi pravilnikov že obstoječih pomožnih šol v Avstriji. Prijavljenih je bilo 40 otrok, komisija jih je izbrala 24.¹⁶ Deželni šolski svet je z odlokom 16. aprila 1918 dovolil razširitev pomožne šole v nižjo skupino z dvema oddelkoma in višjo skupino z enim oddelkom, višji šolski svet v Ljubljani pa je z odlokom 20. marca 1919 odredil, da so vsi trije oddelki samostojni, in določil nov naziv Trirazredna pomožna šola v Ljubljani.¹⁷ Popolnoma samostojna je pomožna šola postala šele leta 1924, ko je dobila samostojno vodstvo.¹⁸

25. oktobra 1910 je ravnatelj I. deške in meščanske šole v Mariboru na učiteljski konferenci poročal, da je v razredih osnovne šole več učencev, ki so »duševno tako zaostali«, da ne morejo slediti pouku.¹⁹ Učiteljski zbor je zato dal pobudo za ustanovitev posebnega razreda za težje učljive otroke. Mestni šolski svet je ugotovil, da je na mariborskih ljudskih šolah 33²⁰ učencev z motnjo v duševnem razvoju, ki bi potrebovali poseben pouk. Štajerski deželni odbor in deželni šolski svet v Gradcu nista nasprotovala ustanovitvi pomožnega razreda, sta pa njegovo ustanovitev pogojevala s strokovno usposobljenim učiteljstvom, primernimi prostori za pouk in zdravniškim pregledom učencev. Do odprtja pomožnega razreda na I. dekliški osnovni šoli je prišlo

12 Med evropskimi državami je v razvoju pomožnega šolstva prednjačila Nemčija, kjer je bil prvi pomožni razred oblikovan že leta 1859 v Halle a. d. Saale na Saškem, prva pomožna šola pa leta 1876 v Dresdnu. V: Lebar, *Oskrba manjnadarjenec* (Ljubljana: Slomškova zveza, 1920), 43, 47.

13 Ibid., 48.

14 Ivan Dimnik, »Razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji in Jugoslaviji,« v: *Pomen pomožnega šolstva in njegov razvoj v Jugoslaviji: ob 25 letnici pomožne šole v Ljubljani* (Ljubljana: Pomožna šola v Ljubljani, 1936), 37. Dimnik kot leto prvega tečaja navaja l. 1908.

15 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 1, a. e. 7, Začetek in zgodovinski razvoj državne pomožne šole v Ljubljani, 29. 1. 1939.

16 Ibid.

17 Ibid.

18 Dimnik, »Razvoj pomožnega šolstva,« 38.

19 Anton Skala, »Pomožna šola v Razlagovi ulici,« v: *Deset let drž. Slovenske osnovne in meščanske šole v Mariboru 1919–1929*, ur. Drago Humek (Maribor: Učiteljski dom v Mariboru, 1929), 31.

20 Ibid.

šele 18. marca 1913. Prva učiteljica je bila Marija Liebisch.²¹ Do leta 1917 se je število učencev tako povečalo, da je bilo treba oblikovati še en razred pomožne šole. Pomožna šola je prišla pod okrilje I. deške šole. Višji šolski svet je decembra 1920 preoblikoval pomožno šolo tako, da je imela dva temeljna slovenska razreda z eno nemško vzporednico. Že naslednje leto je višji šolski svet razširil pomožno šolo v trirazredno z eno vzporednico. Ker sta bili na voljo le dve učni sobi, je pouk potekal deljeno dopoldne in popoldne, mestni učni svet pa je imel nalogo, da čim prej preskrbi zadostne učne prostore.²²

Zaradi večanja števila učencev in v želji po lastnem, strokovno podkovanem vodstvu si je pomožna šola prizadevala za osamosvojitvev. To zahtevo je učiteljstvo pomožne šole argumentiralo z določili Pravilnika o ustroju šol za slabo nadarjene otroke, ki je določal, da lahko pomožno šolo vodi le strokovno izobražen ravnatelj.²³ 6. septembra 1923 je mestni šolski svet na višjo šolsko oblast vložil prošnjo za osamosvojitvev pomožne šole.²⁴ Višji šolski svet je samostojnost pogojeval z zadostnimi učnimi prostori, prostori za učila itd., česar mestni šolski svet v tistem trenutku še ni mogel izpolniti. Iz dopisa učiteljstva pomožne šole srezkemu poglavarstvu, prosvetnemu referentu, datiranega z 18. novembrom 1925,²⁵ je razvidno, da se je stališče mestnega šolskega sveta do pomožne šole precej spremenilo. Če je še jeseni 1925 mestni šolski svet obljubil pomožni šoli vso pomoč in podporo in to ponovil tudi na sestanku upraviteljev šol ob razpravi o šolskih proračunih za leto 1926, novembra istega leta temu ni bilo več tako.²⁶ Očitno je prišlo do menjave vodstva, ki je pomožno šolo videlo kot nepotreben izdatek. Nakazalo je možnost zmanjševanja razredov ali celo njeno ukinitvev. Učiteljstvo pomožne šole je takšne poglede argumentiralo s stališčem, da so stroški za vse socialnovzgojne ustanove veliki, saj ne gre za pridobitne ustanove. Reduciranje razredov ali celo ukinitvev pomožne šole pa bi bilo nesmiselno dejanje, saj je vladni načrt šolskega zakona predvideval državne pomožne šole z internati. Torej bi bilo nesmiselno ukinjati nekaj, kar bi se moralo ponovno ustanavljati. Točen razlog tako hitre spremembe stališč mestnega šolskega sveta iz vira ni razviden. Učiteljstvo pomožne šole je pozvalo mestni šolski svet, naj jasno navede razloge za nenaden preobrat v odnosu do tako pomembne socialnovzgojne ustanove.²⁷

Nadaljnji razvoj dogodkov ni poznan, saj nisem zasledila virov, ki bi razjasnili odnos mestnega šolskega sveta do pomožne šole. Kakor koli, pomožna šola je oktobra 1926 postala samostojen zavod. Vodstvo šole je prevzel ravnatelj, ki je bil strokovno usposobljen na področju vzgoje in izobraževanja otrok s posebnimi potrebami. Hkrati

21 Ibid.

22 SI_PAM/1714, t. e. 3/7/92, Pomožna šola v Mariboru, ureditev, 26. 9. 1921.

23 *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 106, 3. 9. 1921, Pravilnik o ustroju šol za slabo nadarjene otroke.

24 Skala, »Pomožna šola v Razlagovi ulici,« 32.

25 SI_PAM/01714, t. e. 3/7/92, Srezkemu poglavarju, prosvetnemu referentu, 18. 11. 1925.

26 Ibid.

27 Ibid.

je bila šola neposredno podrejena oblastnemu prosvetnemu nadzorniku.²⁸ 25. oktobra 1926 je bil za ravnatelja imenovan učitelj pomožne šole Anton Skala.²⁹

Namen in organizacija pomožne šole v Ljubljani in Mariboru

Pomožno šolo so, kot že rečeno, v obravnavanem obdobju opredeljevali kot šolo za otroke, ki zaradi primanjkljajev v duševnem razvoju niso mogli slediti pouku v ljudski šoli, a so bili zmožni slediti prilagojenemu pouku, torej individualnemu, posebnemu pouku.³⁰ Pomožni šoli sta svoje poslanstvo videli v vzgoji otrok v koristne in delavne člane družbe, ki bi bili, kljub primanjkljajem v duševnem razvoju, sposobni samostojnega življenja, pri čemer pa sta poudarjali pomen spremljanja učenca tudi po koncu šolanja. Pomožni šoli naj bi tudi po koncu šolanja učencu pomagali z nasveti in usmeritvami pri zaposlitvi. Učence pomožne šole so vzgajali za ročne poklice.

Prijava učencev v pomožno šolo je potekala na podlagi prijavnega lista šolskega vodstva ljudske šole, ki ga je izpolnil razrednik in opisal vzroke za prijavo in posebnosti učenca, zaradi katerih ga je smatral za nesposobnega za pouk v ljudski šoli.³¹ Pri izbiri učencev se je moral učitelj ravnati po *Pravilniku o prijavi in sprejemu otrok v zavode, pomožne šole in oddelke za nezadostno razvite otroke*, ki je določal: »V pomožne šole (oddelke) se sprejemajo samo oni nezadostno razviti učenci, ki so sposobni za izobraževanje.«³² Ta formulacija je bila široka in je v praksi pri učiteljih povzročala negotovost, saj se niso želeli prenatgati. Drugo težavo je učiteljem predstavljalo izpolnjevanje prijavnega lista, predvsem tisti del, kjer je bilo treba podati psihološko karakteristiko učenčeve motnje v duševnem razvoju. Učitelji so takšno neznanje večinoma reševali tako, da so to rubriko pustili prazno. Podatki razrednika so bili ključni za sprejemno komisijo in pomožnošolskega učitelja.³³ Strokovnjaki so sicer poskušali poučiti razredne učitelje ljudskih šol o izpolnjevanju prijavnih listov, a mislim, da so bila tovrstna pričakovanja prevelika. Razredni učitelji ljudskih šol niso imeli poglobljenega znanja o psihologiji otrok, da bi lahko natančno opisali težavo posameznega predlaganega učenca.

Neposreden vpis v pomožno šolo torej ni bil mogoč. Praviloma so v pomožno šolo sprejeli le tiste otroke, ki so eno ali dve leti neuspešno obiskovali ljudsko šolo. Pravilnik o prijavi in sprejemu otrok v zavode, pomožne šole in oddelke za nezadostno razvite otroke pa je dopuščal neposreden vpis v pomožni oddelek ali šolo v primeru, ko so

28 Pravilnik o ustroju šol za slabo nadarjene otroke iz leta 1926, torej nov, je določal, da je pedagoško-didaktično nadzorstvo pomožnih šol poverjeno nadzorovalnim osebam, ki na šolah za otroke s posebnimi potrebami opravljajo nadzorstvo v pedagoško-didaktičnem smislu. Nadzorniki so morali biti teoretično in praktično poučeni o vzgoji otrok s posebnimi potrebami. V: *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 80, 4. 9. 1926, Pravilnik o ustroju šol za slabo nadarjene otroke.

29 Skala, »Pomožna šola v Razlagovi ulici,« 32.

30 Lebar, »Pomožna šola za manj nadarjene,« 45.

31 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Splošna pravila za pomožno šolo.

32 Martin Mencej, »Sprejem učencev v pomožni razred,« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko*, 1937/38, 168.

33 *Ibid.*, 169.

otroka prijavi starši sami in ga je pregledal šolski zdravnik.³⁴ Zanimiv bi bil podatek, kolikšen delež otrok so v pomožno šolo vpisali sami starši, a ga nisem zasledila. Iz literature je razvidno le, da sta bila pri starših načelno prisotna odpor in nezadovoljstvo nad spoznanjem, da njihov otrok sodi v pomožni razred.³⁵ Gre za pričakovan in razumljiv odziv staršev. Težko si je priznati, da ima otrok motnje v duševnem razvoju. Ne glede na to pa je bilo med starši vseeno prisotno vedno večje zavedanje o pomenu pomožnega šolstva.

Ravnatelj mariborske pomožne šole Anton Skala³⁶ je tako, upoštevajoč dokument za šolsko leto 1927/28, pozval ravnatelje ljudskih šol v Mariboru, naj sporočijo potrebno število prijavnih listov za pomožno šolo.³⁷ Prijave so potekale v mesecu maju, na začetku šolskega leta, torej septembra, pa so bili prijavljeni otroci vpisani v pomožno šolo, kjer so ostali štiri tedne, to je do zasedanja sprejemne komisije. Ta je dokončno odločila, kateri otrok ostane v pomožni šoli.³⁸ V primeru večjih motenj v duševnem razvoju je bil otrok napoten v zavod. Težava je bila, da v Sloveniji v obravnavanem obdobju ni bilo specialnih, internatsko urejenih zavodov za otroke z večjimi motnjami v duševnem razvoju. Obstajalo je le Zavetišče sv. Jožefa v Ljubljani, kjer je bil tudi oddelek za kronične, odrasle duševne bolnike.³⁹ Skupno bivanje otrok in odraslih se je pokazalo kot neprimerno. V praksi so to težavo reševali tako, da so bili ti otroci tudi v pomožnih oddelkih ljudskih šol, čeprav tja niso spadali, ali pa so bili prepuščeni »ulici in usodi«.⁴⁰

Otroci, ki so bili sprejeti v pomožno šolo, so jo morali obvezno obiskovati do 14. leta starosti. Zaradi specifičnosti pouka predčasen izstop ni bil dovoljen. Pomožni šoli sta si prizadevali, da bi s svojim pozitivnim delom in odnosom do učencev razbili stereotipne predstave o pomožni šoli. Učiteljstvo ljudskih šol sta pozivali, naj pomožne šole ne dojemajo kot »nekako kaznilnico, da bi z njo žugali otrokom, ki zaradi duševnih nedostatkov ne morejo slediti pouku na ljudski šoli, ampak naj jo smatrajo res za koristno socialno ustanovo«.⁴¹

Prva stopnja v šolanju na pomožni šoli je bil pripravljalni ali zbirni razred.⁴² Sprejeti otroci so se razlikovali v razvoju, navaditi so se morali na nov red in disciplino, zato je bil namen pripravljalnega razreda pridobiti vse tiste predstave, ki so otrokom manjkale, so pa bile nujno potrebne za pouk, čeprav prilagojen.

34 Ibid.

35 Ibid.

36 Anton Skala je zbral podatke, upoštevajoč šolsko statistiko za leto 1927/28, o številu otrok s posebnimi potrebami med 6. in 14. letom starosti na območju mariborske oblasti: gluhonemih 140, slepih 35, »popolnih bebcev/kretenov/« 190, duševno zaostalih, ki bi bili sposobni za vzgojo v zavodu, 140. Uporabljam terminologijo iz vira. V: SI AS 93, t. e. 10, Stenografski zapisnik o osmi seji oblastne skupščine mariborske oblasti v Mariboru dne 28. marca 1928.

37 SI_PAM/0791, t. e. 64/2/35, 27. 5. 1927, Prijava slabo nadarjenih otrok, 21. 5. 1927.

38 Ibid.

39 Martin Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco pri Slovencih od 1918–1938,« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko*, 1938/39, 57.

40 Ibid.

41 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 42, Prošnja pomožne šole za opozorilo ljudskim šolam glede oddaje otrok na pomožno šolo; Mestnemu poglavarstvu – prosvetnemu oddelku v Ljubljani, 23. 1. 1940.

42 Lebar, »Pomožna šola za manj nadarjene,« 48, 49.

Pouk je potekal po okvirnem učnem načrtu in se je prilagajal potrebam učencev. Učni cilj pomožne šole je bil minimalnejši kot v ljudski šoli. Na teden je bilo med 18 in 25 učnih ur.⁴³ Za lažjo izvedbo prilagojenega pouka je bilo v razredu največ 12 učencev.⁴⁴ Učni predmeti so bili isti kot v ljudski šoli, le da je bila vsebinska obravnava veliko ožja in prosta vse odvečne snovi, večji poudarek pa je bil na tehničnem pouku, telovadbi in gibanju na prostem. Šola je torej vzgajala za praktično življenje. Zanimivo je, da je na mariborski pomožni šoli pred prvo svetovno vojno tehnični pouk, v viru imenovan »rokotvorni pouk (oblikovanje)«,⁴⁵ poučevala »otroška vrtnarica«, torej vzgojiteljica v vrtcu. Po prvi svetovni vojni je morala svoje delovno mesto, sodeč po viru, kot Nemka zapustiti.⁴⁶ Njena odsotnost je bila za šolo negativna, saj razredne učiteljice, upoštevajoč vir, niso imele zadovoljivega vpogleda v delo »rokotvornega pouka«. Zato je okrajni šolski svet višjemu šolskemu svetu v Ljubljani predlagal, da bi omenjeni pouk poučevala Ema Kosi, vzgojiteljica iz otroškega vrtca IV, ki se je nahajal v neposredni bližini pomožne šole. Omenjena vzgojiteljica naj bi imela velik uspeh pri svojem delu in smisel za oblikovanje.⁴⁷ Višji šolski svet prošnji okrajnega šolskega sveta ni ugodil. Svojo odločitev je argumentiral s pojasnilom, da morajo biti učiteljice na pomožni šoli usposobljene za vse predmete.⁴⁸ Mestni šolski svet, ki je podpiral predlog okrajnega šolskega sveta, je bil vztrajen pri svoji argumentaciji glede zaposlitve posebne, strokovno usposobljene učne pomoči za t. i. »rokotvorni pouk«. Višji šolski svet je spomnil na določilo Pravidnika o ustroju šol za slabo nadarjene otroke, ki pravi, da »rokotvorni pouk«, ženska ročna dela in podobne predmete poučuje posebna strokovna učna moč.⁴⁹ Upoštevajoč to določilo, je učiteljstvo mariborske pomožne šole zaprosilo za dodelitev strokovne učne moči za »rokotvorni pouk«, ženska ročna dela pa bi še naprej poučevala učiteljica te šole.⁵⁰ Konec te zgodbe iz vira sicer ni razviden, nam pa priča o tem, kako sta se pomožna šola in mariborski mestni svet zavedala pomena strokovne usposobljenosti učiteljev pomožne šole. Od njihovega pravega pristopa sta bili namreč v veliki meri odvisni uspešnost učenca in njegova priprava na kasnejše samostojno življenje.

43 Ibid., 49.

44 Lebar, »Pomožnošolski otrok,« 81. Anica Lebar na dveh različnih mestih navaja dva različna maksimuma glede števila učencev v razredu, »največ 12« in »največ 15«. Glede na to, da o normativu »največ 15« govori v viru iz leta 1919, o normativu »največ 12« pa v viru iz leta 1923, sklepam, da so izkušnje v poučevanju pokazale, da je realnejši normativ za nemoten pouk »največ 12 učencev«. (op. avtorice) Angela Vode v kasnejšem viru kot normativ navaja 10–15 učencev. V: Angela Vode, »Nekaj smernic o pouku in vzgoji manj nadarjenih otrok v pomožni šoli,« *Popotnik: pedagoški list*, 1930/31, 238.

45 SI_PAM/1403, t. e. 1, Pomožna šola, potreba po otroški vrtnarici, 15. 7. 1921. V obeh pomožnih šolah je bil glavni učni cilj »rokotvornega pouka« vzgoja veselja za delo, delavnost, red, snažnost in varčnost. Z oblikovanjem so otroci lažje sprejemali zaznave in predstave ter jih z lastnim delom pojasnjevali in utrjevali. Oblikovanje se je za dečke na višji stopnji nadaljevalo v pravi tehnični ali »rokotvorni pouk«. V: SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Učni načrt za petrazredno pomožno šolo v Ljubljani.

46 Ibid.

47 Ibid.

48 SI_PAM/1403, t. e. 1, Pomožna šola, rokotvorni pouk, 23. 10. 1921.

49 Ibid.

50 Ibid.

Glavni pogoj za uspešno delo pomožne šole je bila torej strokovna izobrazba učiteljstva. Posamezne evropske države so imele različne zahteve glede pogojev za poučevanje na pomožnih šolah. V Nemčiji npr. je bil predviden strokovni izpit, v Avstriji kot priprava na strokovni izpit dveletni zdravstveno-pedagoški tečaj.⁵¹ Pri nas so učitelji pred prvo svetovno vojno in takoj po njej opravljali strokovni izpit na Dunaju, v Gradcu ali v Pragi, kar je bilo seveda povezano z velikimi stroški.⁵² Upoštevajoč dokument iz septembra 1921⁵³ o sklenitvi delovnega razmerja z učiteljico na petrazrednici v Postojni Alojzijo Burnik, ki naj bi od takrat poučevala na tedaj še trirazredni pomožni šoli v Mariboru, vidimo, da je bil pogoj za sprejem v delovno razmerje opravljen strokovni izpit za poučevanje na pomožnih šolah najkasneje v enem letu.⁵⁴ Strokovni izpit je potekal pred posebno izpraševalno komisijo, ki jo je sestavilo višješolsko oblastvo.⁵⁵ Strokovni izpit so torej pomožnošolski učiteljski kandidati že opravljali v Sloveniji, saj je bila z odredbo poverjenišтва za uk in bogočastje v Ljubljani leta 1920 imenovana posebna izpraševalna komisija za usposabljanje učiteljstva pomožnih šol.⁵⁶

V tistem trenutku pa v Sloveniji še ni bilo višjih šol za delo z otroki s posebnimi potrebami, bili pa so posebni enoletni tečaji kot priprava na strokovni izpit, ki je bil pogoj za poučevanje na pomožnih šolah. Vse večja potreba po strokovno usposobljenem učiteljskem kadru je namreč spodbudila prosvetno ministrstvo, da je leta 1930 izdalo predpis o opravljanju strokovnega izpita v posebnih tečajih za usposabljanje učiteljev za slabo nadarjene, slepe in gluhoneme otroke.⁵⁷ V istem letu je v Beogradu potekal prvi tečaj izobraževanja učiteljev za delo v pomožnih šolah in oddelkih za otroke s težjimi motnjami v duševnem razvoju. V tečaj je bilo sprejetih 20 učiteljev, od tega tudi dva češkoslovaška učitelja.⁵⁸

Učitelji pomožnih šol so morali imeti širok spekter znanja iz psihologije, pedagogike in psihopatologije. V ta namen so evropske države, po prvi svetovni vojni še bolj intenzivno, ustanovljale posebne tečaje za usposabljanje bodočih učiteljev na pomožnih šolah. Jugoslovanska država je sicer z zakasnitvijo sledila novostim v izobraževanju učiteljev pomožnih šol, a zato nič manj strokovno. Bili so pozivi, naj šolska oblast zainteresira učiteljstvo za pomožno šolstvo. V ta namen naj bi dijaki zadnjega letnika učiteljskega študija imeli možnost hospitacij na pomožnih šolah, kar je bila v Ljubljani navada že pred prvo svetovno vojno.⁵⁹ Strokovnjaki so opozarjali, da učiteljstvo še vedno ni dovolj informirano o delu pomožnega šolstva. Še vedno se je tudi premalo mladih odločilo za delo pomožnošolskega učitelja. Razlog naj bi bil v zgozlj nekaj urah hospitiranja učiteljskega kandidata v pomožnem razredu.⁶⁰ Stroka se je zavzemala za večje število

51 Lebar, »Pomožna šola za manj nadarjene,« 53, 54.

52 Ibid., 54.

53 SI_PAM/1403, t. e. 1, Višji šolski svet, 26. 9. 1921, dokument št. 10611.

54 Ibid.

55 Ibid.

56 Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco,« 56.

57 Ibid.

58 Branković, »Narodne šole za slabo nadarjene,« 8.

59 Lebar, »Pomožna šola za manj nadarjene,« 54.

60 Mencej, »Sprejem učencev v pomožni razred,« 168.

ur hospitacij in pridobitev poglobljenega znanja iz pedagogike otrok z motnjami v duševnem razvoju. Le resnično strokovno usposobljeno učiteljstvo je lahko pridobilo naklonjenost javnosti za pomožno šolstvo in razbilo stereotipne predstave.

Do leta 1930 je pomožno šolstvo sodilo pod prosvetno oblast – oddelek za osnovno šolstvo.⁶¹ K razvoju šolanja otrok s posebnimi potrebami je pomembno prispeval strokovni učitelj in nato ravnatelj pomožne šole v Mariboru Anton Skala. V letu 1930 je nastopil novo funkcijo na Ministrstvu za prosveto v Beogradu. Prevezel je referat za osnovne šole s prilagojenim programom, v okvir katerega so sodile tudi pomožne šole. Bil je prvi slovenski specialni pedagog, ki je v času svojega službovanja v Beogradu strokovno pristopil k vzgoji in izobraževanju otrok s posebnimi potrebami.⁶² Pripomogel je k naprednejšim pristopom za organizacijo posebnega šolstva. Zakon o narodnih šolah⁶³ je prvič v jugoslovanskem prostoru legaliziral obstoj in razvoj posebnega šolstva za otroke s posebnimi potrebami. Zakonu so v letih od 1930 do 1932 sledile zbirke podrobnih predpisov za delo šol za otroke s posebnimi potrebami, torej tudi za pomožne šole.⁶⁴ Pomožno šolstvo se je v Sloveniji, in tudi širše v Jugoslaviji, začelo naglo razvijati, odkar je bil leta 1930 ustanovljen samostojni referat.⁶⁵ Zanimivo je, da kljub intenzivnim prizadevanjem učiteljskega zbora pomožne šole v Ljubljani vse od srede tridesetih let dalje pri prosvetnem oddelku banske uprave v Ljubljani ni bil ustanovljen samostojen referentski in nadzorniški položaj za pomožno in ostalo specialno šolstvo.⁶⁶ Vzrok temu iz virov ni razviden. Zdi se, da je banska uprava s tako odločitvijo zavlačevala, saj je vodstvo ljubljanske pomožne šole prosvetno ministrstvo pozvalo, naj apelira na bansko upravo v Ljubljani, da nemudoma urgira glede imenovanja samostojnega referenta. V primeru »*nadaljnega zavlačevanja*«⁶⁷ pa je prosvetno ministrstvo pozvalo, naj samo izvede imenovanje ter odredi, da banska uprava zaposli imenovanega referenta pri banski upravi.⁶⁷ Svoj predlog je vodstvo pomožne šole argumentiralo s tem, da se specialno šolstvo po svojem notranjem ustroju in vzgojnemu cilju bistveno razlikuje od ljudskih šol, kar je bilo poudarjeno tudi v Zakonu o narodnih šolah. Prav zaradi tega bi morala delo učiteljev v specialnih šolah voditi in primerno ocenjevati le strokovno izobražena oseba.⁶⁸

61 Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco«, 55.

62 Novljan, *Specialna pedagogika*, 5.

63 *Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, št. 25, 28. 1. 1930. Od leta 1929 je termin narodna šola v Kraljevini Jugoslaviji nadomestil termin ljudske šole (danes osnovna šola) kot odraz jugoslovanskega unitarizma. Slovenski izraz »ljudska šola«⁶³ je bolj ustrezal srbohrvaškemu izrazu »narodna škola«⁶³ kot slovenski izraz »narodna šola«. V: Janez Sagadin, »Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini,« v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik in France Ostanek (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970), 158. Upoštevaajoč povedano, v besedilu uporabljam termin ljudska šola; le tam, kjer gre za uradni naziv šole, upoštevam terminologijo vira (op. avtorice).

64 Marjan Pavčič, »Posebno šolstvo na Slovenskem,« v: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik in France Ostanek (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970), 646.

65 Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco«, 55.

66 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 27, Ministrstvu prosvete (oddelek za def. deco).

67 Ibid.

68 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 27, Ustanovitev referentskega mesta za specialne šole pri prosvetnem oddelku banovinskih uprav – predlog učiteljstva pomožne šole v Ljubljani, 28. 10. 1937.

Kljub omenjenim zaprekam viri pričajo o prizadevanjih za konstruktivni razvoj pomožnega šolstva na vseh ravneh in o dejanskih uspehih.

Za čim širšo vključenost otrok z lažjimi motnjami v duševnem razvoju v prilagojen izobraževalni sistem so bili tam, kjer se je pokazala potreba, v ljudskih šolah oblikovani pomožni razredi.⁶⁹ Ti so administrativno pripadali ljudskim šolam, imeli pa so isti namen kot pomožna šola. Tudi sprejem otrok in način poučevanja je bil isti kot v pomožni šoli.⁷⁰ Tako so bili, upoštevajoč dokument iz leta 1934, v Ljubljani ustanovljeni pomožni razredi v ljudskih šolah v Mostah, na Viču in v Devici Mariji v Polju.⁷¹ Pomožni razred je bil ustanovljen tudi v deški in dekliški narodni šoli v Trbovljah, okoliški deški narodni šoli v Celju, narodni šoli v Šoštanjju ter narodni šoli v Topolšici.⁷²

Z ministrsko odredbo iz leta 1937 so pomožni oddelki prišli pod enotno, pedagoško-didaktično vodstvo z nazivom Državni pomožni oddelki,⁷³ v administrativno-upravnem pogledu pa so še naprej sodili pod pripadajočo ljudsko šolo. Tam, kjer je že obstajala samostojna pomožna šola, je ravnatelj izvajal funkcijo pedagoško-didaktičnega inštruktorja za vse pomožne oddelke v določenem kraju.⁷⁴

Pomožno šolstvo je doživljalo močan napredek, a se še vedno soočalo s pomanjkanjem strokovno usposobljenega učiteljstva. Z uredbo o višji pedagoški šoli z dne 11. avgusta 1936⁷⁵ je bil v višji pedagoški šoli ustanovljen odsek za usposabljanje strokovnega učiteljstva za pomožne šole. Tisti kandidat, ki je izpolnil predpisane pogoje, to je najmanj štiriletno uspešno delo na ljudski šoli, diplomski in praktični izpit z odličnim ali prav dobrim uspehom, se je lahko po dveh letih hospitiranja in pripravljanja v pomožni šoli vpisal v odsek za usposabljanje strokovnega učiteljstva pomožnih šol v Višji pedagoški šoli. Šolanje je trajalo dve leti.⁷⁶ Končni cilj v izobraževanju strokovnega učiteljstva je bila univerzitetna strokovna izobrazba,⁷⁷ vendar ta cilj v tem obravnavanem obdobju ni bil uresničen.

Vpogled v Državno pomožno šolo za slabo nadarjeno deco v Mariboru⁷⁸

Spomladi 1934 je predstavnik prosvetnega ministrstva izvajal nadzor nad delovanjem pomožnih razredov v ljudskih šolah in pomožnih šol v Dravski banovini. Njegovo poročilo o mariborski pomožni šoli je temeljit vpogled v delo omenjene šole, zato sem

⁶⁹ SI_ZAL_LJU 429, t. e. 4, a. e. 53, Pomen pomožne šole za osnovno šolo.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 33, Pregled šol in ocena nast. def. dece v Dravski banovini, 3. 5. 1934.

⁷² Ibid.

⁷³ Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco,« 56.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid., 57.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

ga uporabila kot glavni vir tega poglavja. Žal za druga leta zaradi že omenjene odsotnosti virov o pomožni šoli v Mariboru nisem zasledila podobnih poročil. Skleпам, da so bile razmere bolj ali manj podobne do druge svetovne vojne.

Pomožna šola je bila v šolskem letu 1933/34 šestrazredna, z dvema paralelkama v prvem in drugem razredu.⁷⁹ Na šoli so bili 103 učenci, 60 dečkov in 43 deklic, ki jih je poučevalo osem strokovnih učiteljev. Ravnateljica šole je bila Alojzija Burnik, ki je poučevala tudi v četrtem razredu. Učenci niso bili zgolj tisti, ki so imeli motnje v duševnem razvoju, ampak je bila mariborska pomožna šola, kakor tudi ljubljanska in pomožni razredi pri ljudskih šolah, tudi zatočišče »zanemarjenih«⁸⁰ ter telesno slabotnih in bolnih otrok. »Zanemarjenih« otrok je bilo v šolskem letu 1933/34 26,⁸¹ števila slabotnih otrok vir ne navaja. Izvemo pa, da so otroci boleli zaradi prehlada, angine, tuberkuloze (12 otrok), živčnih obolenj (15 otrok), davice (5 otrok) in drugih bolezni. Več kot polovica otrok (54) je imela posledice zaradi alkoholizma staršev.⁸² Šola je bila v zdravstvenem smislu podrejena državni šolski polikliniki. Otroke je redno pregledoval zdravnik šolske poliklinike. Šola je imela tudi svojo lekarno. Predstavniki prosvetnega ministrstva je pri pregledu šole ugotavljal, da šola premalo stori za ustno higieno učencev.⁸³

Pouk je bil, sodeč po viru, v nekaterih razredih oviran zaradi navzočnosti »slaboumnih«⁸⁴ otrok, torej takih s hujšimi motnjami v duševnem razvoju, za katere še ni bilo ustreznih zavodov. Takšnih otrok je bilo osem.⁸⁵ Splošna pravila za pomožno šolo so sicer prepovedovala sprejemanje tovrstnih otrok, a očitno v praksi to ni bilo povsem izvedljivo, saj drugih možnosti varstva za takšne otroke ni bilo.

Strokovnjaki so v obravnavanem obdobju največji vpliv na otroke s posebnimi potrebami, torej tudi na pomožnošolske, pripisovali socialnim razmeram družine, to je finančnemu položaju staršev in bivalnim razmeram otroka.⁸⁶ Seveda ne moremo prezreti dednih dejavnikov, a s primernimi spodbudami v družini otrok, kljub pomanjkljivosti, napreduje. Za čas, o katerem je govor, je večinoma značilna odsotnost takšnih pozitivnih spodbud. Otroci z motnjami v duševnem razvoju so pretežno izhajali iz socialno šibkejših slojev.⁸⁷ Pomožna šola je bila za otroke pomembna usmeritev in prostor varnosti, a njen pozitiven vpliv je trajal zgolj med poukom, saj šola ni bila internatsko urejena. Strokovnjaki so opozarjali na kvaren vpliv ceste, torej slabe družbe, ki je takšne otroke pogosto izkoriščala. Otroci s pomanjkljivostmi v duševnem razvoju

79 Ibid.

80 Ibid. Termin je uporabljen iz vira. Skleпам, da gre za otroke, ki so prihajali iz socialno ogroženih družin (op. avtorice).

81 Vir ločeno od »zanemarjenih« otrok navaja rubriko v zvezi s stanovanjskimi razmerami, kjer ugotavlja višje število otrok, ki so živeli v slabih stanovanjskih razmerah, in sicer 37. Kje je ločnica med navedenima kategorijama, iz vira ni razvidno (op. avtorice). V: SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

82 Ibid. Iz vira ni razviden obseg posledic zaradi alkoholizma (op. avtorice).

83 Ibid.

84 Ibid. Uporabljam termin iz vira (op. avtorice).

85 Ibid.

86 Angela Vode, »Kdo ima dolžnost, skrbeti za duševno zaostale otroke?«, *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko*, 1935/1936, 219.

87 Ibid., 220.

imajo zmanjšano razsodnost, zato ne morejo nadzorovati svojih dejanj in se upirati močnejšim vplivom okolice. Rešitev omenjene težave so strokovnjaki videli v ureditvi modernega zavoda za otroke z motnjami v duševnem razvoju.⁸⁸

Mariborska pomožna šola je poskušala odtegniti otroke ulici z ureditvijo dnevnega zavetišča za čas, ko so bili starši v službi,⁸⁹ ni pa mogla preprečiti predsodkov. Pomožna šola se je namreč nahajala v istem poslopju z dvema ljudskima šolama, tako da so bili otroci izpostavljeni posmehovanju osnovnošolskih otrok. Otroci so se srečevali tudi na skupnem, majhnem dvorišču, kar je ponovno sprožalo posmeh osnovnošolskih otrok,⁹⁰ zaradi česar so si učitelji prizadevali za samostojno poslopje. Iz virov ni razvidno, ali je pomožna šola v obdobju med obema vojnama dobila samostojno poslopje. Soočala se je s prostorsko stisko, saj je imela, upoštevajoč dokument za šolsko leto 1933/34, le pet majhnih učilnic za osem razredov, kabinet in pisarno. Šola bi nujno potrebovala delavnico za »rokotvorni pouk«, ki se je izvajal kar v enem od razredov in zaradi tega učencem ni nudil potrebne kakovosti pouka. Telovadba je potekala v telovadnici, ki so jo uporabljale tri ljudske šole, ena meščanska šola in pomožna šola. Zaradi tega so imeli pomožnošolski otroci športno vzgojo zjutraj, kar ni bilo primerno, saj so se utrudili in niso učinkovito sledili rednemu pouku.⁹¹ Pomanjkanje učilnic je bilo vzrok, da so imeli trije razredi pouk vedno popoldne, kar je vplivalo na storilnost otrok. Mnogo otrok je imelo bivališče več kot tri kilometre daleč.⁹² Ker govorimo o času, ko ni bilo šolskih avtobusov in organiziranega prevoza otrok, so bili otroci primorani prej oditi od doma in posledično niso imeli urejene prehrane. Posledica tega sta bili utrujenost in nerazpoloženost otrok. Otroci so večinoma prihajali iz socialno šibkih družin, kar je pomenilo, da so bili nekateri tudi podhranjeni. Takšni otroci so dobivali mleko iz zdravstvenega doma, podporno društvo za revne učence v Mariboru pa jih je oskrbovalo z obleko.⁹³

Vodstvo pomožne šole je pozvalo krajevni šolski odbor v Mariboru, naj šoli dodeli vsaj še dve majhni učni sobi. Prošnji ni bilo ugodeno s pojasnilom, da je občina že tako velikodušna do pomožne šole in ne more prevzeti še večjih obveznosti. Dodelitev dodatnih učnih prostorov bi bila v škodo ljudskim šolam, za katere je moral krajevni šolski odbor skrbeti po zakonu.⁹⁴

Kljub vsem omenjenim oviram je pouk potekal v skladu s smernicami moderne pedagogike, psihologije in ob upoštevanju individualizacije pri pouku. Učni predmeti v prvem razredu so bili verouk, računstvo, branje, pisanje, nazorni nauk, memoriranje,

88 Ibid. SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

89 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

90 Ibid., Predlogi.

91 Ibid.

92 Ibid.

93 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

94 Ibid., Predlogi.

govorne vaje, petje, oblikovanje, risanje in telovadba.⁹⁵ V drugem in tretjem razredu so se učnim predmetom priključili še predmeti ročna dela, v četrtem domoznanstvo, v petem razredu zemljepis in zgodovina ter v šestem razredu prirodoznanstvo.⁹⁶ Verouk je bil v obravnavanem obdobju eden od učnih predmetov, tako tudi na pomožni šoli v Mariboru,⁹⁷ ki pa v šolskem letu 1933/34 ni imela stalnega kateheta, torej učitelja verouka. Banska uprava je plačevala honorarnega učitelja verouka do 1. januarja 1934, nato pa je plačevanje zavrnila z utemeljitvijo, da šole ne obiskujejo le mestni otroci, ampak tudi otroci iz okoliških občin. Predlagala je delitev stroškov.⁹⁸ Učiteljstvo je videlo rešitev težave v nastavitvi stalnega učitelja verouka.

Med predmeti izstopajo nazorni nauk, govorne vaje in memoriranje. Učni cilj vseh treh predmetov je bilo razumevanje in spoznavanje bližnje in daljne otrokove okolice s pomočjo natančnega opazovanja, ubesedenja in memoriranja videnega. Na nižji stopnji so v ta namen izvajali učne sprehode. Na srednji stopnji je bil poudarek na letnih časih, torej na opazovanju narave v posameznih obdobjih leta (npr. v jeseni vrt, polje, pozimi božično drevo in jaslice). Na višji stopnji pa se je nazorni nauk usmeril v nazorno domoznanstvo, to je v spoznavanje ožje domovine.⁹⁹ V šestem razredu pomožne šole se je vsa učna snov dosledno aplicirala na življenje, pouk pa je bil prost vsake abstraktnosti. Učitelj je vsako učno enoto obravnaval v sledečem vrstnem redu: povod, razgovor pri pouku, učni sprehod, pogovor na sprehodu in naslednji dan v šoli pogovor o sprehodu, ročno udejstvovanje, računstvo, zapisovanje novih pojmov, pravopisna vaja, lepopisna vaja, branje, memoriranje in petje, poudarek glavnega vtisa, povest.¹⁰⁰

Pouk na pomožni šoli je bil usmerjen predvsem v razvijanje ročnih spretnosti. Za pomožnošolskega otroka, ki ima nejasne predstave in pomanjkljive pojme, je zelo pomembno, da predmet modelira, saj je na ta način prisiljen k natančnemu opazovanju oblike, snovi, barve itd., z izrezovanjem oblik pa poleg pravilnega pojmovanja oblike in barve razvija tudi ročne spretnosti.¹⁰¹ Ročno delo je potekalo v tesni povezavi z drugimi predmeti, zlasti domoznanstvom in zemljepisom, kjer je vrsta abstraktnih pojmov. S tem, ko so otroci sami izdelali pripomočke za omenjeni pouk, so tudi lažje sprejemali zemljepisne pojme (npr. velika miza sredi šolske sobe kot učilo s peskom, v katerem so učenci naredili načrt mesta). Učenci višjih razredov so sami izdelovali različne predmete (npr. predmete iz lepenke, košare itd.) in s tem urili spretnosti za

95 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 33, Razdelitev ur, Pomožna šola v Mariboru, šolsko leto 1933/34. Uporabljam termine v viru (op. avtorice).

96 Ibid.

97 V pomožni šoli je 11. junija 1934 potekala šolska spoved, 12. junija pa prvo sveto obhajilo. Ta dan je bil pouka prost. V: SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 33, Pomožna šola v Mariboru, 7. 6. 1934, Pouka prosti dan.

98 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934, Predlogi. Za vzdrževanje pomožne šole sta skrbeli banovina in mestna občina. Okoliške občine, katerih otroci so obiskovali pomožno šolo, niso plačevale nikakršnih prispevkov. Temu sta banovina in mestna občina oporekali (op. avtorice).

99 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Učni načrt za petrazredno pomožno šolo v Ljubljani in Lebar, *Oskrba manjnadarjenecv*, 96.

100 Angela Vode, »Nekaj smernic o pouku in vzgoji manj nadarjenih otrok v pomožni šoli,« *Popotnik: pedagoški list*, 1930/31, 300. Uporabljam terminologijo iz vira, saj gre za specifično pojmovanje, značilno za obravnavano obdobje (op. avtorice).

101 Ibid.

svoj bodoči poklic. Učne pripomočke so vsi učenci dobili v šoli, razen boljše situiranih, katerim so vse potrebno za šolo kupili starši. Šola je imela lastna učila in šolsko knjižnico, ki je v šolskem letu 1933/34 obsegala 253 knjig,¹⁰² med njimi strokovne knjige, ki so bile učiteljem v pomoč pri delu.

Število tedenskih učnih ur se je gibalo med 19 in 24.¹⁰³ Predlog učiteljstva je bil, da bi na teden imeli med 18 in 20 učnih ur, in sicer zaradi preobremenjenosti učencev, zlasti tistih, ki so imeli pouk izmenično dopoldne in popoldne, trije razredi samo popoldne.¹⁰⁴ Hkrati pa so bili učitelji kritični do premajhnega števila ur pri »učnem jeziku«, torej slovenščini, na višji stopnji.¹⁰⁵ Predlagali so tudi razširitev učnega načrta z zdravstveno in državljansko vzgojo na višji stopnji, glede na to, da so se učenci pripravljali na poklic in samostojno življenje.

V obdobju med obema vojnama so na vseh ravneh poudarjali škodljivost alkoholizma. O tem so potekala različna predavanja, časopisje je opozarjalo na t. i. protialkoholne tedne, v šolah so prav tako potekale različne aktivnosti, s katerimi so opozarjali učence na škodljivost alkohola. V pomožni šoli so tako na vseh stopnjah seznanjali otroke s škodljivimi posledicami uživanja alkohola.¹⁰⁶ Takšna predavanja so poskušala otrokom pokazati, da v življenju obstajajo tudi drugačne izbire življenjske poti, zlasti zato, ker so bili v vsakem razredu posamezni otroci, ki so izhajali iz družin, kjer je bil prisoten alkohol.

Pomožna šola je poskušala s svojimi ukrepi usmeriti otroke na pravo pot. Skrbela je za stike s starši in spremljala učence tudi po končanem šolanju. V šolskem letu 1933/34 pomožna šola ni imela šolskega sluga, zato je to delo opravljal sluga I. deške osnovne šole, ki je prejemal mesečno nagrado za delo na pomožni šoli.¹⁰⁷ Svojega dela pa ni mogel učinkovito opravljati, saj je bil zaposlen na dveh šolah. Zaradi tega so bili ovirani stiki s starši, spremljanje učencev k zdravniku itd.; vse tisto, kar je bila naloga šolskega sluga.

Število otrok z motnjami v duševnem razvoju

Pomožno šolstvo je v obdobju med obema vojnama dosegalo zadovoljive uspehe. Postavljeni so bili temelji za njegov razvoj po vojni. To pa ne pomeni, da ni bilo perečih vprašanj. Eno ključnih je bilo razmerje med številom otrok, ki so obiskovali pomožno šolo ali pomožne oddelke, in tistimi, ki bi prišli v poštev za sprejem v pomožno šolo.¹⁰⁸ Za leto 1927 je ministrstvo za socialno politiko in narodno zdravje izdalo uradno statistiko o številu šoloobveznih otrok s posebnimi potrebami za vso državo, med njimi

102 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

103 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 3, a. e. 33, Razdelitev ur, Pomožna šola v Mariboru, šolsko leto 1933/34.

104 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934.

105 Ibid. Na višji stopnji je bil predmet »materinščina«, torej slovenščina (op. avtorice).

106 Ibid.

107 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 10, Poročilo o pregledu drž. Pomožne šole za slabo nadarjeno deco v Mariboru, 17. 6. 1934, Predlogi.

108 Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco«, 57.

tudi otrok z motnjami v duševnem razvoju. Za slednje je statistika izkazovala število 22.586, kar naj bi bilo po mnenju strokovnjakov prenizko število.¹⁰⁹ Božo Škerlj za leto 1927 za vso državo navaja približno 65.700 otrok¹¹⁰ z motnjami v duševnem razvoju, pri čemer ne navaja vira raziskave.

Po uradni statistiki banske uprave v Ljubljani v šolskem letu 1930/31 je bilo v Dravski banovini 5.514 otrok, ki so ponavljali prvi razred dve, tri ali celo štiri leta,¹¹¹ kar je bilo v nasprotju z že omenjenimi predpisi o možnostih ponavljanja prvega razreda.¹¹² Statistika hkrati izkazuje, da je bilo 926 otrok zavrženih že ob vpisu v osnovno šolo zaradi težjih motenj v duševnem razvoju.¹¹³ Razdelitev po okrajih je pokazala, da je bilo kar 727 (78,5 odstotka) otrok z območja Štajerske, 12,5 odstotka z območja Dolenjske in 8,65 odstotka z območja Kranjske.¹¹⁴ V viru ni navedenega razloga takšnih odstotkovnih razlik po okrajih, le avtorjevo mnenje, da je razlog v večji porabi alkohola v vinorodnih štajerskih krajih in splošni socialni zaostalosti omenjenih krajev.¹¹⁵

V nadaljevanju navajam še uradno statistiko iz leta 1934, saj v virih nisem zasledila takšnih statistik za otroke z motnjami v duševnem razvoju za ostala leta, razen že omenjene statistike za leto 1930/31.

Uradna statistika iz leta 1934 izkazuje, da je bilo v Dravski banovini okoli 500 otrok z motnjami v duševnem razvoju.¹¹⁶ Od teh jih je okoli 238 obiskovalo pomožni šoli ali pomožne razrede, ostali niso bili vključeni nikamor.¹¹⁷ Po omenjeni statistiki je okoli 2.448 otrok dvakrat ali večkrat ponavljalo prvi razred.¹¹⁸

Primerjava uradnih statistik obeh let je glede na navedene podatke mogoča le za število ponavljalcev prvega razreda. V letu 1934 je bilo to število manjše. Verjetno je šolski sistem prej predlagal težko učljive učence za pomožno šolo. Še vedno pa prese- neča podatek, da je dopuščal večkratno ponavljanje prvega razreda, glede na to, da so bili predpisi o tem jasni.

V letu 1936 je socialno medicinski oddelek Higijenskega zavoda v Ljubljani poslal na vse zdravstvene domove v Dravski banovini vprašalne pole o številu težje učljivih otrok v ljudskih šolah in o socialnem položaju družin.¹¹⁹ Rezultate raziskave izkazujeja spodnji tabeli.

109 Božo Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih šoloobveznih otrok v Dravski banovini (brez Ljubljane in Maribora),« *Evgenika: priloga Zdravniškega vestnika (posebna izdaja)*, februar 1937, 1.

110 Ibid.

111 Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco,« 57.

112 Ibid.

113 Ibid.

114 Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih,« 2.

115 Ibid.

116 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 17, Poročilo o nadzorovanju šol in razredov defektno dece v dravski banovini, 26. 7. 1934.

117 V letu 1938 je bilo 416 otrok v Dravski banovini vključenih v pomožno šolstvo. V: Mencej, »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco,« 55. Predvidevam, da je k večji vključenosti otrok v pomožnošolski sistem prispevalo hitrejše prepoznavanje otrok z motnjami v duševnem razvoju že v prvem razredu in njihova čimprejšnja vključitev v pomožno šolo ali pomožni oddelek v okviru ljudske šole (op. avtorice).

118 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 2, a. e. 17, Poročilo o nadzorovanju šol in razredov defektno dece v dravski banovini, 26. 7. 1934.

119 Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih,« 4.

Tabela 1: Šoloobvezni otroci z motnjami v duševnem razvoju v Dravski banovini, brez Ljubljane in Maribora, za leto 1936¹²⁰

Zdravstveno okrožje (po zdravstvenih domovih)	Število učencev	Težje učljivi otroci v šoli (lažji primeri)	Nesposobni za šolo (težji primeri)	Skupaj
Lukovica (15 šol)	2.116	104	23	127
Tržič (6 šol)	1.092	48	6	54
Kranj (8 šol)	2.056	ocenjeno ¹²¹ 75	ocenjeno 7	82
Medvode (6 šol)	1.041	21	3	24
Cerklje za dolenjsko okrožje (12 šol)	4.200	291	29	320
Dolnja Lendava (2 šoli)	499	ocenjeno 24	ocenjeno 3	27
Rogatec (4 šole)	682	ocenjeno 96	ocenjeno 15	111
Celje (4 šole)	1.904	64	12	76
SKUPAJ	13.590	723	98	821

Tabela 2: Socialni položaj staršev otrok z motnjami v duševnem razvoju v Dravski banovini, brez Ljubljane in Maribora, za leto 1936¹²²

Zdravstveno okrožje	Število staršev ¹²³	»Obremenjeni« ¹²⁴	Alkoholiki	»Socialni« vzroki zaostalosti otrok ¹²⁵	Opombe
Lukovica (127 otrok)	122	31	28	ocenjeno 69	
Kranj (82 otrok)	75	26	9	ocenjeno 42	
Tržič (54 otrok)	41	13	8	ocenjeno 23	Mnogo incesta
Medvode (24 otrok)	24	11	8	največ 13	
Cerklje za Dolenjsko (320 otrok)	ocenjeno 294	40	47	največ 186	
Dolnja Lendava (27 otrok)	ocenjeno 24	6	6	ocenjeno 14	
Rogatec (111 otrok)	ocenjeno 102	21	19	ocenjeno 57	Dejansko večji delež alkoholikov
Celje (76 otrok)	ocenjeno 70	25	13	ocenjeno 39	
SKUPAJ	752	173	138	443 ¹²⁶	

.....
120 Ibid.

121 Gre za ocenjeno, ne dokončno število (op. avtorice).

122 Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih«, 4.

123 Vir ne navaja, koliko družin je bilo enostarševskih ali koliko otrok je bilo sirot (op. avtorice).

124 V viru ni navedena vrsta »obremenitev«. Sklepam, da ta označba zajema različne bolezni, predvsem dedne, in druge okoliščine, ki so vplivale na položaj družine (op. avtorice).

125 Zlasti pri kmečkih družinah je treba upoštevati socialni moment, saj so otroci pogosto izostajali od pouka zaradi kmečkih opravil ali oddaljenosti od šole, kar je bilo pereče predvsem pozimi. Ta odsotnost od pouka je bila večkrat vzrok, da so otroci zaostajali pri pouku, čeprav niso imeli duševne motnje. V: Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih«, 3.

126 V viru je skupno število 433. Predvidevam, da gre za napačen izračun (op. avtorice).

Največji delež otrok z motnjami v duševnem zdravju izkazuje dolensko zdravstveno okrožje, za katero je podatke posredoval zdravstveni dom v Cerkljah. Upoštevajoč vir, preostali dolenski zdravstveni domovi niso posredovali podatkov.¹²⁷ Ni jasno, ali je cerkljanski zdravstveni dom posredoval podatke le za svoje območje ali tudi širše, zato visoko število omenjenih otrok obravnavamo z zadržkom. Ga pa lahko razumemo, če upoštevamo, da je bilo veliko staršev alkoholikov in da je bil delež t. i. socialnih vzrokov zaostalosti otrok visok.

V okviru štajerskega zdravstvenega okrožja izstopa Rogatec z visokim številom otrok z motnjami v duševnem razvoju. Kljub prevladujočim socialnim vzrokom je zdravstveni dom opozarjal na prisotnost alkohola v družinah. Delež naj bi bil dejansko še večji, kot pa je navedeno v tabeli.¹²⁸

Glede staršev otrok z motnjami v duševnem razvoju lahko zaključimo, da je približno ena tretjina odpadla na bolezenske, predvsem dedne vzroke, približno dve tretjini pa na vplive okolja.¹²⁹ Prisotnost alkoholizma v družinah prav tako ni zanemarljiva. Avtor vira Škerlj zaključuje svoj prispevek z ugotovitvijo: »*Nobeni ukrepi se ne zdijo dovolj drakonični za pobijanje tega zla, ki uničuje, ne samo narodnega imetja, temveč tudi narod sam! Iz grozdja se dajo delati tudi drugi sokovi, ne samo vino.*«¹³⁰

Zaključek

V obdobju med obema vojnama so bili v Sloveniji postavljeni temelji za kasnejši, povojni razvoj pomožnega šolstva, ki je dokončno uredil pomožnošolski sistem in poskrbel tudi za otroke s težjimi motnjami v duševnem razvoju, ki so sodili v internatsko urejen zavod, kjer bi imeli vse potrebne spodbude. Takšnih zavodov v obravnavanem obdobju ni bilo, razen Zavetišča sv. Jožefa v Ljubljani, kjer so otroci bivali skupaj z odraslimi slaboumnimi osebami, kar je bilo povsem neprimerno in večkrat nevarno.¹³¹ Leta 1938 so te otroke preselili v internat za otroke z motnjami v duševnem razvoju in telesno invalidne otroke v Mestnem logu v Ljubljani. V novem okolju so se počutili varne, imeli so čiste postelje in zadostno hrano. Starši so jih redko obiskali, saj so bili iz oddaljenih krajev in po večini materialno slabo stoječi. Očetje so bili večinoma zaposleni v rudnikih, kot železniški delavci, viničarji ipd.¹³²

V virih ni podrobnejših opisov počutja otrok v pomožnih šolah ali v pomožnih razredih ljudskih šol, so le posamezne navedbe učiteljev. Tako je učiteljica pomožnega oddelka v ljudski šoli na Viču v Ljubljani zapisala, da je učencem šola postala drugi dom. Pouk v razredu je potekal v »prijetni domačnosti«.¹³³ Službovanje v omenje-

127 Škerlj, »Cenitev manjnadarjenih,« 5.

128 Ibid.

129 Ibid.

130 Ibid.

131 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 1, a. e. 7, Kronika. Višji oddelek pomožne šole v Zavetišču sv. Jožefa v Mestnem logu.

132 Ibid.

133 SI_ZAL_LJU/0429, t. e. 1, a. e. 7, Pomožni oddelek na Viču.

nem razredu pa učiteljici ni prineslo le radosti, ampak tudi vpogled v življenje otrok v domačem okolju, kjer so bile pogostokrat slabe socialne razmere, saj so otroci izhajali iz delavskih družin.¹³⁴

Vsi otroci s težjimi motnjami v duševnem razvoju niso bili deležni bivanja v omenjenem Zavetišču sv. Jožefa in kasneje internatu, saj so bile kapacitete omejene. Banovina je takšne težave reševala z vključevanjem otrok s hujšimi motnjami v duševnem razvoju v pomožne oddelke, kamor dejansko niso sodili, saj so zavirali delo, mnogo takšnih otrok pa je bilo prepuščeno ulici. Bili so sicer pozivi, da se v vsakem večjem kraju organizira pomožna šola, v ostalih krajih pa pomožni oddelki pri ljudskih šolah. Prav tako so bili pozivi po ustanovitvi internatsko urejenih zavodov za otroke s težjimi motnjami v duševnem razvoju. Takšne težave je, kot rečeno, rešila šele povojna družba.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - AS 93, Oblastni odbor mariborske oblasti (1927–1929).
- SI_PAM, Pokrajinski arhiv Maribor:
 - SI_PAM/0791, OŠ Franceta Prešerna.
 - SI_PAM/1403, Mestni šolski svet v Mariboru 1920–1921.
 - SI_PAM/1714, Pivko Ljudevit 1914–1933.
- SI_ZAL_LJU, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI_ZAL_LJU/0429, Zavod za usposabljanje Janeza Levca, Ljubljana.

Literatura

- Branković, Dragoljub. »Narodne šole za slabo nadarjeno deco (Pomožne šole).« *Učiteljski tovariš*, 18. 9. 1930.
- Dimnik, Ivan. »Razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji in Jugoslaviji.« V: *Pomen pomožnega šolstva in njegov razvoj v Jugoslaviji: ob 25 letnici pomožne šole v Ljubljani*, 37–49. Ljubljana: Pomožna šola v Ljubljani, 1936.
- Dimnik, Ivan. *Pomožno šolstvo za slabonadarjeno deco v Jugoslaviji in drugih državah*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1930.
- Lebarjeva, Anica. *Oskrba manjnadarjencev*. Ljubljana: Slomškova zveza, 1920.
- Lebarjeva, Anica. »Pomožna šola za manj nadarjene.« V: *Skrbstvena vzgoja*, ur. H. Schreiner, 45–54. Ljubljana: Slovenska Šolska Matica v Ljubljani, Ljubljana, 1919.
- Lebar, Anica. »Pomožnošolski otrok.« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 1. 2. 1923.
- Lebar, Anica. »Pomožnošolski otrok.« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 1. 4. 1923.
- Lebar, Anica. »Pomožnošolski otrok.« *Slovenski učitelj: glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*, 1. 8. 1923.

134 Ibid.

- Mencej, Martin. »Razvoj šolstva za duševno zaostalo in defektno deco pri Slovencih od 1918–1938.« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko*. Jubilejna številka ob 60 letnici, 1938/39.
- Mencej, Martin. »Sprejem učencev v pomožni razred.« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko*, 1937/38.
- Novljan, Egidija. *Specialna pedagogika oseb z lažjo motnjo v duševnem razvoju*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 1997.
- Pavčič, Marjan. »Posebno šolstvo na Slovenskem.« V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik in France Ostanek, 641–61. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.
- Sagadin, Janez. »Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini.« V: *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*, ur. Vlado Schmidt, Vasilij Melik in France Ostanek, 65–170. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970.
- Skala, Anton. »Pomožna šola v Razlagovi ulici.« V: *Deset let drž. Slovenske osnovne in meščanske šole v Mariboru 1919–1929*, ur. Drago Humek, 31, 32. Maribor: Učiteljski dom v Mariboru, 1929.
- Škerlj, Božo. »Cenitev manjnadarjenih šoloobveznih otrok v Dravski banovini (brez Ljubljane in Maribora).« *Evgenika: priloga Zdravniškega vestnika (posebna izdaja)*, februar 1937.
- Vode, Angela. »Nekaj smernic o pouku in vzgoji manj nadarjenih otrok v pomožni šoli.« *Popotnik: pedagoški list*, 1930/31.
- Vode, Angela. »Kdo ima dolžnost, skrbeti za duševno zaostale otroke?.« *Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko*, 1935/1936.

Tiskani viri

- *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, št. 106, 3. 9. 1921.
- *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, št. 80, 4. 9. 1926.

Dunja Dobaja

DEVELOPMENT OF SPECIAL EDUCATION IN SLOVENIA IN THE INTERWAR PERIOD WITH THE EMPHASIS ON THE SPECIAL SCHOOL IN MARIBOR

SUMMARY

In the Slovenian provinces, the proper development of educational institutions for children with special needs began in the second half of the 19th century. In this period, however, the focus was mainly on the deaf-mute, blind, and partially sighted children, educationally neglected children, and children with severe developmental disabilities. The first special class for children with mild developmental disabilities was established in 1911 at what is today the Prule primary school in Ljubljana, followed by the second one in Maribor in 1913. At the end of World War I, Slovenia thus had two primary schools – in Ljubljana and Maribor – with a programme adapted to the education of children with mild developmental disabilities. These two special schools were the only

ones in Yugoslavia until as late as the end of the 1920s when another special school was established in Zemun.

The contribution focuses on the special school in Maribor in the context of the general development and organisation of special education in Slovenia.

In the period under consideration, a special school was defined as a school for children who were unable to follow lessons in public schools due to their developmental disabilities but could handle adapted and individualised special lessons. The two special schools had a mission of educating children to become useful and productive members of society, capable of independent life despite their developmental disabilities. The importance of monitoring the children even after they finished school was underlined, as well. The special schools were also supposed to help the children after the end of schooling by providing employment advice and guidance. Special school pupils were trained in handicrafts.

In the interwar period, the foundations were laid for the subsequent post-war development of special education in Slovenia. After the war, the special education system was finally regulated to include children with severe developmental disabilities who belonged to residential institutes, where they were provided with all the necessary incentives. Such institutes had not existed in the period under consideration.

Jurij Perovšek*

Slovinci, Jugoslavija in začetek vojne**

IZVLEČEK

Po oblikovanju Banovine Hrvaške 26. avgusta 1939 so se jeseni 1939 v katoliškem taboru, ki je v Dravski banovini – jugoslovanski Sloveniji imel absolutno oblast, začeli pripravljati na vzpostavitev posebne Banovine Slovenije. V vprašanje državnopravne emancipacije v Kraljevini Jugoslaviji so se leta 1939 poglobili tudi v opozicijskem ljudsko-frontnem gibanju. Narodni demokrati, krščanski socialisti in komunisti so oblikovali tri zelo določne, izvirne in radikalne avtonomistično-federalistične narodne programe. Ob narodni so bile na Slovenskem poudarjene tudi idejnopolične opredelitve. V katoliškem taboru so zaostri ideološki boj ne le proti liberalizmu, temveč posebej proti socializmu in komunizmu. Obenem je v njem prišlo do cepitve, saj so krščanski socialisti s katoliško politiko pretrgali vse vezi. Ideološko stališče večinskega dela katoliškega tabora so leta 1939 izrazili na VI. mednarodnem kongresu Kristusa Kralja od 25. do 30. julija 1939 v Ljubljani z zahtevo po nujni katoliški obnovi. Živo je bilo narodnoobrambno gibanje, ki je spodbujalo povezovanje ljudi, društev in organizacij ne glede na politično pripadnost zaradi obrambe pred zunanjo nevarnostjo fašističnih držav in v boju proti hitlerizmu. Leta 1939 je izšel tudi znani Spominski zbornik Slovenije, Univerza v Ljubljani je praznovala dvajsetletnico obstoja, Antonu Korošču pa so ob tem podelili naslov častnega doktorja prava. Leta 1939 je postal tudi častni ljubljanski meščan. Vojna in bojazen, za marsikoga že prepričanje, da Jugoslavije ne bo obšla, sta ob pričakovanju demokratičnih sprememb v državi, ideoloških in političnih razhajanjih ter odločenosti braniti Jugoslavijo spremljali Slovence po začetku druge svetovne vojne 1. septembra 1939. Ko je novi svetovni spopad dobro leto in pol kasneje

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, jurij.perovsek@inz.si

** Za tisk prirjejeno predavanje na znanstvenem simpoziju »1939–2019: osemdeset let od začetka druge svetovne vojne«, ki ga je 4. 9. 2019 organiziral Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Članek je nastal v okviru izvajanja raziskovalnega programa št. P6-0281 Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. / The authors acknowledge the financial support from the state budget by the Slovenian Research Agency (Programme No. P6-0281 Conceptual-Political and Cultural Pluralism and Monism in 20th Century Slovenia).

vase potegnil cel slovenski narod ter njegovo idejno in socialnopolitično zaznamovanost, je nastopila najtežja zgodovinska preizkušnja Slovencev in v njej njihovo srečanje samih s seboj.

Ključne besede: Banovina Slovenija, slovenski narodni programi, dr. Anton Korošec, Lojze Ude, Bogo Grafenauer, Edvard Kardelj Sperans, Dušan Kermauner, politični katolicizem, kongres Kristusa Kralja, narodnoobrambno gibanje, Spominski zbornik Slovenije, Univerza v Ljubljani, druga svetovna vojna

ABSTRACT

SLOVENIANS, YUGOSLAVIA, AND THE ONSET OF WAR

In the autumn of 1939, after the establishment of the Banate of Croatia on 26 August 1939, the Catholic camp, which had absolute power in the Drava Banate (Slovenia in the First Yugoslavia), initiated the preparations for the establishment of a separate Banate of Slovenia. In 1939, the opposition – the People's Front movement – also focused on the question of the state-legal emancipation in the Kingdom of Yugoslavia. The National Democrats, Christian Socialists, and Communists drew up three very specific, original, and radical autonomist-federalist national programmes. Apart from the national issue, ideological-political orientations were also emphasised in Slovenia. The Catholic camp intensified its ideological struggle not only against liberalism but also against socialism and communism in particular. Simultaneously, a split took place in this movement, as the Christian Socialists severed all ties with the Catholic politics. The ideological standpoint of most of the Catholic camp – the demand for urgent Catholic restoration – was expressed in 1939 at the VI International Christ the King Congress between 25 and 30 July 1939 in Ljubljana. The national defence movement – which encouraged the association of people, societies, and organisations, regardless of their political adherence, to ensure the defence from the external danger of the fascist states and the joint struggle against Hitlerism – was increasingly active. In 1939, the well-known Spominski zbornik Slovenije, a memorial anthology of texts, was published; the University of Ljubljana celebrated its 20th anniversary; and, on this occasion, Anton Korošec received the honorary Doctor of Law title. In 1939, he also became an honorary citizen of Ljubljana. After the onset of World War II on 1 September 1939, Slovenians were preoccupied with the concern (for many already the conviction) that Yugoslavia would not be able to avoid the conflict. They also focused on the expectations of democratic changes in the state, ideological and political disputes, and the determination to defend Yugoslavia. When over a year and a half later, the new global conflict engulfed the entire Slovenian nation, affecting its ideological and socio-political characteristics, the toughest historical ordeal for Slovenians began, during which they also had to come to terms with themselves.

Keywords: Banate of Slovenia, Slovenian national programmes, Dr Anton Korošec, Ljotze Ude, Bogo Grafenauer, Edvard Kardelj Sperans, Dušan Kermauner, political Catholicism, Christ the King Congress, national defence movement, Memorial Anthology of Slovenia, University of Ljubljana, World War II

I.

»Božja pota so neznana, nepreračunljiva in nepredvidljiva, toda vsa znamenja kažejo, da je bilo gorje minule vojne tako ogromno in da je rodilo take posledice in nam naprtilo tako dediščino na splošnih razvalinah našega moralnega in gmotnega življenja, da se smemo zanesti na zdravo pamet vseh vladajočih in vladanih, da bodo poiskali mirne in pravične rešitve velike kope vprašanj, ki jih je, če se omejimo zgolj na one mednarodnega političnega značaja, rodila predvsem nespamet, kratkovidnost, želja po potlačenju in maščevanju tako na eni kakor na drugi strani. Naj gledamo s kateregakoli stališča, nobeno teh vprašanj ni nerešljivo, naj gre za Evropo ali za kolonije, če upoštevamo, da mora vsak živeti, da nikomur ne gre privilegirani položaj, da ni vse, kar je, vseskozi pravično in neizpremenljivo, da se vsakdo z drugim lahko pogodi tako, da nobena stran ne bo trpela bistvene škode, saj je svet še vedno velik in čaka ustvarjajočih rok.«¹ To je bila pobožna želja, ki so jo v katoliškem dnevniku *Slovenec* zapisali 31. decembra 1938. A nanjo sta odgovorila starorimski *Mars*, v tostranstvu pa neusmiljena sla tistih, ki so mislili, da jim pripada vseveljavno odločanje o prihodnjem zgodovinskem značaju sveta. Leto 1939 mu je prineslo novo vojno, ki se ga je zopet v celoti polastila.

Slovinci so v letu, ki je spočelo nov svetovni spopad, zaživel v pričakovanju, da se bodo začela odpirata vrata k njihovemu temeljnemu narodnemu cilju v jugoslovanski državi – državnopravni avtonomiji. Po odstopu (druge) vlade dr. Milana Stojadinovića, ki je onemogočal (federalistični) sporazum s Hrvati – glavni problem v jugoslovanski državi, je dan kasneje, 5. februarja 1939, vlado sestavil Dragiša Cvetković. Tako kot Stojadinović je bil predstavnik srbske politike. Cvetković je v rešitvi hrvaškega problema videl »specialno misijo« svoje vlade.² Uresničil jo je z znanim sporazumom, ki ga je 26. avgusta 1939 sklenil z voditeljem hrvaškega federalističnega narodnega gibanja dr. Vladkom Mačkom. S sporazumom Cvetković-Maček so oblikovali Banovino Hrvaško, ki je imela poseben državnopravni položaj in določena obeležja državnosti.³ Sporazum je spodkopal centralistično zgradbo jugoslovanske države.

1 »Iz starega v novo,« *Slovenec*, 31. 12. 1938, 1.

2 Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 506. Gl. tudi 507, 508.

3 O tem gl. podrobneje Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka: 2. knjiga: Srbija – Crna gora – Makedonija: Jugoslavija 1918.–1945.* (Zagreb: Školska knjiga, 1954), 298. Ferdo Čulinović, *Državnopravni razvitak Jugoslavije* (Zagreb: Školska knjiga, 1963), 204–07. Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček* (Beograd: s. n., 1965), 193–217.

Spremljala ga je tudi odločitev kraljevskih namestnikov, da se določila o oblikovanju Banovine Hrvaške lahko razširijo na druge banovine. V to je upala najmočnejša slovenska politična organizacija, slovenski del vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ), v katerem se je politično utelešal skoraj cel katoliški tabor.⁴ Razširitev omejenih določil na Slovenijo bi okrepila njeno vlogo in pomen političnega dejavnika v Kraljevini Jugoslaviji, ki ju je zamejil srbsko-hrvaški dogovor. Slovenska JRZ je že septembra 1939 zahtevala oblikovanje Banovine Slovenije in v okviru banskega sveta Dravske banovine sprožila široke priprave za ustanovitev posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Priprave so obsegale oblikovanje načrtov uredb o ustanovitvi slovenske banovine, ustroju banske oblasti in banovinskega zbora, volitvah in poslovnem redu banovinskega zbora, upravnem sodišču, banovinskem proračunu, računovodstvu, računskem sodišču, banovinskem odvetništvu in prenosu zadev s posameznih ministrstev na urade v Ljubljani ter o drugih zadevah po hrvaškem zgledu.⁵ To je ublažilo razočaranje, da so ob sporazumu Cvetković-Maček rešitev slovenskega vprašanja odložili.⁶ Sicer pa je v Dravski banovini (jugoslovanski Sloveniji) leta 1939 že živela t. i. tiha avtonomija. Osrednje oblasti so banu in kraljevski banski upravi Dravske banovine dovolile precej samostojnosti pri opravljanju njenih nalog, tako da je življenje v Sloveniji dejansko potekalo avtonomno, po slovensko, le da za to ni bilo nobene zakonske osnove.⁷

Edina politična sila, ki je lahko dejavno pristopila k reševanju slovenskega vprašanja, JRZ, je imela v Dravski banovini že od leta 1935 vso oblast. Banovino je vodil njen predstavnik, ban dr. Marko Natlačen, v njegovem posvetovalnem telesu, banskem svetu, pa so absolutno večino imeli pripadniki JRZ.⁸ V njenih rokah je bila tudi druga upravnapolitična struktura na Slovenskem. Poleg tega je JRZ 25. oktobra 1936 dobila večino v skoraj devetih desetinah slovenskih občin na delnih občinskih volitvah (v 225 občinah od skupno 370).⁹ Pripadla ji je tudi absolutna zmaga na skupščinskih volitvah 11. decembra 1938. Tako v prvi kot drugi Stojadinovičevi in nato v Cvetkovičevi vladi so bili njihovi slovenski člani le iz njenih vrst. Po besedah opozicijskega liberalnega politika dr. Alberta Kramerja je bila Slovenija »pašaluk« JRZ.¹⁰

4 O neposrednem odzivu slovenske JRZ na sporazum Cvetković-Maček gl. »Sporazum in Slovenci,« *Slovenec*, 30. 8. 1939, 1.

5 Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006), 307, 308. Gl. tudi Žarko Lazarevič, »Prostor, gospodarstvo in razmerja. Jugoslovanski ekonomski prostor in Slovenci,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 284.

6 Prim. Janko Prunk, *Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993), 287.

7 Stiplovšek, *Banski svet*, 291, 292. Janko Prunk, »Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanj v Kraljevini Jugoslaviji,« v: *Slovenci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer et al. (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995), 140.

8 Stiplovšek, *Banski svet*, 269, 270.

9 Silvo Kranjec, »Slovenci v Jugoslaviji,« v: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (Ljubljana: »Jubilej«, 1939), 104. Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji: od leta 1935 do 1941* (Ljubljana: Založba Borec, 1978), 67.

10 »Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji,« *Jutro*, 24. 3. 1937, 4.

Organizacija političnega katolicizma je bila v Sloveniji izvedena do nadržbnosti. Zlasti v gospodarskem in prosvetnem pogledu je njegov vpliv prodiral v vse sloje in oblasti. V več kot 700 majhnih hranilnicah, ki so bile razpredene po vsej Sloveniji, so bili združeni člani gospodarskih katoliških zadrug. Njihov centralni finančni in revizijski organ je bila Zadružna zveza, ki je po znatni oslavitvi med kraljevo diktaturo v prvi polovici tridesetih let spet pridobila finančno moč. Gospodarske zadruge so bile združene v Gospodarski zvezi, ki je bila v rokah Gospodarske banke v Ljubljani. Poleg teh gospodarskih organizacij je imelo katoliško gibanje organizirane poljedelce v Kmetijski zvezi, njihove žene pa v Ženski kmečki zvezi. Namesto razpuščene katoliške telesnovzgojne organizacije Orel so ustanovili Zvezo slovenskih fantov in deklet. Katoliški obrtniki so bili organizirani v Slovenskem obrtniku, delavci pa ob krščansko-socialistični Jugoslovanski strokovni zvezi, ki se je močno oddaljevala od katoliškega političnega tabora, še v Zvezi združenih delavcev. Jugoslovanska tiskarna, ki je tiskala dnevnika *Slovenec* in *Slovenski dom* ter tednika *Domoljub* in *Bogoljub*, je bila med največjimi tiskarskimi podjetji v Jugoslaviji. Na področju prosvete je delovala Prosvetna zveza. Slovenska JRZ je imela v rokah tudi program radiooddajne postaje v Ljubljani. S to ogromno gospodarsko in politično silo, preizkušeno v dolgoletni tradiciji, ki ji je dodati še ideološki vpliv Cerkve in cerkvenih organizacij, je katoliška politika obvladovala zlasti slovensko podeželje. Mimo tega dejstva ni mogla nobena politična sila na Slovenskem.¹¹

V pričakovanju Banovine Slovenije vodja slovenske JRZ in vodilni slovenski politik v prvi jugoslovanski državi, dr. Anton Korošec, ni sodeloval v jugoslovanski politiki. Decembra 1938 so ga pri rekonstrukciji vlade obšli,¹² dotedanji vplivni notranji minister in še nadalje podpredsednik vsedržavne vladne JRZ, pa je bil od 16. januarja 1939 do sporazuma Cvetković-Maček predsednik Senata Kraljevine Jugoslavije, drugega doma njenega predstavnškega telesa.¹³ Čeprav je veljalo, da položaj predsednika senata zasedajo tisti, ki so jih, kot so rekli, odvrgli »na mehke blazine«, da torej brez politične moči na sicer visokem položaju živijo v tišini in prejemaajo dobre prihodke,¹⁴ je Slovenec Anton Korošec v formalni piramidi oblasti postal tretji človek v državi. Poleg »ustavnega faktorja«, to je kralja oziroma njegovih namestnikov, konkretno princa Pavla Karađorđevića, in predsednika Narodne skupščine. To je govorilo v prid njegovi prisotnosti v jugoslovanskem političnem prostoru in olajšalo čakanje na vrnitev v kroge neposrednega odločanja v državni politiki. Ob tem pa je bil Korošec še vedno deležnik visoke jugoslovanske politične igre. Kot vemo, je pomembno prispeval k Stojadinovičevemu odstopu.¹⁵ V jugoslovanski politični sliki je bila večji del leta 1939 podoba Slovencev še vedno opazno izrisana.

11 Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, 74, 75.

12 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata* (Beograd: Glas javnosti, 2002), 562, 563. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, 57, 58. »Obsežna preosnova vlade«, *Slovenec*, 22. 12. 1938, 1. Gl. tudi Bojan Godeša, *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011), 114, 115.

13 Gl. »Seja senata in skupščine«, *Slovenec*, 17. 1. 1939, 1939, 1, 2.

14 Prim. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 563.

15 Prim. Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, 79, 80, 82. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 564.

Vprašanje slovenske avtonomije oziroma državnopravne emancipacije v Kraljevini Jugoslaviji seveda ni bilo zgolj ekskluzivno področje JRZ. Slovensko vprašanje kot eno od tedanjih ključnih eksistencialnih problemov so občutili tudi v drugih delih slovenskega političnega prostora. Leta 1939 so se vanj posebej poglobili v okviru opozicijskega ljudskofrontnega gibanja, v katerem so se na podlagi protifašističnih, splošnomirovnih, narodnoobrambnih, demokratičnih, socialnih in narodnih zahtev ter potreb povezovale različne idejnopolitične skupine.¹⁶ V gibanju so oblikovali tri zelo določne, izvirne in radikalne narodne programe. Slovenski narodni demokrati so v programu, ki ga je prispeval Lojze Ude, opozorili, da so bili Slovenci ob ustanovitvi jugoslovanske države brez političnega koncepta, brez prave volje do polnega političnega življenja v državi kot državni narod in brez zavesti o tem, kaj hočejo in kaj je njihova zgodovinska naloga v tej državi. Program je ostro zavračal unitaristično jugoslovanstvo in poudaril, da hočejo biti Slovenci enakopravni kot državni narod, kot nosilci državne misli in državne oblasti. Politične in ustavne pravice, ki jih zahtevajo, so poroštvo za to enakopravnost, naj se ta imenuje avtonomija ali federacija. Resnično enakopravnost je mogoče urediti le v svobodnem sporazumu med prizadetimi narodi, ker pravice do enakopravnosti ne sprejemajo od države, saj so oni država.¹⁷

Program krščanskih socialistov, drugega od izstopajočih subjektov ljudskofrontnega gibanja, je oblikoval Bogo Grafenauer. Opozoril je na zemljepisni, narodnostni in mednarodnopolitični pomen vezanosti Slovencev na Jugoslavijo, kar ni v nikakršnem nasprotju s prepričanjem o narodni samobitnosti Slovencev. Poudaril je, da mora imeti Slovenija v Jugoslaviji poseben položaj že zaradi narave slovenskega ozemlja, ki ni pomembno samo za Balkan, ampak ima svojo stalno pomembno nalogo v Srednji Evropi, ki ji po velikem delu pripada. Tej vlogi Slovenija ne more ustrezati zgolj kot podrejena enota centralistično urejene, večinoma balkanske države, ampak samo kot njen del z velikimi avtonomističnimi pooblastili. Za doseg teh ciljev je treba okrečiti narodno zavest, načrtno ozdraviti slovenske gospodarske razmere in združiti slovensko narodno skupnost. Zadnje je pomenilo, da mora imeti vse politično delo pred očmi narodne interese, in ne le interesov posameznih strank ali celo ožjih skupin, ter da je v politiki treba odstraniti zlasti zlorabo ideoloških vrednot. S tem je mislil na zavrnitev Mahničevega pojmovanja politike v slovenski katoliški tradiciji, ki je ideološko normo predpostavljalo življenju.¹⁸

Revolucionarni premislek slovenskega vprašanja je podal Edvard Kardelj. Pod psevdonimom Sperans je objavil obsežno študijo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*,¹⁹ v kateri je podrobno sociološko, zgodovinsko in politično utemeljil komunistični nacionalni program. Njegovo bistvo je izražal poudarek o zgodovinski odgovornosti delavskega razreda, da na demokratičnih temeljih poveže in vodi vse narodne sile, ki so se iz svoje lastne moči in kot člen splošnih demokratičnih in protifašističnih prizadevanj v svetu pripravljene bojevati za samoodločbo ter združitvev in osvoboditev

16 O vprašanju ljudske fronte in ljudskofrontnega gibanja gl. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*. Peter Vodopivec, »Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 2 (2001): 31–42.

17 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 284.

18 *Ibid.*, 284–86.

19 Sperans (Edvard Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana: Naša založba, 1939).

slovenskega naroda. Glavnino tega boja bodo morali prevzeti komunisti oziroma Slovenci v Jugoslaviji, ki naj kot federativna država krepi in pritegne narodnoemancipacijsko voljo in usmeritev Slovencev izven njenih meja. Pri tem je bil pomemben poudarek, da je za Slovence Jugoslavija sprejemljiva le kot skupnost enakopravnih in svobodnih narodov.²⁰

Razmisleke o slovenskem vprašanju, ki so jih oblikovali v ljudskofrontnem gibanju, je povezovala prepoznavna narodna avtonomistično-federalistična volja. Razlikovali pa so se po svoji relevantnosti oziroma družbeni teži. Udetov program je stal sam zase in ga ni neposredno podpirala nobena politična skupina, čeprav ga je načelno sprejemal velik del slovensko čuteče, svobodomiselnje inteligence. Za Grafenauerjevim programom je bila skupina krščanskosocialistične inteligence, a brez strankarske organizacije, za Speransovim stališčem pa je stala organizirana stranka, Komunistična partija Slovenije, z izrazito izdelanima revolucionarno strategijo in taktiko. Krščanski socialisti in komunisti so leta 1939 svoja narodno samozavestna in odločna stališča posebej poudarili še v dveh programskih dokumentih, ki sta nosila celo enaka naslova – Kaj hočemo. Komunistični je bil tiskan letak Zveze delovnega ljudstva Slovenije, krščanskosocialistični pa je bil objavljen v obliki šapirografiranega vestnika *Slovenska politika*. Oba dokumenta sta vsebovala skoraj enake narodne in socialnopolitične emancipacijske zahteve. Deloma sta se razlikovala v pojmovanju širine nosilnega subjekta političnega osvobajanja slovenskega naroda, kar je pogojevala različna komunistična in krščanskosocialistična politična antropologija.²¹ O tedanji narodnopolitični antropologiji na Slovenskem so govorili tudi nazori unitarističnih subjektov (liberalne in socialistične politike), ki so odklanjali državnopravno samostojnost Slovenije v jugoslovanski skupnosti. Bili so v manjšini.

V raznolikosti nosilcev slovenskih narodnih programov se je odražala tudi svetovnonazorska in politična razdeljenost na Slovenskem. Ta je bila idejno in politično ostra. V JRZ se je okrepilo trdo ideološko jedro, ki se je zavzemalo za zaostreni ideološki boj in novo delitev duhov – tokrat ne le glede liberalizma, temveč še posebej glede socializma in komunizma.²² Eden od vodilnih ideologov političnega katolicizma in glavni urednik *Slovenca* dr. Ivan Ahčin²³ je o vprašanju komunizma leta 1939 objavil posebno knjigo – *Komunizem: največja nevarnost naše dobe*.²⁴ Glavno sredstvo, ki ga je Ahčin videl v boju proti komunizmu, je bil katoliški idejni in politični dejavnik. Ta naj bo v protikomunističnem boju enoten in složen za krščansko obnovo družbe.²⁵

20 Razčlenitev Speransovega *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja* gl. v Jurij Perovšek, *Samoodložba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012), 251–60, 264–66.

21 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 282, 290. Gl. tudi Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977), 189, 190. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, 156–67.

22 Vodopivec, »Moč in nemoč,« 37. Gl. tudi Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 507, 509, 510.

23 Mateja Tominšek Perovšek, »Uredništvo Slovenca,« v: *Slovenec: političen list za slovenski narod (1873–1945): kratak pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tominšek Perovšek (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2013), 172.

24 Ivan Ahčin, *Komunizem: največja nevarnost naše dobe* (Ljubljana: Zveza fantovskih odsekov, 1939).

25 Jurij Perovšek, »Pogledi slovenske meščanske politike na oktobrsko revolucijo do druge svetovne vojne,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 1 (2018): 75. Več o Ahčinovem *Komunizmu* gl. 71–75.

Katoliške politične skupnosti pa leta 1939 ni bilo več. Krščanski socialisti so v tem letu z njo pretrgali vse povezave. Ostala jim je le še vez z ljubljansko škofijo, ki so ji priznavali verski in moralni vpliv. Poudarjali so, da se Katoliška cerkev ne sme istovetiti z nobeno politično stranko in nobeno delavsko organizacijo. Njihova revija *Dejanje* si je zastavila dve nalogi: neizprosno ločevanje duhovnega sveta od konservativne kapitalistične miselnosti in osvobajanje slovenstva od ozkih strankarsko ideoloških totalitarizmov. Krščanski socialisti so se odločili za duhovno svobodo in proti JRZ, ki je stremela po političnem monopolu nad vsemi Slovenci, ne samo katoliškimi.²⁶

Tako stališče je živelo tudi med krščanskosocialističnimi študenti. Na t.i. Bohinjskem tednu avgusta 1939 so se zavzeli za resnično, neoporečno podobo človekove narave. Njeno izhodišče naj bi bila konkretnost človeka in stvari, in ne samovoljno zgrajene ideologije. Odklanjali so ideološke skupinske koristi nad človekovo vrednostjo, resnico in svobodnim odločanjem. S stališča človekove osebnosti in njene svobode so zavrnil totalitarizme z leve in desne in integralizem v verskem in kulturnem ter političnem smislu.²⁷ Pri tem je bil posebej pomemben poudarek Boga Grafenauerja, ki je opozoril na zgodovinsko zakoreninjenost politične razdeljenosti med Slovenci in njeno škodljivost za slovensko narodno življenje. Ta nujno privede do obravnavanja političnih sporov na svetovnonazorski podlagi in ponižanje ter zlorabo ideoloških vrednot v dnevnem političnem boju, ki se s tem zaostri do skrajnosti. Grafenauer se je zavedal, da bosta strankarska in svetovnonazorska razdeljenost ostali, a ta naj ne bi spodbujala ravnanja, ko v svetovnonazorski skupnosti odločajo politična merila. »Zavirati jo s kakimi totalitarizmi imam za napačno že zato, ker me zgodovina uči, da so si pridobili Slovenci vse svoje največje politične pridobitve v znamenju demokracije in njenega življenja.«²⁸ Kot je opozoril Janko Prunk, so bile Grafenauerjeve misli o odpravi ideološke prevlade v politiki in javnem življenju zelo pomembne. Z njimi je mlada krščanskosocialistična inteligenca sklenila več kot polstoletni lok nekega političnega pojmovanja in delovanja, ki je Slovincem povzročil mnogo težav. S takim gledanjem so bili krščanski socialisti tisti, ki so reševali, kar je bilo mogoče pozitivnega rešiti iz dolgoletne in močne katoliške idejnopolične naravnosti, kateri je bila zavezana večina Slovencev.²⁹

Ideološko stališče večinskega dela katoliškega političnega tabora so leta 1939 najbolj povedno izrazili na VI. mednarodnem kongresu Kristusa Kralja (KKK) od 25. do 30. julija 1939 v Ljubljani. To je bila po V. katoliškem shodu leta 1923 v Ljubljani, II. evharističnem kongresu za Jugoslavijo leta 1935 v Ljubljani in Mednarodnem katoliškem mladinskem taboru leta 1938 v Ljubljani zadnja vélika katoliška manifestacija pred začetkom druge svetovne vojne na Slovenskem. Udeležili so se je jugoslovanski, italijanski, francoski, švicarski, španski, angleški, belgijski, holandski, madžarski,

26 Prunk, *Pot krščanskih socialistov*, 134, 150, 164, 181, 191–93.

27 *Ibid.*, 184, 185.

28 Bogo Grafenauer, *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj* (Ljubljana: Slovenska matica, 1987), 169, 170. Za glavne poudarke Grafenauerjeve idejne in narodnopolitične misli v letu 1939 gl. 83, 85, 87, 89, 90–93, 95–97, 123–26, 128–31, 153, 155, 157–62, 166, 168–70.

29 Prunk, *Slovenski narodni vzpon*, 286.

češki, slovaški, poljski, aleksandrijski in kitajski katoliški predstavniki, bolgarski predstavnik vzhodnoslovanskega obreda, papežev odposlanec kardinal-legat dr. Avgust Hlond, politični predstavniki iz Evrope in visoki predstavniki jugoslovanske politike.³⁰ Predsednik mednarodnega odbora za KKK, ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman, je v načelni uvodni besedi k »najpomembnejši letošnji verski manifestaciji katoliškega sveta«³¹ opozoril, da se je kongres zbral v času, »ko je ozračje mednarodnih odnosov do skrajnosti napeto in se mnogi boje, da se vsak trenutek vžge usoden blisk in zahrešči bojni grom. A mi verujemo, da tudi skozi temne oblake sije žarek 'sladkega kraljevanja' Kristusovega.« V tem duhu je treba »vse obnoviti! Obnoviti je treba, kar je zastarelo, obolelo, da ne more vršiti od Boga naloženih poslov in ne doseči od Boga postavljenega namena. Danes je svet napolnjen z idejami popolnoma nasprotnimi Jezusovemu nauku in te zastrupljajo duše in jih tirajo v smrt. Krščanski prepoved je nujna zahteva današnjega časa in zahteve časa so izraz božje volje. »Torej je volja božja, da se v sedanji dobi ta obnova izvrši.«³²

To so bili tudi temeljni poudarki, ki so jih izrekli na kongresu.³³ V svojem govoru na slavnostnem kongresnem zborovanju v veliki unionski dvorani 28. julija 1939 jih je strnil papežev odposlanec kardinal Hlondt, ki je razglasil, da je namen kongresa zmaga katoliške vere, »da bi se narodi odvrnili od brezboštva in se spet vrnili k pravemu in polnemu ter dejanskemu krščanstvu, potem ko so dolgo hodili v močvari materializma.«³⁴ Potrebna je vrnitev »od materializma in laicizma k življenju po veri; od naturalizma k stvarnim nadnaravnim dobrinam, s katerimi naj bo prepojeno vsakdanje življenje; od nasilja in moralnega zatiranja k resnični svobodi vesti; od uničujočega barbarstva k mirni omiki krščanske civilizacije.« In kje naj vsi ti sijajni in času tako primerni nameni kongresa, te nujne revolucije in sodobnosti ustrezne zahteve, najdejo bolj naraven in učinkovit izraz kot na Slovenskem, »na tej prijazni zemlji trdne vere, katoliških tradicij, apostolske podjetnosti in cvetočega verskega življenja«?³⁵

Hlondtovo zaupanje v slovensko katoliško prepričanje je bilo utemeljeno. V času kongresa je rektor ljubljanske univerze in predavatelj bibličnih ved na njeni Teološki fakulteti dr. Matija Slavič v *Slovenecu* zapisal, da hoče KKK »tudi naše ljudstvo, naš narod navdušiti, da se oklene samo Kristusua Kralja, da ne šepa več na dve strani, da ne omahuje med Kristusom in Belialom, t. j. hudim duhom, ničvrednostjo, malikovanjem verskih in nravnih zmot, prevar in pregreh«. V dobi, ko pljuskuje tudi ob čolniček slovenskega naroda valovi brezboštva, hoče kongres odpraviti tako neodločnost in namesto nje postaviti vodilo: »rajši umreti kot Kristusua zatajiti«. – »'Kristus ali smrt'

30 »Slovesni začetek kongresa,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1. »Danes pride kardinal-legat,« *Slovenec*, 28. 7. 1939, 1. »'Zaupajte – jaz sem svet premagal,« *Slovenec*, 30. 7. 1939, 1. »Na častni tribuni,« *Slovenec: posebna izdaja*, 30. 7. 1939, 2. – O visokih cerkvenih in političnih udeležencih KKK gl. tudi VI. mednarodni kongres Kristusua Kralja: *Ljubljana 25.–30. VII. 1939*, ur. Ivan Martelanc in Josip Premrov (Ljubljana: Odbor za VI. mednarodni kongres Kristusua Kralja, 1940), 28–31.

31 »V Ljubljano se te dni ozira ves katoliški svet,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1. VI. KKK, 190–93.

32 »Vse obnoviti,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1. VI. KKK, 34, 35.

33 Resolucije KKK gl. v »Zaključno zborovanje kongresa,« *Slovenec*, 30. 7. 1939, 3.

34 »Pomemben nagovor papeževga odposlanca,« *Slovenec*, 29. 7. 1939, 7.

35 »'Zaupajte – jaz sem svet premagal,« *Slovenec*, 30. 7. 1939, 1.

naj bi imel za geslo vsak človek, vsaka družina, vsako društvo, vsaka šola, vsaka občina, vsaka pokrajina, ves narod, da bi vsa domovina lahko ne samo z usti, ampak tudi z dejanji vedno in povsod izpovedala: 'Kristus kraljuj, Kristus zmaguj, v hostiji sveti nam gospoduj!'«³⁶ Tako je govorila tudi resolucija slovenskega zborovanja KKK. Poudarila je odločen boj proti brezverstvu in zahtevala, »da se načela vere in krščanske nrvnosti spoštujejo in priznavajo povsod: v zasebnem življenju, v družini, v šoli, v delavnici, v tovarni, v pisarni, v društvu, v gospodarskem in v vsem kulturnem življenju«.³⁷

Misel božjega in Kristusovega kraljevanja je povzdignil tudi profesor ljubljanske Teološke fakultete prelat dr. Franc Grivec. Poudaril je, naj KKK opozori, da je ideja Kristusa Kralja vzvišena nad vsemi človeškimi nepopolnostmi, in zavrnil pomisleke, da jo ogrožajo tisti, ki veri ali Cerkvi očitajo preveliko oblastnost in pazijo, da Cerkev ne bi segala na politično ali gospodarsko področje. Ogrožajo je tudi ne po socializmu in komunizmu okužene množice in predsodki, da je krščanstvo buržoazno verstvo, navezano na nasilno in kapitalistično družbeno ureditev, brez srca in razumevanja za po kapitalizmu zaslužnjene delavske množice. Ideja Kristusa Kralja ne more potrjevati brezbožnih komunističnih predsodkov, da je krščanstvo verstvo izkoriščevalcev, nasilnikov in kapitalistov.³⁸

Po koncu praznika slovenskega naroda, kot je kongres Kristusa Kralja označil *Slovenec*,³⁹ je o njem katoliška stran podala svoje idejno in politično sporočilo. Kongres, ki je zanjo pomenil manifestacijo »za najvišja katoliška načela«,⁴⁰ je razumela kot konec družbene in politične podrejenosti vere in vzpon Kristusovega »katoliškega, vesoljskega nauka kot absolutnega objektivnega merila človekove nrvstvene osebnosti v družinskem, občinskem in državnem življenju, kot norme vsega človeškega nrvstvenega udejstvovanja na vseh območjih kulture, v mednarodnih odnosih in tudi, ter prav posebno, v najvažnejših odločitvah narodnega bitja ter človečanstva, kot usmerjevalko vsega našega delovanja v svitu božje resnice in večnega zakona Dobrega«. Kristusovemu nauku moramo slediti tudi kot državljani, slediti je treba »brezpogojni in edini resnici, da je njegova vera edina prava vodnica tudi življenju občestva in da mora v občestvu vladati popolno soglasje med posvetno in duhovno, profansko in sveto, prirodno in nadprirodno sfero, in da mora vnanja civilizacija biti v bistveni in notranji odvisnosti od kulture, kakor jo oplemenituje vera. To je v religioznem pogledu oznaka našega časa, ki uvaja novo bodočnost.« V njem krščanska misel in nrvstvo za zmago Kristusove resnice v Evropi vodita najhujši boj z dvema nasprotnima strujama, ki ne skušata le izkoreniniti same krščanske religije, temveč tudi vso evropsko omiko z njenimi krščanskimi in naravnimi, od helenskega duha podedovanimi osnovami, vrednotami in izhodišči: s socialističnim materializmom in poganskim nacionalizmom. Prizadeta ni samo Cerkev, ampak tudi tista osebna kultura in politična miselnost, ki sta

36 Matija Slavič, »Kristus Kralj in naš narod,« *Slovenec*, 28. 7. 1939, 1.

37 VI. KKK, 205.

38 Fr.[anc] Grivec, »Pridi k nam Tvoje kraljestvo,« *Slovenec*, 27. 7. 1939, 1.

39 »Ljubljana pri polnočnicah,« *Slovenec: posebna izdaja*, 30. 7. 1939, 1.

40 »Danes se začne v Ljubljani Kongres Kristusa Kralja,« *Slovenec*, 25. 7. 1939, 1.

si za podlago izbrali deklaracijo človekovih pravic iz leta 1789.⁴¹ Sporočilo po kongresu so uskladili s pričakovanjem, ki so ga izrekli med njegovim potekom – da bodo morali vsi, ki jim na čelu lebdi znak križa, pridobljenega pri krstu, stopiti v bojni red, če hočejo zmagati v boju za Kristusa in svojemu Kralju položiti pred njegov prestol razširjene meje njegovega kraljestva.⁴²

II.

V času kongresa Kristusa Kralja je izšel tudi znani *Spominski zbornik Slovenije*,⁴³ še danes standardno delo o življenju, vlogi in položaju Slovencev v Jugoslaviji. Izid *Zbornika*, posvečenega dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, so sicer najprej načrtovali jeseni 1938, nato v januarju ali februarju 1939, vendar so zaradi obsežnosti gradiva in njegovega naraščanja z izdajo raje počakali, kot da bi *Zbornik* izšel v manj popolni obliki.⁴⁴ Monumentalni, dobrih 700 strani velikega formata obsegajoči *Zbornik*, ki so ga pripravili na pobudo bana Natlačena,⁴⁵ je, kot je utemeljeno zapisal *Slovenec*, predstavljal »resnično ogledalo slovenskih uspehov na vseh področjih kulturnega življenja, na duhovnih in materialnih poljih zadnjih dveh desetletij« – nove dobe v našem narodnem življenju.⁴⁶ Bil je »kompendij vsega potrebnega znanja o našem narodnem, političnem, kulturnem, socialnem in gospodarskem življenju«,⁴⁷ »zakladnica vsega našega znanja o Sloveniji zadnjih desetletij«. *Slovenec* je poudaril, da je *Zbornik* »čast vsej Sloveniji, pa tudi naši banovini ter je vsekakor edinstvena publikacija v državi, postavljena za zgled, kako je treba proslavljati najvažnejše dogodke v življenju naroda. Bilanca, ki jo kaže pogled nazaj, za Slovence večinoma ni negativna, samo v nekaterih ozirih je morda manj uspela (samouprava), sicer pa je pokazala velik napredek slovenstva v vseh pogledih. Morda ne tako visok, kot bi bil lahko, da smo svobodno razpolagali s svojimi sredstvi, vsekakor pa pozitiven. S tem obzornikom je še bolj potrjena naša privezanost na to državo, v kateri edini je zagotovljen naš samostojni, narodni, kulturni in gospodarski razmah.«⁴⁹ Podobno oceno slovenskega bivanja v dvajsetih letih jugoslovanske države je v Zaključni besedi k *Zborniku* podal tudi eden od njegovih urednikov dr. France Stelè.⁵⁰ V spremni besedi k *Zborniku* pa je Anton Korošec poudaril, da je slovenski narod »tudi še danes v svoji moralni osnovi zdrav in krepak.

41 »Beseda po kongresu,« *Slovenec*, 1. 8. 1939, 1.

42 »V Ljubljano se te dni ozira ves katoliški svet,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1.

43 *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (Ljubljana: Jubilej, 1939). »Kulturni obzornik: Spominski zbornik Slovenije,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 8. Predgovor k *Zborniku* so datirali na Vidovdan, to je 28. 6. 1939. (»Predgovor,« v: *Spominski zbornik Slovenije*, [22].)

44 »Spominski zbornik Slovenije,« *Slovenec*, 1. 1. 1939, 3. »Kulturni obzornik: Spominski zbornik Slovenije,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 8.

45 »Predgovor,« v: *Spominski zbornik Slovenije*, [21]. Prim. tudi [17], 696.

46 »Kulturni obzornik: Spominski zbornik Slovenije,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 8.

47 »Spominski zbornik Slovenije,« *Slovenec*, 1. 1. 1939, 3.

48 »Kulturni obzornik: Spominski zbornik Slovenije,« *Slovenec*, 26. 7. 1939, 8.

49 Ibid.

50 France Stelè, »Zaključna beseda,« v: *Spominski zbornik Slovenije*, 700.

Podlago mu tvori zdrav kmečki stan, ki je pri vseh narodih nosilec zdravega življenja, čuvar tradicij in običajev. Ni dostopen za revolucionarne zamisli. Sprejema jih šele, ko se je njihova pravilnost že dokazala. Čvrsto zasidranemu v etičnih načelih so mu sveta načela pravičnosti, poštenja in spoštovanja zapovedi, božjih in človeških.« Slovenci lahko mirno in z optimizmom zrejo v prihodnost. »Pot našega naroda se šele začena. Ne v zaton, temveč v življenje, z vero v Boga in v samega sebe!«⁵¹

Drugi veliki kulturni dogodek leta 1939 in obenem praznik narodovega izobraževalnega in znanstvenoraziskovalnega dela je bila dvajsetletnica slovenske univerze – Univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Kot je zapisal *Slovenec*, je z njo »slovenski narod doživel svojo kulturno in znanstveno polnoletnost« ter dokazal kulturno, politično in socialno dozorelost.⁵² Dvajsetletnici slovenske univerze, ki so jo imenovali »krona vsega narodnega šolstva in velika kupola na hramu narodne kulture«,⁵³ so se posvetili tudi na liberalni strani.⁵⁴ Želeli pa so, da ne bi dobila določenega svetovnonazorskega (katoliškega) pečata kot »v zadnjem času slišimo tu in tam bolj plahe in previdne, vendar po svoji tendenci in končnih smotrih jasne želje«. Naša univerza naj bo »nedotakljivo zavetišče svobodnih nauk in svobodne znanosti, vzpodbujevalka kulturnega napredka in visoka razsodnica med duhovnimi vrednotami ne glede na svetovnonazorske opredelitve«. Skladno s svojim integralističnim jugoslovanskim stališčem so še pristavili, naj univerza »ne ostane ravnodušna nasproti naši jugoslovanski usodni povezanosti in da ne interpretira svojega slovenstva v tistem ozkem, omejenem smislu, ki bi izključeval duhovno solidarnost in ožje kulturno sodelovanje z našimi narodnimi brati (Hrvati in Srbi – op. J. P.)«.⁵⁵

Ob dvajsetletnici Univerze na katoliški strani ideološkemu vidiku niso namenili pozornosti. Natančno pa so poročali o poteku proslave univerzitetne obletnice, ko »stopa naš najvišji kulturni zavod v svojo moško dobo«. ⁵⁶ Dvajsetletnico univerze so proslavili 17. decembra 1939, na rojstni dan kralja Aleksandra I. Karađorđevića, po katerem je univerza leta 1929 dobila svoje ime. Pomemben poudarek, ki je spremljal poročilo o proslavi, je veljal sočasni promociji Antona Korošca za častnega doktorja prava Aleksandrove univerze v Ljubljani.⁵⁷ Korošca so leta 1939 v Ljubljani dvakrat počastili. »V zahvalo za zmagovito vodstvo slovenskega naroda v boju za svobodo in uspešno sodelovanje pri ustanovitvi in ureditvi kraljevine Jugoslavije ter iz hvaležnosti za velike zasluge za naše vseučilišče in za Akademijo znanosti in umetnosti ter za slovensko prosveto sploh, prav tako pa tudi za zasluge na gospodarskem polju, predvsem pa za mnogotere posebne zasluge za Ljubljano« so mu 20. februarja 1939 izročili diplomu častnega ljubljanskega meščanstva. Tedaj je *Slovenec* poudaril, da je Korošec »edini program Slovenije«, in poročal, da je množica po tem, ko je po izročitvi častne

51 Anton Korošec, »Verujmo v svoj narod,« v: *Spominski zbornik Slovenije*, [14].

52 »Proslava 20 letnice slovenske univerze,« *Slovenec*, 19. 12. 1939, 1.

53 »Dvajsetletnica naše univerze,« *Jutro*, 17. 12. 1939, 1.

54 Gl. tudi »1919 – Ob dvajsetletnici naše univerze – 1939,« Albert Kramer, »Uresničenje stoletnega narodnega ideala,« *Jutro*, 17. 12. 1939, 9–11,

55 »Dvajsetletnica naše univerze,« *Jutro*, 17. 12. 1939, 1.

56 »Proslava 20 letnice slovenske univerze,« *Slovenec*, 19. 12. 1939, 1–3.

57 *Ibid.*, 1.

diplome stopil na balkon ljubljanskega magistrata, vzklikala: »'Živel voditelj slovenskega naroda! Živel rešitelj demokracije! Živela Jugoslavija!'«⁵⁸

V letu 1939 so bili na Slovenskem še drugi dogodki, ki jih velja omeniti: 5. in 6. avgusta so ob dvajsetletnici ljubljanskega Aerokluba v Ljubljani priredili veliki civilni in vojaški letalski miting, ki so se ga udeležili najvišji politični in vojaški predstavniki, od 13. do 15. avgusta je bil v Ljubljani II. jugoslovanski gasilski kongres, od 5. do 7. avgusta pa so na Ptujju praznovali 700-letnico minoritskega samostana, ki so jo združili z vseslovenskim tretjeredniškim kongresom.⁵⁹ Poleti se je v Sloveniji mudila kraljeva družina – kralj Peter II. Karađorđević, kraljica Marija ter kraljeviča Tomislav in Andrej. Peter se je med obiskom gora povzpel na Grintovec in Korošico.⁶⁰

Ob velikih idejnopolitičnih, narodnokulturnih in manifestativnih dogodkih sta politična in idejna razgibanost na Slovenskem živeli še v drugih oblikah in načinih. Povečalo se je število političnih subjektov – na liberalni strani so ustanovili društvo Slovenska beseda, prebujati se je začela nekdanja Samostojna demokratska stranka, ustanovitev oziroma obnovitev stranke so pripravljali socialisti, lastno politično stranko so nameravali oblikovati krščanski socialisti, oblikovana je bila že omenjena Zveza delovnega ljudstva Slovenije, pripadniki opozicijskega demokratičnega Kmečko-delavskega gibanja, ki se vanjo niso vključili, so oblikovali Slovensko kmečko delavsko stranko, obnovljeno je bilo neodvisno liberalno-katoliško opozicijsko Slovensko društvo.⁶¹ Na liberalni strani je odmeval t. i. taborski proces, disciplinska obravnava v društvu Sokol I – Tabor v Ljubljani od 25. maja do 25. septembra 1939. Proces je bil uperjen proti nosilcem demokratične smeri v slovenskem sokolstvu, ki so hoteli izbojevati njegovo samostojno, protifašistično in narodnoobrambno usmeritev, a so jih iz organizacije izključili.⁶² Ob tem se je nadaljevala dejavnost narodnoobrambnega gibanja, ki je bilo pomembna sestavina ljudskofrontnega gibanja. Narodnoobrambno gibanje je spodbudilo povezovanje ljudi, društev in organizacij ne glede na politično pripadnost zaradi obrambe pred zunanjo nevarnostjo fašističnih držav in v boju proti hitlerizmu ter profašistični zunanji politiki JRZ. Krepilo je zavest, da se morajo Slovenci združiti, če hočejo biti pripravljeni na obrambo, in podiralo strankarske in svetovnonazorske

58 »'Dr. Anton Korošec – edini program Slovenije',« *Slovenec*, 21. 2. 1939, 1, 2. – Sklep o imenovanju Korošca za častnega meščana mesta Ljubljane je ljubljanski mestni svet sprejel 3. 5. 1938. (Ibid., 1.)

59 »Velike letalske tekme v Ljubljani so se začele,« *Slovenec*, 6. 8. 1939, 3. »Naša krila,« »Krasen letalski praznik,« *Slovenec*, 8. 8. 1939, 1, 3. »H gasilskemu kongresu,« *Slovenec*, 9. 8. 1939, 1. »Glavni dan gasilskega kongresa,« *Slovenec: posebna izdaja*, 15. 8. 1939, 1–2. »Zaključek gasilskega kongresa,« *Slovenec*, 17. 8. 1939, 3, 4. »700 letnica minoritskega samostana v Ptujju,« *Slovenec*, 27. 7. 1939, 9. »Mogočna proslava v Ptujju,« *Slovenec*, 8. 8. 1939, 5. »Plodovit delovni dan gasilskega kongresa,« *Jutro*, 15. 8. 1939, 3. »Gasilski kongres v slikah,« *Jutro*, 17. 8. 1939, 3.

60 »Kraljica Marija v Sloveniji,« *Slovenec*, 28. 7. 1939, 1. »Naš mladi kralj Peter na Grintovcu in na Korošici,« *Slovenec*, 6. 8. 1939, 3. »Kraljica Marija v Ljubljani,« *Slovenec*, 10. 8. 1939, 1.

61 Mikuš, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 526, 536–38. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, 121–29, 143–56, 168, 175, 176, 179. Prunk, *Pot krščanskih socialistov*, 189–91. Jurij Perovšek, »Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnimi vojnama,« *Glasnik Slovenske matice* 18, št. 1–2 (1994): 52.

62 Zoran Polič, *Vloga sokolske organizacije v zgodovini slovenskega naroda* (Ljubljana: Polet, 1952), 35–42. France Lubej-Drejče, *Odločitve: boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem: ob 40. letnici procesa na Taboru* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980) 117–52. Jurij Perovšek, »Oris življenja in dela Josipa Rusa,« v: Josip Rus Andrej, *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*, ur. Jurij Perovšek (Ljubljana: Založba Borec, 1989), 13, 14. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, 110.

pregrade med njimi.⁶³ A te so še vedno ostajale tudi na področju narodnoobrambne usmerjenosti. To je pokazal izstop katoliških študentskih društev iz Narodno akademskega bloka (NAB) maja 1939, v katerega so se zaradi težkega svetovnopolitičnega položaja v interesu narodne solidarnosti in v dokaz neomajne državne zavesti dober mesec pred tem združile vse študentske organizacije na Univerzi. Katoliška društva, ki so izstopila iz NAB, so izjavila, da so levičarske in liberalne študentske organizacije blok skušale izrabit v strankarske politične namene.⁶⁴

Idejna in politična razgibanost na Slovenskem je bila v letu nastopa nove svetovne vojne široka. S komunistične strani se je jeseni 1939 v reviji *Sodobnost*, ki se je od prvotnih liberalnih kulturnih in političnih pogledov vse bolj nagibala k marksistični usmeritvi, oglasil Dušan Kermauner. V članku Problem »tretjega tabora« je k premišljevanjem o slovenskem narodnopolitičnem položaju prispeval pomembno opozorilo, da ga ne gre presoјati zgolj po tradicionalni svetovnonazorsko-politični ali katoliško-liberalni razcepljenosti. »Naše poglavitno zlo« – »to preklicano 'svetovnonazorsko' nasprotje nam je izmaličilo prav vse in celo naše narodno vprašanje. Kaj vse nismo Slovenci zaradi njega pripravljani in primorani podpirati na mig in pritisk enega ali drugega tabora!«⁶⁵

Kermauner je poudaril, da se razmere na Slovenskem ne bodo spremenile s čakanjem na samodejni odhod katoliško-liberalne razcepljenosti, ki bi »prosila novi rod in ljudstvo, naj jo nadomestita z razumnejšo politično razvrstitvijo Slovencev«. Treba se je posvetiti tisti sili, ki je edina poklicana premagati staro razcepljenost in obstoječo miselno ohromelost – »tretjemu taboru«. »Ta tabor obsega vse smeri, ki stoje v odločni opreki do obeh starih taborov in načelno zavračajo oba tečaja našega 'vseobvladujočega, polarnega' svetovnonazorsko-političnega nasprotja ter pristopajo k slovenski narodni in socialni problematiki naravnost in ne po 'svetovnonazorskem' ovinku, to se pravi, je ne gledajo skozi prizmo koristi 'naprednega' ali 'katoliškega' tabora. Vse te smeri oznamenjuje istosmerno prizadevanje za prenovitev slovenskega življenja z res demokratično narodno in socialno dejavnostjo.« »Tretji tabor« so po Kermaunerjevi opredelitvi sestavljali delavsko-demokratična (revolucionarno komunistična) in kmečko-demokratična gibanja, krščanskosocialistična smer in družbeno neopredeljene demokratične smeri med inteligenco. »Tretji tabor v tem obsegu je nasledek našega družbenega razvoja v zadnjih desetletjih. Pojem tretjega tabora je mogel priti v ospredje šele, ko je življenjsko dozorel, ko so se njegovi nujni bistveni elementi pod vplivom objektivnih pogojev našega družbenega sestava in naše duhovne dediščine bolj ali manj popolno razvili, da lahko tvorijo dejansko življenjsko celoto, družbeno-politični tabor slovenske demokracije.« Kermauner je »tretji tabor« videl kot politično dejstvo, a še ne dovolj trdno, da bi lahko utrl pot k prenovi slovenskega življenja.⁶⁶ Zato naj se »čim čvrsteje poveže in ustvari močno demokratično fronto

63 Ibid.

64 Mikuž, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, 535, 536. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, 123. Slavko Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 320–24.

65 Dušan Kermauner, »Problem 'tretjega tabora',« *Sodobnost* 7, št. 9–10 (1939): 424.

66 Ibid., 425, 426, 435.

slovenskega delovnega ljudstva, ki bo branila njegovo socialno in narodno svobodo pred fašistično nevarnostjo«. ⁶⁷ Kermaunerjevo pisanje, v katerem je med drugim za pravovernega komunista nenavadno pozitivno ocenil dotedanji razvoj levih slovenskih katolikov – krščanskih socialistov, je izražalo zelo demokratične, široke in idejno strpne nazore, ki so res veliko obetali. ⁶⁸

Trdo komunistično stališče pa je Kermauner pokazal po sklenitvi prijateljskega in nenapadalnega sovjetsko-nemškega pakta 23. avgusta 1939. Ko je pakt udaril v svet, je med evropskimi levičarji in komunisti povzročil zmedo, ki so se ji Moskvi zvesti pripadniki komunističnega gibanja postavili po robu na edini način, ki so ga poznali – to je s trdo roko. V Sloveniji so dvomljivce in kritike z grožnjo, da jih bodo tako ali drugače kompromitirali, pregnali iz strankarskih vrst in levičarskih društev. Znana je usoda iz ilegalne komunistične stranke izobčene Angele Vode, ki se je uprla enostranski zvestobi slovenskih komunistov Moskvi in Stalinovemu dogovarjanju s Hitlerjem. ⁶⁹ Do razčiščevanja mnenj, ki se je ob sovjetsko-nemškem paktu odrazilo v širšem slovenskem prostoru ter sooblikovalo njegovo idejno in politično podobo v letu 1939, je prišlo med znano polemiko med Kermaunerjem in narodnim demokratom Udetom.

Polemika med Kermaunerjem in Udetom, ki je potekala od septembra 1939 do aprila 1941, se je začela z osebnim dopisovanjem, kasneje pa se je prenesla tudi v javnost, v revialni tisk. Kermauner je svoja stališča objavljaval v *Sodobnosti*, Ude pa v narodno demokratični *Sloveniji*. V vsebinskem pogledu je šlo v javni polemiki le za ponavljanje stališč, ki sta jih avtorja zagovarjala v osebnem dopisovanju, in s tega vidika ni prinašala novih pogledov, le da sta se v pismih izražala dosti bolj svobodno, ker se jima ni bilo treba bati cenzure. Bistvo razhajanja med Kermaunerjem in Udetom, ki sta ga avtorja opredelila že leta 1939, je bilo, da je bil po Udetovem prepričanju nemški nacionalsocialistični imperializem za Evropo in slovenski narod bolj nevaren kot (imperialistična) politika zahodnih demokracij. V svojem odklanjanju sovjetsko-nemškega pakta je poudaril, da se nacionalsocializem lahko uniči le z bojem. Kermauner pa je v zagovarjanju pakta trdil, da je bil z njegovo sklenitvijo zahodni imperializem odločilno oslavljen in okrepljene Sovjetske zveze, ki je v slovenskem narodnem interesu, več ne ogroža; novi, »moskovski« evropski red napoveduje možnost na njegovi podlagi razširjene zveze svobodnih narodov. Kermauner je ob tem razmišljal še o možnosti boljševiške revolucije v Nemčiji. ⁷⁰ V njegovih pogledih je izstopal poudarek o uteme-

67 Prunk, *Pot krščanskih socialistov*, 185.

68 Janko Prunk, »Kulturnopolitični profil revije *Sodobnost* v letih 1933–1941«, *Sodobnost* 38, št. 8–9 (1990): 868. Prunk, *Pot krščanskih socialistov*, 186.

69 Peter Vodopivec, »Angela Vode (1892–1985)«, v: *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev: Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa*, ur. Peter Vodopivec (Ljubljana: Slovenska matica, 2001), 12, 15. Gl. tudi Bojan Godeša, »Angela Vode in medvojne dileme«, v: *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev*, 62, 63, 74. Angela Vode, *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar (Ljubljana: Nova revija, 2004), 34–53, 59. O strateško-političnem vidiku, ki je vodil Stalina k sklenitvi pakta, gl. oceno Stephena Kocha v njegovem delu *Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v skrivni sovjetski vojni ideji proti zahodu* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995), 159, 160.

70 Bojan Godeša, »Polemika med Dušanom Kermavnerjem in Lojzetom Udetom v letih 1939–1941«, v: *Med politiko in zgodovino: življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975)*, ur. Aleksander Žižek in Jurij Perovšek (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005), 131, 133–36. Godeša se je v svoji razpravi oprl na osebno dopisovanje med Kermaunerjem in Udetom, ki ga je leta 1986 objavila

ljenosti in pravilnosti politike razrednega boja, primatu razrednega nad nacionalnim in pomenu ideološkega marksističnega monolitizma ter drugih postavk leninistične ideologije in politike. Ude jih je podvrigel argumentirani konkretni razčlembi in dokazoval, da je večina Kermaunerjevih, torej komunističnih postavk ideološki konstrukt, ki je v nasprotju z demokratično vsebino evropske politične tradicije. Ude je poudarjal, da je na določeni stopnji razvoja evropske civilizacije nacionalno čustvo še vedno relevantno živo, da je gibalno razvoja in da je v tistem trenutku še vedno progresivno, če ga vodijo demokratične sile, ter da zato predstavlja edino stvarno mobilizacijsko silo za odpor proti nacionalsocializmu in fašizmu. V polemiki, ki je dobila veliko ostrino, se je komunistična platforma razkrila kot nedemokratska in intransigentna ter za nevtralnega demokrata nesimpatična.⁷¹

III.

1. septembra 1939 je z nemškim napadom na Poljsko nad politiko in ideologijo legla senca vojne. Na Slovenskem se je dotaknila tudi Antona Korošca, ki je, kot je imel navado, v tistem času letoval v Begunjah. Kot se je spominjal dr. Matej Poštovan, od februarja 1939 Korošček osebni tajnik, so Korošču ob izbruhu vojne telefonirali z vseh strani: pribočnik princa Pavla, predsednik vlade Dragiša Cvetković, zunanji minister dr. Aleksander Cincar-Marković in slovenski minister dr. Miha Krek, ki je bil tedaj v Ljubljani. Vsi so čakali, kaj bo rekel Korošec. Ta se je proti poldnevu vrnil z izleta v Vratih pod Triglavom, kamor se je zjutraj v družbi Ivana Ahčina napotil z avtomobilom. Poštovan, kasnejši Krekov svak, je Korošca seznanil s tem, kaj se je zgodilo. »Roke so mu dol padle«, se je spominjal Poštovan. »*'Zdaj pa smo v njem,'*« je rekel Korošec. »*'Zdaj pa smo v njem ...'* Vzdihnul je in pogledal proti nebu. '*Kaj pa Italija?*' je nato vprašal. Povedal sem mu, da ni stopila v vojno in on je dodal: '*Hvala Bogu, vsaj to ne.*'« Korošec se je s Poštovanom kmalu zatem odpeljal na Brdo, kjer se je zadrževal princ Pavel. Pogovor med Koroščem in Pavlom je zadeval nevtralnost Jugoslavije v novem mednarodnem položaju.⁷² Na Korošca so, čeprav ni bil več predsednik Senata Kraljevine Jugoslavije, ki so ga, obenem z Narodno skupščino, razpustili ob sklenitvi sporazuma Cvetković-Maček, ob začetku vojne pomislili v jugoslovanskem državnem in političnem vrhu.

Vojna je razširila dotedanje polje slovenskega idejnega in političnega razmišljanja. Tedanji zgodovinarjev pogled na nove mednarodne razmere je opozarjal na težak položaj »pastorkov« liberalne civilizacije 19. stoletja – majhnih narodov na vzhodu nemško-italijanskega narodnega ozemlja. Tako je v *Sodobnosti* pisal levi liberallec,

Nova revija (gl. »Korespondenca: pisma Dušana Kermavnerja in Lojzeta Udeta,« *Nova revija* 5, št. 48–49 (1986): 671–93, št. 50–51 (1986): 1060–75, št. 52–53 (1986): 1358–71, št. 54–56 (1986): 1738–66).

71 Prunk, »Kulturpolitikični profil revije *Sodobnost*,« 869.

72 Ivo Jevnikar, »Dr. Anton Korošec v spominih dr. Mateja Poštovana,« *Mladika* 35, št. 1 (1991): 22, št. 2–3 (1991): 40, št. 4 (1991): 61. – Vlada Kraljevine Jugoslavije je razglasila nevtralnost 4. 9. 1939 (»Nevtralnost Jugoslavije,« *Jutro*, 5. 9. 1939, 1).

univerzitetni docent dr. Fran Zwitter.⁷³ Zwitter je vzrok, da je Evropo zajel »požar druge svetovne vojne«, videl v defenzivi zahodnega evropskega liberalizma ter opustitvi liberalnih načel pri narodih Srednje Evrope in njihovi nadomestitvi z militarizmom. Po njegovem razmisleku prihodnost Slovencev v nastalem vojnem času ni bila vezana na prihodnost evropskega liberalizma, medtem ko druga od omenjenih doktrin (srednjeevropski imperializem in njegov ideološki radikalizem) ne dovoljuje, da bi omahovali pri določitvi svojega (odklonilnega) stališča do nje. »Treba nam je le trdne vere in jeklene volje, da se ohranimo, treba nam je soglasja s sosednimi sorodnimi narodi, ki žive v istem položaju in imajo iste interese. Če bomo ostali zvesti sebi, bomo našli pravo pot in se nam ni treba bati za svojo bodočnost. Potem bo novi evropski požar privedel do rešitve za nas in morda tudi do nove ureditve Evrope, boljše od tiste, ki sta jo ustvarila Versailles in Ženeva.«⁷⁴

Opozorilo na zgodovinsko ozadje nove vojne so v politiki nadgradili z oceno njenega značaja in temeljnih vodil. Prevladovalo je stališče o totalnem značaju vojne, saj posega tudi v zaledje in uničuje civilno prebivalstvo. Totalno vojno so razumeli kot povezavo bliskovite vojne (hkratkne uporabe vseh modernih kopenskih, pomorskih in letalskih vojnih sredstev), istočasnega izvajanja vojnih dejavnosti brez orožja (psihološke, diplomatske in gospodarske vojne) in frontne vojne.⁷⁵ Najbolj povedno se je na Slovenskem o novi vojni izrazil *Slovenec*, ki je po nemškem napadu na Poljsko in nato francoski ter britanski vojni napovedi Nemčiji sredi septembra 1939 zapisal: »Stojimo po vsej verjetnosti pred najstrahotnejšo totalno vojno, katere grozote že sedaj presejajo vsako domišljijo. Uničenju se ne bodo stavile nobene meje več. To je vojna brez usmiljenja, vojna do popolnega uničenja.«⁷⁶

Grožljivosti nove vojne, ki jo je poudaril *Slovenec*, so se na Slovenskem dobro zavedali. »Vojna je v naših časih vojna vsega in za vse; v nji se ne odločuje samo bodoča politična geografija Evrope, marveč tudi bodoča smer vsega kulturnega in civilizacijskega razvoja«, je 5. septembra 1939 svareče napovedalo liberalno *Jutro*. »Prav vse vrednote [so] prepuščene odločitvi elementarnih sil, ki vodijo zasovražene narode.«⁷⁷ Na Slovenskem so imela elementaren značaj ideološka in politična razhajanja, ki jih niso mogli preseči pozivi k narodnoobrambni strnitvi slovenskih političnih sil in oblikovanju demokratično utemeljene slovenske banovine. Za Slovence bi sicer oblikovanje lastne banovine, kljub vrsti različnih idejnih in političnih položajev v narodni skupnosti, pomenilo prijaznejšo Jugoslavijo, državo, v kateri so imeli opazno politično vlogo in jih je z njo povezoval zavesten občutek pripadnosti ter volje po njenem obvarovanju in ohranitvi. Po sporazumu Cvetković-Maček oziroma v zadnjih mesecih leta nove svetovne vojne so živeli v pričakovanju in zahtevah po demokratičnih

73 [Fran Zwitter], »Pot slovenstva«, *Sodobnost* 7, št. 9–10, (1939): 412. Prunk, »Kulturnopolitični profil revije *Sodobnost*«, 868.

74 Zwitter, »Pot slovenstva«, 411, 412.

75 Jurij Perovšek, »Stojimo po vsej verjetnosti pred najstrahotnejšo totalno vojno«: doktrine druge svetovne vojne v pogledih slovenske politike 1939–1941, *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 16, št. 1 (2009): 62–75.

76 »Vojna brez usmiljenja«, *Slovenec*, 15. 9. 1939, 1.

77 »Kulturni pregled: vojna in kultura«, *Jutro*, 5. 9. 1939, 7.

spremembah v državi in politiki, spremljanju mednarodnega položaja po 1. septembru in skozi obstoječa socialna neravnovesja ter prepričanost v svet svojih ideoloških in političnih doktrin.⁷⁸ To so dobro pokazali na obeh straneh slovenskega idejnopoličnega ekskluzivizma. V *Slovincu* je Ivan Ahčin konec decembra opozarjal, da katoliška skupnost predstavlja največjo silo v narodu, ki ji vsi nasprotniki, zlasti komunisti s svojo zvito in zlagano propagando, ne morejo nič, če se tesno oklene Cerkve, strne svoje vrste v močno, enotno bojno črto in zaupa v avtoriteto, to je v svoje preizkušeno vodstvo. Prežame naj jo pogumna samozavest slovenskega katoliškega človeka, saj smo »sredi neprestane živčne vojne. Vsaka vojna pa je že naprej izgubljena, ako vojaki nimajo zaupanja v poveljnike, ako nimajo zavesti, da so nasprotniku kos in da bodo zmagoviti.«⁷⁹ Na komunistični strani pa je sredi decembra *Nova Ljudska pravica* (NLP) skladno z usmeritvijo, ki jo je narekoval sovjetsko-nemški pakt, pisala, da z novo vojno delovni ljudje, kmetje in delavci nimajo nič skupnega. To je vojna med velesilami, ki hočejo na novo deliti svet in dobičke, vojna, v kateri imajo svoje koristi samo finančni in industrijski magnati velesil. Zlasti Angleži si prizadevajo, da bi jo razširili tudi na dežele, ki vanjo niso neposredno pritegnjene. »Kot dobri mešetarji so namreč vedno znali potegniti v vojno druge narode. Tudi sedaj se na vse pretege trudijo[,] da bi razširili vojno. V ta namen se poslužujejo najrazličnejših sredstev, tako da morajo resnični prijatelji miru budno paziti na vsak korak vojnih hujskačev. Ti nastopajo v najrazličnejših oblikah, najbolj pogosto pa se trkajo na prsa, da so vneti 'demokrati' in da se zato hočejo boriti proti 'fašizmu'.« NLP je nato pristavila, naj se delovno ljudstvo bori proti razširjenju vojne ne glede na to, kateri od obeh bojujočih taborov, angleško-francoski ali nemški, bi jo hotel razširiti.⁸⁰

Vojna in bojazen, za marsikoga že prepričanje, da Jugoslavije ne bo obšla, sta še povečali tedanja bivanjska bremena. Ko je novi svetovni spopad le dobro leto in pol po svojem začetku razrušil Jugoslavijo in vase potegnil cel slovenski narod ter njegovo idejno in socialnopolitično zaznamovanost, je nastopila najtežja zgodovinska preizkušnja Slovencev in v njej njihovo srečanje samih s seboj.

78 »Pogled na notranjo politiko,« *Domoljub*, 29. 12. 1939, 1, 2. »Naš letošnji Božič,« *Jutro*, 24. 12. 1939, 1. »Ob koncu leta,« *Jutro*, 31. 12. 1939, 1. J. P., »Nekaj misli ob Novem letu,« *Delavska politika*, 30. 12. 1939, 1. »V srečno in mirno Novo leto!,« *Delavska politika*, 30. 12. 1939, 1. »Srečno in veselo novo leto!,« *Slovenija*, 29. 12. 1939, 1. E. D., »Kaj je bolj nujno: volitve ali 'nove banovine'?,« *Slovenija*, 29. 12. 1939, 1, 2. J. Š., »Za razmišljanje,« *Slovenska beseda*, 14. 12. 1939, 1. »Nova Ljudska pravica,« *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 1. »Volitve,« *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 3. »Ženskam volilno pravico,« *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 5, 8. »Poročila: shod za žensko volilno pravico,« *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 8. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje*, 129–37, 139. Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 92, 93.

79 Drin. [Ivan Ahčin], »Izpraševanje vesti ob koncu leta,« *Slovenec*, 30. 12. 1939, 1.

80 »Nova Ljudska pravica,« *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 1.

Viri in literatura

Časopisni viri

- *Delavska politika*, 30. 12. 1939, 1. »V srečno in mirno Novo leto!«
- *Domoljub*, 29. 12. 1939, 1, 2. »Pogled na notranjo politiko.«
- Drin. [Ahčin, Ivan]. »Izpraševanje vesti ob koncu leta.« *Slovenec*, 30. 12. 1939, 1.
- E. D. »Kaj je bolj nujno: volitve ali 'nove banovine'?« *Slovenija*, 29. 12. 1939, 1, 2.
- Grivec, Fr. [anc]. »Pridi k nam Tvoje kraljestvo.« *Slovenec*, 27. 7. 1939, 1.
- J. P. »Nekaj misli ob Novem letu.« *Delavska politika*, 30. 12. 1939, 1.
- J. Š. »Za razmišljanje.« *Slovenska beseda*, 14. 12. 1939, 1.
- *Jutro*, 24. 3. 1937, 4, 5. »Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji.«
- *Jutro*, 15. 8. 1939, 3. »Plodovit delovni dan gasilskega kongresa.«
- *Jutro*, 17. 8. 1939, 3. »Gasilski kongres v slikah.«
- *Jutro*, 5. 9. 1939, 1. »Nevtralnost Jugoslavije.«
- *Jutro*, 5. 9. 1939, 7. »Kulturni pregled: vojna in kultura.«
- *Jutro*, 17. 12. 1939, 1. »Dvajsetletnica naše univerze.«
- *Jutro*, 17. 12. 1939, 9, 10. »1919 – Ob dvajsetletnici naše univerze – 1939.«
- *Jutro*, 24. 12. 1939, 1. »Naš letošnji Božič.«
- *Jutro*, 31. 12. 1939, 1. »Ob koncu leta.«
- Kramer, Albert. »Uresničenje stoletnega narodnega ideala.« *Jutro*, 17. 12. 1939, 10, 11.
- *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 1. »Nova Ljudska pravica.«
- *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 3. »Volitve.«
- *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 8. »Poročila: shod za žensko volilno pravico.«
- *Nova Ljudska pravica*, 15. 12. 1939, 5, 8. »Ženskam volilno pravico.«
- Slavič, Matija. »Kristus Kralj in naš narod.« *Slovenec*, 28. 7. 1939, 1.
- *Slovenec*, 22. 12. 1938, 1. »Obsežna preosnova vlade.«
- *Slovenec*, 31. 12. 1938, 1. »Iz starega v novo.«
- *Slovenec*, 1. 1. 1939, 3. »Spominski zbornik Slovenije.«
- *Slovenec*, 17. 1. 1939, 1939, 1, 2. »Seja senata in skupščine.«
- *Slovenec*, 21. 2. 1939, 1, 2. »'Dr. Anton Korošec – edini program Slovenije'«
- *Slovenec*, 25. 7. 1939, 1. »Danes se začne v Ljubljani Kongres Kristusa Kralja.«
- *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1. »Slovesni začetek kongresa.«
- *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1. »V Ljubljano se te dni ozira ves katoliški svet.«
- *Slovenec*, 26. 7. 1939, 1. »Vse obnoviti.«
- *Slovenec*, 26. 7. 1939, 8. »Kulturni obzornik: Spominski zbornik Slovenije.«
- *Slovenec*, 27. 7. 1939, 9. »700 letnica minoritskega samostana v Ptujju.«
- *Slovenec*, 28. 7. 1939, 1. »Danes pride kardinal-legat.«
- *Slovenec*, 28. 7. 1939, 1. »Kraljica Marija v Sloveniji.«
- *Slovenec*, 29. 7. 1939, 7. »Pomemben nagovor papeževega odposlanca.«
- *Slovenec*, 30. 7. 1939, 1. »'Zaupajte – jaz sem svet premagal'«
- *Slovenec*, 30. 7. 1939, 3. »Zaključno zborovanje kongresa.«
- *Slovenec: posebna izdaja*, 30. 7. 1939, 1, 2. »Ljubljana pri polnočnicah.«
- *Slovenec: posebna izdaja*, 30. 7. 1939, 2. »Na častni tribunii.«
- *Slovenec*, 1. 8. 1939, 1. »Beseda po kongresu.«
- *Slovenec*, 6. 8. 1939, 3. »Naš mladi kralj Peter na Grintavcu in na Korošici.«
- *Slovenec*, 6. 8. 1939, 3. Velike letalske tekme v Ljubljani so se začele.«
- *Slovenec*, 8. 8. 1939, 1. »Naša krila.«
- *Slovenec*, 8. 8. 1939, 3. »Krasen letalski praznik.«
- *Slovenec*, 8. 8. 1939, 5. »Mogočna proslava v Ptujju.«

- *Slovenec*, 9. 8. 1939, 1. »H gasilskemu kongresu.«
- *Slovenec*, 10. 8. 1939, 1. »Kraljica Marija v Ljubljani.«
- *Slovenec: posebna izdaja*, 15. 8. 1939, 1, 2. »Glavni dan gasilskega kongresa.«
- *Slovenec*, 17. 8. 1939, 3, 4. »Zaključek gasilskega kongresa.«
- *Slovenec*, 30. 8. 1939, 1. »Sporazum in Slovenci.«
- *Slovenec*, 15. 9. 1939, 1. »Vojna brez usmiljenja.«
- *Slovenec*, 19. 12. 1939, 1–3. »Proslava 20 letnice slovenske univerze.«
- *Slovenija*, 29. 12. 1939, 1. »Srečno in veselo novo leto!«

Literatura

- [Zwitter, Fran]. »Pot slovenstva.« *Sodobnost* 7, št. 9–10, (1939): 409–12.
- »Korespondenca: pisma Dušana Kermavnerja in Lojzeta Udeteta.« *Nova revija* 5, št. 48–49, 50–51, 52–53, 54–56 (1986): 671–93, 1060–75, 1358–71, 1738–66.
- »Predgovor.« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, [21]–[2]. Ljubljana: »Jubilej«, 1939.
- Ahčin, Ivan. *Komunizem: največja nevarnost naše dobe*. Ljubljana: Zveza fantovskih odsekov, 1939.
- Boban, Ljubo. *Sporazum Cvetković-Maček*. Beograd: s. n., 1965.
- Čulinović, Ferdo. *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka: 2. knjiga: Srbija – Crna gora – Makedonija: Jugoslavija 1918.–1945*. Zagreb: Školska knjiga, 1954.
- Čulinović, Ferdo. *Državnopravni razvitak Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, 1963.
- Godeša, Bojan. »Angela Vode in medvojne dileme.« V: *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev: Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa*, ur. Peter Vodopivec, 61–74. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.
- Godeša, Bojan. »Polemika med Dušanom Kermavnerjem in Lojzetom Udetom v letih 1939–1941.« V: *Med politiko in zgodovino: življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975)*, ur. Aleksander Žižek in Jurij Perovšek, 131–38. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti; Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev: katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Grafenauer, Bogo. *Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj*. Ljubljana: Slovenska matica, 1987.
- Jevnikar, Ivo. »Dr. Anton Korošec v spominih dr. Mateja Poštovana.« *Mladika* 35, št. 1, 2–3, 4 (1991): 22, 23, 39, 40, 60, 61.
- Kermauner, Dušan. »Problem 'tretjega tabora'« *Sodobnost* 7, št. 9–10 (1939): 424–36.
- Koch, Stephen. *Dvojna življenja: vohuni in pisatelji v skrivni sovjetski vojni ideji proti zahodu*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995.
- Korošec, Anton. »Verujmo v svoj narod.« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele [13]–[14]. Ljubljana: »Jubilej«, 1939.
- Kranjec, Silvo. »Slovenci v Jugoslaviji.« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, 66–108. Ljubljana: »Jubilej«, 1939.
- Kremenšek, Slavko. *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Lazarevič, Žarko. »Prostor, gospodarstvo in razmerja. Jugoslovanski ekonomski prostor in Slovenci.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 279–91.
- Lubej, France-Drejče. *Odločitve: boj za demokratizacijo sokolstva na Slovenskem: ob 40. letnici procesa na Taboru*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Nedog, Alenka. *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji: od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Založba Borec, 1978.
- Perovšek, Jurij. »Lončarjevi narodni in idejnopolitični pogledi v času med svetovnima vojnama.«

- Glasnik Slovenske matice* 18, št. 1–2 (1994): 42–54.
- Perovšek, Jurij. »Oris življenja in dela Josipa Rusa.« V: Rus, Josip Andrej. *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. ur. Jurij Perovšek, 5–24. Ljubljana: Založba Borec, 1989.
 - Perovšek, Jurij. »Pogledi slovenske meščanske politike na oktobrsko revolucijo do druge svetovne vojne.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 58, št. 1 (2018): 75.
 - Perovšek, Jurij. »Stojimo po vsej verjetnosti pred najstrahotnejšo totalno vojno«: doktrine druge svetovne vojne v pogledih slovenske politike 1939–1941.« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 16, št. 1 (2009): 62–75.
 - Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
 - Perovšek, Jurij. *Samoodločba in federacija: slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
 - Polič, Zoran. *Vloga sokolske organizacije v zgodovini slovenskega naroda*. Ljubljana: Polet, 1952.
 - Prunk, Janko. »Kulturnopolitični profil revije Sodobnost v letih 1933–1941.« *Sodobnost* 38, št. 8–9 (1990): 866–69.
 - Prunk, Janko. »Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanjo v Kraljevini Jugoslaviji.« V: *Slovinci in država: zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*, ur. Bogo Grafenauer et al., 135–42. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.
 - Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
 - Prunk, Janko. *Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1993.
 - Sperans (Kardelj, Edvard). *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba, 1939.
 - *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele. Ljubljana: »Jubilej«, 1939.
 - Stelè, France. »Zaključna beseda,« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, 697–700. Ljubljana: »Jubilej«, 1939.
 - Stiplovec, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
 - Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*. Beograd: Glas javnosti, 2002.
 - Tomišek Perovšek, Mateja. »Uredništvo Slovenca.« V: *Slovenec: političen list za slovenski narod (1873–1945): kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tomišek Perovšek, 172–75. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2013.
 - VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja: Ljubljana 25.–30. VII. 1939, ur. Ivan Martelanc in Josip Premrov. Ljubljana: Odbor za VI. mednarodni kongres Kristusa Kralja, 1940.
 - Vode, Angela. *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar. Ljubljana: Nova revija, 2004.
 - Vodopivec, Peter. »Angela Vode (1892–1985).« V: *Usoda slovenskih demokratičnih izobražencev: Angela Vode in Boris Furlan – žrtvi Nagodetovega procesa*, ur. Peter Vodopivec, 9–16. Ljubljana: Slovenska matica, 2001.
 - Vodopivec, Peter. »Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 41, št. 2 (2001): 31–42.

Jurij Perovšek

SLOVENIANS, YUGOSLAVIA, AND THE ONSET OF WAR

SUMMARY

In the year when the new global conflict began, Slovenians expected that they would soon attain their fundamental national goal in the Yugoslav state: their state-legal autonomy. The expectations were encouraged by the Cvetković-Maček Agreement, the establishment of the Banate of Croatia on 26 August 1939, and the announcement that other autonomous national units would also be formed in accordance with this Agreement. In the autumn of 1939, increasingly intense preparations for the formation of the Banate of Slovenia began in the Drava Banate (Slovenia in the First Yugoslavia). The preparations were headed by the Catholic camp, which had possessed absolute power in the Drava Banate as of the middle of the 1930s. It was politically organised in the state-wide Yugoslav Radical Association (the YRA). At that time, the leader of the YRA's Slovenian section and the leading Slovenian politician in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia Dr Anton Korošec did not participate in the politics of the Yugoslav government. From January to August 1939, he was the President of the Senate of the Kingdom of Yugoslavia, the second chamber of the state's representative body. In the formal authority pyramid, he was the third most important man in the state.

The issue of the Slovenian autonomy or its state-legal emancipation in the Kingdom of Yugoslavia was not in the exclusive domain of the Catholic politics. The Slovenian question as one of the crucial existential problems of that time was also felt in the other segments of the Slovenian political space. In 1939, it was specifically explored by the opposition's People's Front movement. In its context, three very specific, original, and radical national programmes were drawn up. The programme of the National Democrats was outlined by Lojze Ude; the Christian Socialist programme was prepared by Bogo Grafenauer; while Edvard Kardelj (also known as Sperans) described the communist agenda in his work *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (The Development of the Slovenian National Question). His deliberations were characterised by the notable national autonomist and federalist aspirations. The viewpoints of the unitarian subjects (the liberal and socialist politics), which argued against the state-legal independence of Slovenia in the Yugoslav community, also attested to the contemporaneous national-political anthropology of Slovenia. Such opinions were in the minority.

The differences between the proponents of the Slovenian national programmes and national politics reflected the world-view and political division in Slovenia. The Catholic camp intensified its ideological struggle not only against liberalism but also against socialism and communism in particular. In 1939, Dr Ivan Ahčin, one of the

leading ideologists of political Catholicism, published a book dedicated to the issue of communism, titled *Komunizem: največja nevarnost naše dobe* (Communism: the Greatest Danger of Our Time). Simultaneously, a split took place on the Catholic side: in 1939, the Christian Socialists severed all ties with the Catholic camp. They decided to argue in favour of spiritual freedom and against the YRA, which strived for the political monopoly over all Slovenians, not only Catholics. The standpoint of the Christian Socialist students was identical. They underlined it at the so-called Bohinj Week in August 1939.

The ideological standpoint of the majority of the Catholic camp was expressed in 1939 at the VI International Christ the King Congress between 25 and 30 July 1939 in Ljubljana. The event culminated in the emphasis regarding the urgent Catholic restoration, which the resolution of the Slovenian assembly of the Christ the King Congress worded with its demand “that the principles of religion and Christian morals should be respected and acknowledged everywhere: in private lives, families, schools, workshops, factories, offices, associations, as well as in the entire economic and cultural life”.

The well-known publication *Spominski zbornik Slovenije* (Memorial Anthology of Slovenia) – even today a standard work on the life, role, and position of Slovenians in Yugoslavia – was published during the Congress. It was dedicated to the twentieth anniversary of the Yugoslav state. Another significant cultural event in 1939 and simultaneously a celebration of the nation’s educational work and scientific research was the twentieth anniversary of the Slovenian University – the University of King Alexander I in Ljubljana. The 20th anniversary of the University was celebrated on 17 December 1939. On this occasion, Anton Korošec received the honorary Doctor of Law title. This was the second time that he was honoured in Ljubljana that year: on 20 February 1939, he had received the title of honorary citizen of Ljubljana.

Apart from the prominent ideological-political and national-cultural events, the political and ideological diversity in Slovenia also manifested itself in other forms and manners. The number of political subjects increased, and the activities of the national defence movement continued. It was encouraged by the association of people, societies, and organisations, regardless of their political adherence, to ensure the defence from the external danger of the fascist states as well as the joint struggle against Hitlerism and the pro-fascist foreign policy of the YRA.

In the year when World War II began, the ideological and political deliberations in Slovenia were diverse. In the autumn of 1939, Dušan Kermauner voiced the opinion of the communist side in the *Sodobnost* magazine, cautioning that perceiving the Slovenian political life through the opposition between the Catholics and liberals was intolerable. He overcame this mental standstill by arguing in favour of the so-called “third camp”, in which the strong democratic front of the Slovenian working people should come together and defend their social and national freedom from the fascist danger. In 1939, Kermauner also exhibited a strict communist standpoint as he, unlike the National Democrat Lojze Ude, defended the Soviet-German Pact, concluded on 23 August 1939.

With the German invasion of Poland and the onset of the war on 1 September 1939, the previous horizons of the Slovenian ideological and political thinking expanded. In the *Sodobnost* magazine, the historian and leftist liberal Dr Fran Zwitter underlined that the future of Slovenians during the war that had broken out did not depend on the future of European liberalism, but rather on the solid faith and unbreakable will for self-preservation and self-loyalty. The politics, however, emphasised the standpoint of the total character of the war, which also affected the hinterlands and destroyed the civilian population. After the German invasion of Poland and the consequent French and British declarations of war on Germany, on 15 September 1939, the Catholic newspaper *Slovenec* wrote: "We are most likely facing a most terrible total war, whose horrors surpass all imagination even now. The destruction will no longer be restricted in any way. This is a war without mercy, a war until total annihilation."

After September 1939, Slovenians were preoccupied with the concern (for many already the conviction) that Yugoslavia would not be able to avoid the war. They also focused on the expectations of democratic changes in the state, ideological and political disputes, and the determination to defend Yugoslavia. When over a year and a half later, the new global conflict engulfed the entire Slovenian nation, affecting its ideological and socio-political characteristics, the toughest historical ordeal for Slovenians began, during which they also had to come to terms with themselves.

Tjaša Konovšek*

Med idealom in resničnostjo: ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem

IZVLEČEK

V članku se osredotočam na vloge spolov v času druge svetovne vojne na Slovenskem. Razpredem skupek identitet in motivov, revolucionarnih in tradicionalnih. Revolucionarno obdobje je bilo globoko zaznamovano s stoletja starim antropološkim položajem – krščanstvom. Druga svetovna vojna je spremenila razmerja med spoloma in omogočila ženskam vstop v moško sfero. Slednje so ženske storile s pomočjo tradicionalnih mehanizmov, ki so imeli lastna pravila, zakonitosti in razvoj. Moje delo pokaže, da so ženske dajale osvobodilnemu gibanju legitimnost, v zameno pa je to ženskam dalo nov družbeni položaj – položaj, ki je bil vendar mnogo bolj tradicionalen, kot je trdilo socialistično gibanje. Zgodbe bork, aktivistk, družinskih članov in neodločenih opazovalcev nam razkrijejo, kako je okupacija zaznamovala vojna leta in kako je nova socialistična Jugoslavija našla svojo moč.

Ključne besede: ženske, druga svetovna vojna, spol, krščanstvo, Slovenska protifašistična ženska zveza

ABSTRACT

BETWEEN THE IDEAL AND REALITY: WOMEN DURING WORLD WAR II IN SLOVENIA

The following article focuses on gender roles during World War II in the Slovenian lands. It outlines a number of identities and motives, both revolutionary and traditional. The revolutionary period was profoundly influenced by the centuries-old anthropological

* Mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tjasa.konovsek@inz.si

situation – Christianity. World War II transformed gender roles and allowed women to enter the male sphere. They achieved this by resorting to traditional mechanisms with their own rules, laws, and history. The study shows that women gave legitimacy to the National Liberation Movement, which, in turn, provided them with a new social status – one that was much more aligned with tradition than the socialist movement claimed. The stories of female fighters, activists, family members, and undecided bystanders reveal how the occupation shaped the wartime years and how the new Socialist Yugoslavia rose to power.

Keywords: women, World War II, gender, Christianity, Slovenian Anti-Fascist Women's Association

Tradicija, spol in vojna

Pričujoči članek posega na polje socialne zgodovine druge svetovne vojne, ki je v primerjavi s politično in vojaško zgodovino tega časa nekoliko manj raziskana problematika.¹ Narodnoosvobodilno gibanje je v svoje vrste sprejelo izredno visoko število kmečkega prebivalstva, ki je bilo bistveno zaznamovano s krščanskim naukom.² Dejstvo, da se je Osvobodilna fronta razglašala tudi za naslednico krščanske tradicije, da se je pri svojem delovanju naslonila na tradicionalno razumevanje spolov ter družine, nam nakaže, da se je v marsikaterem pogledu opirala na tradicijo.³

Uvodoma je mogoče prepoznati tri koncepte, ki so nam lahko v pomoč pri širšem razumevanju tega zgodovinskega dogajanja. Prvi je delitev prostora na javno in zasebno, pri čemer je prvi tradicionalno moški, drugi tradicionalno ženski.⁴ V zasebni sferi se nam kaže naslednja funkcija, vredna naše pozornosti: vloga žensk kot posrednic med novim in starim, med javnim in zasebnim.⁵ Tretja kategorija, ki nam nudi globlje razumevanje razmerij med spoloma, je analiza javnega diskurza o nalogah žensk in

1 Bojan Godeša, »Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za 'drugačno' zgodovino?«, *Zgodovinski časopis* 63, št. 1–2 (2009): 441. Nekatere pomembne raziskave na tem področju so že bile napisane v devetdesetih letih preteklega stoletja, npr. Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenci izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995). Jože Dežman, ur., *Gorenjski partizan. Gorenjski odred 1942–1944* (Kranj: Partizanski knjižni klub, 1992). Doroteja Lešnik in Gregor Tomc, *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995).

2 »Odvisnost žensk od moških je družbena funkcija, ki jim je dodeljena in pri kateri ne gre le za izključevanje žensk, temveč sega njen namen globoko v temelje družbene strukture, v njen skriti in nevidni del, ki pa ji zagotavlja stabilnost. [...] Ženska odvisnost je temeljno načelo in pomirjujoča možnost, da se nanje lahko zanesemo.« – Luisa Accati, *Pošast in lepotica. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2001), 7–9.

3 »Slovanska apostola Ciril in Metod sta dala Slovanom prvo knjigo in sta s svojim delom na življenje Slovanov bistveno vplivala tudi na kulturni in politični razvoj Slovencev. Zato nosita del zasluga, da se danes bori ves slovenski narod z ramo ob rami z ostalimi slovanskimi narodi proti nemškemu okupatorju [...]. OF slovenskega naroda, ki je zaradi svoje vloge v sedanjem narodno-osvobodilnem boju postala dedič vseh pozitivnih zgodovinskih zapuščin in vrednot slovenskega naroda, je vsenarodno politično gibanje, ki te kulturne vrednote goji, razvija in ki tudi iz teh kulturnih temeljev naše preteklosti črpa moč za oblikovanje novega, samozavestnega, aktivnega slovenskega človeka.« – SIAS 1800, t. e. 1, p. e. 1, Proslava 5. julija, praznik Cirila in Metoda. Razglas IO OF, 21. 6. 1944.

4 *Ibid.*, 238, 239.

5 Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime* (London, Brookly: Verso, 2010), 91–93.

moških v izrednih okoliščinah – vojni. Videli bomo, da je predvsem za ženske v javnosti odzvanjala ideja socialnega darvinizma 19. stoletja, ki se v nekoliko spremenjeni obliki izraža v pozivu ženskam, naj se v kontekstu odpora dokažejo za sposobne in si s tem pridobijo enakopraven družbeni položaj.⁶

Če razumemo prvo in drugo svetovno vojno kot dolgo (evropsko) krizo, se nam pred očmi izriše obdobje, ki je v zgoraj opisano družbeno sliko prineslo nove elemente.⁷ V spoju med starim in novim in pod izjemnim pritiskom vojne se je segment družbene realnosti spremenil: po obstoječih tradicionalnih kanalih so ženske lahko delovale v javni, moški sferi, odločilneje in v večjem številu kot kdaj prej.⁸ Poroznost meje ni bila naključna, temveč je imela svoje zakonitosti in svoj potek. Prav tako je nemogoče reči, da so vse ženske na enak način in v enaki meri prestopale to mejo ali da so se s prestopom žensk v moško sfero, četudi začasnim, strinjale ali ga podpirale. Takšen položaj je zarisal širok prostor, ki je bil manj artikuliran in izrazito heterogen, prostor, ki je za seboj pustil malo sledi in ga je zaradi tega težje zaznati: prostor sivega polja.⁹ Kako in zakaj so se ljudje aktivirali in zakaj obstali ob strani? Katerih nalog so se lotevali, kaj so pomenile in kako so jih videli drugi?

Za razbiranje nians med idejami o ženskah, njihovimi simbolnimi pomeni ter realnim stanjem na terenu in njihovim lastnim doživljanjem na drugi strani analiziram raznolike vire. Prvi sklop teh je arhivsko gradivo Slovenske protifašistične ženske zveze ter njenih odborov, prav tako pa sem v želji po iskanju polnejšega pomena tega gradiva za primerjavo uporabila še gradivo Društva nacionalsocialističnih žena (Nationalsozialistische Frauenschaft) na zasedenih ozemljih Gorenjske in slovenske Koroške. Za analizo idej o ženskah in njihovem delovanju v družbi, ki so bile prisotne v javnem diskurzu, uporabljam časopisne vire – gradivo narodnoosvobodilnega gibanja, legalnega tiska in okupacijskih oblasti. Tretji sklop uporabljenih virov so spominjanja in pričevanja.¹⁰

Po kulturni sekvenci, ki jo argumentira Luisa Accati, je seksualnost na eni strani neposredno povezana z nasiljem in umazano javno oblastjo, medtem ko sta vzdržnost in čistost poroka visokih moralnih vrednot in legitimne oblasti.¹¹ Vprašanje časti, oskrbovalna dejavnost za narodnoosvobodilno gibanje¹² ter vloga ženske kot posrednice

6 Ibid., 306.

7 Ibid., 3–5, 305, 329.

8 Jelena Batinić, *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance* (New York: Cambridge University Press, 2015), 107.

9 Enzo Traverso, *Fire and Blood: The European civil war 1914–1945* (London, New York: Verso, 2016), 82, 83.

10 »Sogovornika [intervjuvanca in izpraševalca, op. a.] veže ista moralna obveznost ohranjati živo kolektivno sporočilo antifašističnega boja. Pričevalci filtrirajo svoje pripovedi in se izogibajo tistim dogodkom, ki bi lahko kompromitirali pozitivno podobo slovenskega antifašizma. Ni zaželeno, da opisujejo morebitne poraze, ampak da pozitivno ovrednotijo dogajanje, ki so se ga udeležili.« – Marta Verginella, »Poraženi zmagovalci,« v: *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*, ur. Marta Verginella et al. (Koper: Zgodovinski društvo za južno Primorsko, 1995), 15. Alessandro Volk, »Raznolikost vojnih izkušenj,« v: *Ljudje v vojni*, 55, 133–38.

11 Luisa Accati, »Svetničn mož: očetovska vloga, materinska vloga in italijanska politika,« *Časopis za kritiko znanosti* 21, št. 158/159 (1993): 133–46.

12 Lep primer oskrbovanja vojske: SI_PANG/1006, š. 48, a. e. 2, ovoj 2, 4, 5, Zapisniki sej SPŽZ in sezname nabranega materiala. Predvsem so za preskrbo bili zadolženi posamezni terenski in vaški odbori SPŽZ. Njihove članice so pripravljale tudi popotnice za aretirance in internirance. – Ibid., ovoj 3. Ibid., a. e. 3 in 4.

med javnim in zasebnim, med oblastjo in družino, med starim in novim¹³ – so tri ključne točke, ki so tudi v letih druge svetovne vojne ženske vezale na njihov položaj, ki so ga imele pred vojno in ki je vztrajal v dobi obeh svetovnih vojn (ali evropske civilne vojne)¹⁴ ter so ga vezali mehanizmi 19. stoletja (četudi je narodnoosvobodilni tisk že v letih med vojno postavljala radikalno ločnico družbenega položaja žensk v leto 1941, ko je nastalo osvobodilno gibanje): ženska je utelešala podedovan nacionalni imaginarij 19. stoletja, njeno telo je predstavljalo domovino, ki jo je treba obraniti. Ona je bila tista, ki je rodila junake, ki jo bodo odrešili.¹⁵ Vojna je ženskemu telesu dodala še simbolni pomen izdaje, bratenja s sovražnikom ter onečaščenja naroda.¹⁶ Tako kot so okupatorji zavzeli zemljo, tako so zavzeli ženske, čisto narodno bit.¹⁷ Reprezentacija žensk in njihovega telesa je tako kot ostala gibanja tega časa večinoma reproducirala podobo ženske kot matere.¹⁸ Osnovni referenčni okvir obstoja ženske je ostala družina, ki je vedno znova poustvarjala tradicionalne vrednote in vloge obeh spolov.¹⁹

Obdobje, ko se je ženska najbolj približala robu referenčnega okvira materinstva in družine, je bil čas med 1941 in začetkom leta 1944, ko so v narodnoosvobodilnem gibanju v velikem številu delovale borke in aktivistke.²⁰ V tem času se je povečalo njihovo delovanje v obveščevalni službi varnostnoobveščevalne službe (VOS), njihovo število v tem času je ocenjeno na 13 odstotkov celotnega kadra obveščevalne službe.²¹ Vprašanje družine je tudi v njihovi novi vlogi ostalo neločljivo povezano z njimi: borke, ki so bile v primerjavi z moškimi ves čas vojne v odločni manjšini, so svoje otroke puščale pri tistih (ženskah), ki so partizansko gibanje preko oskrbovalne dejavnosti podpirale od doma, pri sorodnikih, znancih, prijateljih.²² Ana Zihlerl je bila

13 Marta Verginella, »Narodna čast ali kako sta se spojila narod in čast,« *Acta Histriae* 8, št. 2 (2000): 421–30.

Oskrbovalna funkcija kot ključ do uspeha NOB: Batinič, *Women and Revolution*, 78–122, 107. Ženska kot posrednica: Accati, *Pošast in lepota*, 41, 42.

14 Traverso, *Fire and Blood*, 23–30.

15 SI_PANG/1006, t. e. 57, a. e. 1, ovoj 1. Zakaj se KP bori za enakopravnost žensk? »Primorska mati je rodila narodu junake, kot so Tone Tomšič, Janko Premrl in Pino Tomažič.« Poročilo pokrajinske konference aktivist, 25. 2. 1945, odlomek govora Franca Kimovca.

16 Traverso, *Fire and Blood*, 213–15. Črno-beli (poenostavljen in s tem izkrivljen) pogled na položaj žensk pred in med drugo svetovno vojno: »Slovensko ženstvo, ki je bilo doslej zaprto, izločeno od vsakega vpliva na javno življenje, se je začelo na osvobojenem ozemlju udejstvovati z veliko vnemo in skrbjo. Kakor mora slovenska žena nositi bremena in težave svojega naroda, tako je edino pravično, da tudi ona sodeluje in vpliva na ustvarjanje novega slovenskega življenja, ki bo plod današnje osvobodilne borbe.« – »Slovensko ljudstvo prevzema oblast,« *Slovenski poročevalec*, 16. 6. 1942, 4.

17 »Vse, ki se kakorkoli in kadarkoli pajdašite s temi pritepenimi krvniki, ste zakrivile, da ti podli psi še z večjim pogumom zasmehujejo in brezvestno onečašajo tudi tiste, ki so poštene in zavedne, in se pri tem še bahajo, da jim ni treba v javno hišo, ker je toliko zdravih in poceni deklet na razpolago!« – *Naša žena*, 2. 1. 1943, 1, 2.

18 Traverso, *Fire and Blood*, 215, 216.

19 Ibid., 218.

20 Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi* (Zagreb: Ženska infoteka, 1996), 47. Slednje ne velja za ženske protipartizanskega tabora. Gl. Vida Deželak Barič, »Politicizacija ženske na Slovenskem v času druge svetovne vojne,« v: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 317, 318.

21 Ljuba Dornik Šubelj, »Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem pred, med in po drugi svetovni vojni,« v: *Ženske skozi zgodovino*, 163.

22 »Ker smo vse, kar nas je v odboru, starejše žene in matere ter leži vsa skrb za družino na naših ramenih, je nemogoče, da bi se odstranile kar tako nenadoma od doma in to za več dni, ne da bi bile vsaj nekoliko dni prej obveščene.« – SI_PANG/1006, t. e. 48, a. e. 2, ovoj 7, Zapisnik seje Južnega mestnega odbora SPŽZ Gorica, 10. 12. 1944.

ena izmed tistih, ki je med vojno v okviru Slovenske narodne pomoči skrbela za otroke, katerih starši so delovali v odporiškem gibanju, in sirote.²³

V zadnjih dveh letih vojne, ko so v enote v velikem številu vstopali moški, je množična mobilizacija zajela tudi ženske, ampak v drugačnem smislu: niso se vključevale v borbene enote, temveč so bile poklicane k posredovanju pri svojih moških članih družine, naj vstopijo v partizane, same pa naj bi prevzele skrb za dom, družino, hrano in opremo.²⁴ Ključna razlika med jugoslovanskim partizanskim in ostalimi evropskimi odporiški gibanji je bila kombinacija retorike o emancipaciji žensk in močne aktivacije tradicionalnih vrednot.²⁵ Aktivizacija žensk je bila uspešna, ker se je partija edina javno zavzela za enakopravnost med spoloma, ker je bila edina, ki je mobilizirala ženske neposredno v vojno in jih hkrati organizirala kot množičen podporni sistem. Vodilni člani osvobodilnega gibanja so ženske javno prosili za pomoč in s tem dali veljavo njihovemu vsakdanjemu, tradicionalnemu delu.²⁶ To je eden izmed pokazateljev (v fazi vojne) inkluzivne, pluralne narave osvobodilnega gibanja, zlasti na Slovenskem. Odporiško gibanje je bilo sestavljeno iz množice akterjev, katerih skupni imenovalec je bil oborožen odpor proti okupatorju, četudi njeni člani ali skupine znotraj Osvobodilne fronte niso bili idejnopolično enotni.²⁷

Čast

Koncept časti je tradicionalno vezan na moški spol. Če in kadar čast poseduje ženska, je ta kvečjemu odraz časti družine ali njene čistosti, deviškosti. Kadar je čast ženske ogrožena, je moški tisti, ki jo obrani. Vse te karakteristike časti izvirajo iz dejstva, da je ženska običajno vezana na zasebno sfero, na dom, zaradi česar nima priložnosti, da bi izkazala svoje vrline, ki so pogoj za čast – npr. pogum v bitki.²⁸ Narod in čast, spojena v dolgem 19. stoletju, sta v okoliščinah druge svetovne vojne igrala pomembno vlogo. Kadar sta napadena domovina, narod, je napad neposredno povezan tudi z napadom na žensko čast.²⁹ Potreba po nacionalni čistosti, ki je še posebno

23 Leta 1943 je bilo pod njeno oskrbo pri ilegalnih rejnikih v Ljubljani okoli 100 otrok do 15. leta starosti. – *Slovenski poročevalec*, 4. 6. 1947, 3. Gl. tudi Milena Štajner et al., *Ilegalčki: vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic* (Ljubljana: Društvo ZAK, 2004).

24 Aktivizirajmo žene!, članek Borisa Kidriča o nujnosti aktivizacije žena ob radikalni mobilizaciji moških, objavljen v *Slovenskem poročevalcu* 9. 12. 1944, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: Zbornik dokumentov, člankov in spominov*, 2 (Ljubljana: Borec, 1970), 1223, 1224.

25 Batinič, *Women and Revolution*, 27.

26 »Pojdite svojim tovarišem, našim partizanom, z vsemi močmi na pomoč. Ženske ste sposobne za drugo kot moški. Če se ne boste borile, boste sodelovale v osvobodilni borbi z zbiranjem oblečil, s pripravljanjem suhega sadja za zimo. Poučevale boste žene in dekleta, ki niso imele prilike slišati o resnici, da bo vsaka slovenska žena in dekle vedela, kaj ima storiti in kaj je njena dolžnost. Tako boste izpolnile isto dolžnost kot moški.« – Zapisnik partijskega posvetovanja v Kočevskem rogu, 5.–7. julij 1942, replika Ivana Nemca. V: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: Zbornik dokumentov, člankov in spominov*, 1 (Ljubljana: Borec, 1970), 258.

27 Godeša, *Kdor ni z nami*, 121–26.

28 Frank Henderson Stewart, *Honor* (Chicago, London: University of Chicago Press, 1994), 107. Gl. tudi Accati, *Pošast in lepota*, 23.

29 »Nič ni sveto nečloveškim nasilnikom. Ne materinstvo, ne deviška nedolžnost. [...] Vse, kar čuti slovensko, so zapisali strahotnemu poginu.« – *Naša žena*, 10. 12. 1942, 1.

močna tam, »kjer so se druga ob drugi znašle okončine sosednjih narodnih teles in kjer so bili pripadniki manjšinske in socialno šibkejše narodne skupnosti izpostavljeni asimilacijskemu toku večinske skupnosti«,³⁰ se je realizirala med okupacijo.

Slovensko prebivalstvo je pod pritiski germanizacije in italijanizacije zagotovo predstavljalo zavzeti, poraženi del prebivalstva, ki se je bil prisiljen (tako ali drugače) orientirati v novih razmerah. Prebivalci so se bodisi pridružili odporniškemu gibanju bodisi ne ali pa so zaradi takšnih ali drugačnih razlogov obstali v sivem polju kot priče, ostali so neopredeljeni.³¹ Za zgodovinsko dogajanje je bil delež prebivalstva, ki se je aktiviral, ključen. V tekmi za moralno prevlado, za legitimnost, za čim širšo podporo med širokimi plastmi prebivalstva je ideja časti predstavljala eno izmed polj boja med odporniškim gibanjem in okupatorjevo oblastjo. Koncept narodne časti je svojo moč črpal iz zaslombe na star, »ukoreninjen identifikacijski register časti, ki je med drugim določal tudi govorico časti«,³² s čimer je postal »sredstvo pritiska na individualno zavest«. ³³ V času pred prvo svetovno vojno so bile na meji slovenskih dežel z Italijo najbolj na udaru narodnih branilcev ženske, ki so prihajale v intimni stik z življenjem 'nasprotnika' (krušarice, mlekarice in služkinje), in temu je bilo tako, ker »v dogajanje za tujimi stenami [...] niso imeli vpogleda niti njihovi možje niti skupnost, ki so ji pripadale«. ³⁴ V zelo podobnih razmerah so se znašle ženske v času med drugo svetovno vojno. Ko so zapustile svoje domove, se vključile v partizanske enote ali kako drugače delovale na terenu, so bile s tem iztrgane nadzoru svoje skupnosti. Tudi njihovi možje, ki so bili odsotni in katerih položaje so pravzaprav zavzemale, niso več mogli izvajati nadzora nad njimi. Ženske, ki so ostajale na svojih domovih, so bile podvržene podobni problematiki, le da so zaradi odsotnosti svojih mož (ali drugih moških članov družine) za štirimi stenami sprejemale včasih partizane, drugič nemške ali italijanske vojake. V teh položajih so spet uhajale mehanizmu nadzora mož ali skupnosti.

Če je narodnoosvobodilno gibanje želelo ohraniti svoj ugled, svojo čistost in utrjevati svojo legitimnost, je moralo nujno ohraniti čast in čistost svojih članic.³⁵ Posredniški položaj žensk je izhajal iz kulturnih, verskih kanonov, ki so nastajali od tridentinskega koncila in se na Slovenskem utrdili v 19. stoletju.³⁶ Podobno, kot je bila ženska v družbenem življenju v 19. stoletju posrednica med cerkveno in posvetno oblastjo (ali med sinovi in očeti), je v okviru narodnoosvobodilnega gibanja postala

30 Verginella, »Narodna čast«, 421–30.

31 Traverso, *Fire and Blood*, 82, 83.

32 Verginella, »Narodna čast«, 422.

33 Ibid.

34 Ibid., 427.

35 Verska retorika ni bila redkost, saj je pomenila govoriti v jeziku, ki ga je večinsko kmečko prebivalstvo lahko razumelo, preden sta SPŽZ ali AFŽ izobrazila žensko prebivalstvo: »Posebno toplo pozivamo vse krščanske žene in dekleta, da se z vso ljubeznijo in požrtvovalnostjo posvetijo osvobodilnemu boju. Svetopisemska Judita naj vselej bo posledj v zornici Slovenki!« – *Slovenski poročevalec*, september 1943 (posebna izdaja), 3.

36 »[Mit o Ojdipu] je sredstvo, ki nam pomaga razumeti dinamiko odnosa med tremi osebami, očetom, materjo in sinom, pri čemer se kombinacija spreminja odvisno od interpretacije, konteksta, zgodovinskega trenutka ali vidika (vidika očeta, matere ali sina), s katerega jo opazujemo. To nikakor ni tog model, ki bi bil ponazorjen enkrat za vselej in bi ga lahko našli vedno in povsod v enaki obliki.« – Accati, *Pošast in leopardica*, 12.

posrednica med vodstvom gibanja (avtoriteto, partijo) in njegovimi člani (podrejenimi člani gibanja, partizani).³⁷

Iz virov je mogoče razbrati glavne funkcije, pri katerih se je vloga žensk posrednic konkretno manifestirala. Takšen primer sta amnestijski kampanji, ki ju je izvedla partizanska stran (prvi Titov poziv 30. avgusta 1944, drugi poziv Avnoja na Titov predlog novembra 1944).³⁸ Članice osvobodilnega gibanja so dobile nalogo vplivati na matere in žene domobrancev, naj posredujejo pri svojih možeh in sinovih, da se ti vdajo ali prestopijo k partizanom (prvi poziv je izdal Glavni odbor SPŽZ julija 1944 v obliki letaka, manjši lokalni pozivi pa so nastajali že prej³⁹). Slednje naj bi storile tako, da bi »s *toplo prepričevalno besedo*«⁴⁰ dosegle pri materah in ženah domobrancev, naj se ti čim prej predajo. Čim boljše naj bi jim predstavile nevarnosti, ki jih čakajo, če tega ne storijo, jim konkretno predstavile domobranske zločine ter jim s primeri vlivale zaupanje v poštenost in legitimnost partizanskega gibanja: »Vplivati moramo tako prepričevalno na te ženske, da bodo pozvale svoje može, brate in sinove, da naj Nemce zapustijo in odidejo iz švabobraskih postojank.«⁴¹ Hkrati z nagovarjanjem svojih članic in dajanjem navodil, kako naj pristopijo do domobraskih žena, je SPŽZ slednje nagovorila tudi neposredno – z retoriko naroda, časti in družine.⁴²

Vzorčne primere posredovanja je SPŽZ objavila v partizanskem tisku: partizanska žena, ki s pomočjo pogovora najde stik z belogardistovo ženo in jo prepriča o pravilnosti partizanskega gibanja, je postala osnovni model nenasilnega, 'naravnega ženskega'

37 Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 43. Gl. tudi Peter Gay, *Freud for Historians* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1986).

38 *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992: 1*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005).

39 »Matere, žene in otroci domobrancev!«, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 2, 544, 545. »Okrožni odbor SPŽZ Škofja loka, 23. 3. 1944, o sodelovanju pri mobilizaciji v NOV in preprečevanju dezerterstva«, v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, 2, 887.

40 SI_PANG/1006, t. e. 57, a. e. 1, ovoj 11, Okrožni odpor SPŽZ na Severno primorsko, okrožnica o pomilostitvi, brez datuma.

41 SI AS 1664, t. e. 1, p. e. 2, ovoj 1, Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze, brez datuma.

42 »Matere, žene in otroci domobrancev [...] – Ali se odpovedujete svojim sinovom, možem in očetom? Ali boste pustili, da bodo vaše hiše z vsemi posledicami zavedno zaznamovane s sramoto narodnih izdajalcev? Še je čas, da spremenite usodo svojih svojcev. Saj vemo, da v vaših srcih bije pošteno narodno srce. [...] Pomagajte jim! [...] Slovenci bomo postali ena sama velika družina, ki bo v slogi in v miru ter v medsebojni ljubezni gradila lepšo bodočnost svojim sinovom in vnukom.« – SI AS 1664, t. e. 1, p. e. 2, ovoj 1, Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze, brez datuma. Ali: »Matere, žene, hčere in sestre domobrancev! Vaši sinovi, možje, bratje in očetje so v vrstah domobrancev, torej tiste vojske, ki je prisegla Hitlerju. Nekateri so mislili, da bodo s tem rešili svoj narod, Jugoslavijo, svojo vero, svoj dom in družino. Nekateri so bili neodločni, čakali so toliko časa doma, da so jih Nemci prisilno mobilizirali. Vsi pa so sedaj Hitlerjevi hlapci in mu služijo v svojem peklenskem načrtu iztrebiti naš narod, uničiti vse Slovane. Hitler je njihov gospodar. [...] Vaši možje in sinovi radi ali neradi izvršujejo njegov ukaz. [...] Matere in žene domobrancev, ali imate kamen v prsih? Ali morate še živeti v mislih na to, da vaši svojci služijo Hitlerju? [...] Ali ne veste, da ste soodgovorne tudi ve, ker ne pokličete svojih mož domov? [...] Zakaj vaši svojci še vtrajajo pri Hitlerju in pri svojih izdajalskih voditeljih? Zakaj mu pomagajo in izvršujejo po njegovem ukazu tako strašna zločinstva nad svojimi brati? Matere in žene domobrancev! Pomagajte jim in jim pokažite v tem poslednjem trenutku pred zmago zaveznikov edino pot, po kateri lahko rešijo sebi življenje, svojim družinam pa čast in imetje. Posnemajte zgled onih pogumnih žena, ki so poklicale svoje može in sinove iz domobraskih postojank. Zapustijo naj Hitlerja in izdajalskega Rupnika, vstopijo naj v Narodno Osvobodilno Vojsko in s tem popravijo zmotu. Pospešimo konec strašne vojne! Vse sile za zmago nad Hitlerjem, največjim sovražnikom vere, srečnega doma in družine!« – SI AS 1738, t. e. 1, p. e. 1, ovoj 1, brez datuma.

urgiranja.⁴³ Solidarnost in čut za skrb naj bi kot univerzalni ženski lastnosti povezali popolnoma nasprotna pola. Most med njima naj bi bila materinstvo.⁴⁴ Seveda te solidarnosti ni mogoče enačiti s tisto, ki je ženske aktivirala pri demonstracijah za izboljšanje razmer političnih nasprotnikov. Iskanje stika z domobranci in čim večja realizacija ponujene amnestije sta bila politična cilja, zadana z vrha partizanskega gibanja. Izbira žensk kot posrednic med sprtima stranema je bila na videz spontana, naravna, v skladu z naravo obeh udeleženih spolov.⁴⁵

Čeprav je javna in neposredna apelacija na ženske ena od ključnih novosti, ki je prinesla uspeh narodnoosvobodilnemu gibanju, je ideja, da bodo ženske – matere tiste, ki bodo poskrbele za narod, konservativna. Vojaki domobrantskih enot niso niti prve niti druge kampanje sprejeli dobro. Odziv na obe je bil razmeroma slab.⁴⁶ V tem primeru je OF upala in spodbujala ženske, da so se na volitvah odločile ne le namesto svojih mož, ampak drugače, kot bi se odločili oni, nasprotno od njih. Pozivala jih je, naj »tiste, ki imajo može v domobrancih, tiste, ki imajo može med skrivači, dokažejo, da mislite drugače kot vaši možje. [...] S svojim zgledom odpirajte zaslepljene oči svojih mož domobrancev in skrivačev. Pokažite s tem, da se ne strinjate in da obsojate grozodejstva, požige in umore nedolžnih ljudi, za katere so odgovorni tudi vaši možje domobranci in skrivači,«⁴⁷ glede volitev pa, da naj se jih množično udeležijo in s tem izkažejo podporo OF. Agitacija za volitve je intenzivno potekala v zadnjem letu vojne, kar je zagotovo prispevalo k izjemno visokemu številu glasov, ki jih je OF prejela na volitvah po koncu vojne.⁴⁸

Solidarnost

Težko je ugotoviti, kakšen je bil iskren odnos med posameznicami v narodnoosvobodilnem gibanju, trdimo pa lahko, da so si ženske med sabo izkazovale visoko stopnjo solidarnosti (kot bomo videli v nadaljevanju), katere obstoj ni bil vnaprej samoumeven. Posameznice, sploh tiste iz konservativnejših, podeželskih okolij, so imele pogosto predsodke do emancipiranih žensk in so zaradi njihove domnevne seksualnosti ali nečistosti gojile do njih predsodke in nezaupanje.⁴⁹ Volilna pravica, eden izmed najvidnejših znakov emancipacije, ki je bila uveljavljena med vojno, ni bila le formalna pridobitev. Napovedovala je dejansko okrnitev moškega monopola nad javnim in političnim prostorom, zaradi česar »lahko odkrijemo tihe dvome, protislovno

43 *Naša žena*, marec 1945, št. 1, 19, 20.

44 SI_PANG/1006, t. e. 57, a. e. 1, ovoj 11, Okrožni odpor SPŽZ na Severno primorsko, okrožnica o odloku o pomicnosti.

45 »Pomislimo na žene in matere domobrancev,« *Slovenski poročevalec*, 14. 6. 1944, 14.

46 *Slovenska novejša zgodovina*, 764, 765.

47 »Letak Glavnega odbora SPŽZ iz marca 1944 o volitvah,« v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 2, 295, 296.

48 »Navodila okrožnega odbora SPŽZ Novo mesto o politični aktivizaciji žena ob volitvah in o delu s sovražno usmerjenimi ženami, 13. junij 1944,« v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 2, 561, 562. Glede volitev gl. Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945* (Ljubljana: Borec: Partizanska knjiga, 1987).

49 Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 39, 40. Za razliko med delovanjem žensk v urbanih okoljih, npr. v Ljubljani, in na podeželju, gl. tudi: Dornik Šubelj, »Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah«.

držo ne samo moških, temveč tudi žensk samih. Zato je ženska volilna pravica povzročala nemalo bojazni celo med najbolj revolucionarno razpoloženimi plastmi prebivalstva ter med ženskami samimi,«⁵⁰ o čemer so poročali tudi s terena.⁵¹ Kljub vsem preizkušnjam vojne in boja – ali pa ravno zaradi njih – se je med ženskami v odporiškem gibanju razvila iskrena solidarnost.⁵² Naj je k temu prispeval vztrajni kontrast med ženskim in moškim, potreba po dokazovanju enakosti v boju, ki so jo občutile vse nove članice gibanja, nujna potreba po konspiraciji ali predvojna feministična ideja emancipacije in solidarnosti – ženske so druga v drugi večinoma videle zaveznice. Izraz *sestra* je prerasel v splošni izraz nadnacionalne sloge in solidarnosti med ženskami.⁵³

Solidarnost je pomenila tudi praktično materialno podporo, ki je bila nujna, če so borke želele delovati v enotah.⁵⁴ Obleke in sanitetni material so partizanske enote dobivale od oskrbovalnih struktur OF, medtem ko so se ženske za pridobivanje vložkov zanašale praviloma le na druge ženske.⁵⁵ Kako se bodo na terenu spopadle z menstruacijo, je bilo prepuščeno njihovi lastni iznajdljivosti, lastni iniciativi – in konec koncev solidarnosti. Doktorica Franja Bojc Bidovec, po kateri je ime dobila znamenita bolnišnica Franja, je v svojih pismih zapisala, da je svoji znanki Zdenki Mole v partizane »poslala nekaj kilogramov bonbonov, toplega perila, keksov in nekaj zavitkov najboljših vložkov za mučne dni mesečnega perila. Zadnjih so bile vesele tudi vse njene tovarišice.«⁵⁶ Poleg osebnih poznanstev so se ženske v enotah zanašale tudi na »*terenke*; [ko] so videle, v kakšnih razmerah smo živele žene – borke, posebno glede higienskih potrebščin in osebnega perila, so nam te prepotrebne reči, če so le mogle, one preskrbele.«⁵⁷ Pomoč, ki so jo ženske iz zaledja pošiljale ženskam v enotah, je zanje imela več kot le praktičen pomen. Vez solidarnosti je dvigovala moralo med borkami in med prebivalstvom ter slednjega še tesneje povezala z delovanjem narodnoosvobodilnega boja.

»*Posiljka, ki ste nam jo poslale, je bila polna za nas res prepotrebni stvari. Ali moralna podpora, ki ste nam jo s tem dale, je še večjega pomena. Videle smo, da ne pozabljate na nas,*

50 Marta Verginella, »*Naše žene volijo*,« v: *Naše žene volijo*, ur. Milica Antić Gaber (Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999), 73. Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 39, 40.

51 »Volitve potekajo pri nas povsod dobro, žene gredo rade volit, z zanimanjem sledijo poteku volitev, tu pa je zopet napaka in sicer ta, da naše žene nimajo zaupanja same vase, namreč opaza se, da tovarišice volijo pretežno moške. Rekoč, oni znajo boljše voditi in komandirati. Tu je zopet naša krivda, kaj ne? Pa boste rekli, premalo ste jih pripravili na vse to. No, saj rade poslušamo kritiko, še rajši pa nasvete – samo, da bi bilo čim več uspehov!« – SI AS 1739, t. e. 2, p. e. 2, Okrožni odbor SPŽZ za Vipavsko, poročilo Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Primorsko, 7. 7. 1944.

52 »Prvi vtisi s Štjaka [kjer se je vršilo zborovanje, op. a.] so bili tako mogočni, da bi bilo vsako še tako navdušeno opisovanje brezbarvno. Še danes se mi zdi skorajda neverjetno, s kakšno ljubeznijo smo se pozdravljale delegatke s severa in juga, z vzhoda in zahoda. Bilo je, kot da smo se sestale sestre, ki nas je kruta usoda za dolga leta ločila.« – SI AS 1739, t. e. 3, p. e. 4, zapis Marije Kapov – Orane, brez datuma.

53 Dušanka Kovačević, *Women of Yugoslavia in the National Liberation War* (Belgrade: Conference for Social Activities of Yugoslav Women, 1977), 36.

54 »Ker ste tudi v vašem okrožju pobirale blago za partizanke,« je s terena pisala neznana partizanka, »prosim, če bi poslala nekaj na moj naslov, ker imamo tudi tukaj nekaj potrebnih tovarišic – partizank. Rabile bi par spodnjih hlač, par majčk spodnjih brez rokavov, robčke za nos, mesečne cunje.« – SI_PANG/1006, t. e. 48, a. e. 1, ovoj 3, Okrožni odbor SPŽZ, dopisi.

55 »Rezka, prosila bi te tudi za kak paket vložkov, katere bi tudi morala poslati naprej. Tudi kaka brisača bi prav prišla. Jaz nimam trenutno ničesar, da bi lahko dala od svojega,« je pisala ena izmed članic Pokrajinskega odbora SPŽZ za Gorenjsko in Koroško tovarišici Rezki, sekretarki Okrožnega odbora SPŽZ Škofja Loka. – SI AS 1738, t. e. 1, p. e. 2, ovoj 1.

56 Franja Bojc Bidovec, *Ni neskončnih poti: pisma sinu* (Ljubljana: Borec, 1984), 71.

57 Izjava Andreane Družina – Olge, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1, 604.

da ste navezane na nas, kakor me in naši tovariši na naš narod. Ta vaš dar je za nas duševna in materialna podpora,« je decembra 1944 pisala Danica Bogičević, sicer politkomi-sarka štabne čete, kot glavnega sovražnika poleg okupatorja pa navajala zimo, vetrove in mraz.⁵⁸ Z leti »pa so se glede tega spremenili tudi odnosi borcev. Nič več se niso posme-hovali, pač pa, če se je le dalo, so nam bili v pomoč. Celo to se je zgodilo, da je komandir čete prišel k bolničarki in jo vprašal, koliko je tovarišic, ki so trenutno 'bolne'. Rekel je: 'Da ne bo posledic, te ne gredo v boj, ne gredo v patroljo, jih bomo prenesli prek reke, ki jo bo ta dan treba prebresti!' To se prej ni nikoli zgodilo,«⁵⁹ kar mogoče bolj kot kar koli drugega dokazuje, da je druga svetovna vojna na Slovensko prinesla tudi nekaj globljih, struk-turnih družbenih sprememb.

Legitimnost

Požrtvovalnost, ponižnost, sočutje do šibkejših (otrok, starejših in bolnikov) so ženske povezovala s svojim tradicionalnim položajem v družbi.⁶⁰ Članice SPŽZ so bile pozitivno ocenjene, če so njihove karakteristike vsebovale značilnosti, kot so pošte-nost, pridnost, skromnost, če so bile njihove družinske razmere urejene in so s starši živele v slogi.⁶¹

Potrpežljivost in vztrajnost, skromnost in skrbnost; to so bile lastnosti, ki so pod partizansko obleko žensko še vedno delale za – mater. Socializem je, zlasti intenzivno še v letih po drugi svetovni vojni, ko je vloga materinstva prestopila meje zasebnega in postala del javnega, materino vez z lastnim otrokom prenesel na vez z vsemi partizani in »žensko simbolno vpel v skrb za vse otroke novega družbenega reda.«⁶²

Legitimnost političnega režima se simbolno vzpostavlja po ženskah ali ideji o njih.⁶³ Legitimacija partizanskega gibanja, ki je tekla že v letih vojne, je svojo upravi-čenost in moč argumentirala s tem, da so v gibanje v veliki meri bile vključene ženske. Argument legitimnosti se je v največji meri naslanjal na ženske v zaledju, predstavljene kot matere, in ne na borke. »Naše matere so ponosne na svojo srčno kri, ki poji tla naše domovine«, je pisal Partizanski dnevnik v zadnjem letu vojne ter nadaljeval, da »iz teh tal raste prava, ljudska oblast Titove Jugoslavije. Čuvar teh pridobitev, garant srečnejše prihodnosti – naša vojska postaja bolj in bolj skrb vseh žena, vsega naroda.«⁶⁴ Svetlo pri-

58 Pokrajinskemu odboru SPŽZ za Gorenjsko, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 2, 891, 892.

59 Izjava Andreane Družina – Olge, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1, 604.

60 Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, 44. Enake cenjene ženske lastnosti se ponavljajo tudi v diskurzu domobranskega časopisja: »Kakšna ironija, da leži v skupnem grobu z nosilci domobranske ideje tudi ženska, ki je služila rdeči misli. Pa je padla v nemilost, ker je govorila z belimi in je mogoče skušala celo pomagati in rešiti življenje, ko si je verjetno njenemu še nepokvarjenemu ženskemu srcu zasmilila usoda teh mučnikov.« – *Slovensko domobranstvo*, 12. 10. 1944.

61 SI AS 1738, f. 671/ VIII, ovoj 8.

62 Ksenija Vidmar Horvat, *Zamišljena mati: spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013), 43–45.

63 Accati, *Pošast in lepotica*, 230.

64 SI_PANG/1006, t. e. 19, p. e. 4, ovoj 5, Partizanski dnevnik, Glasilo Osvobodilne fronte za Primorsko in Gorenjsko, 2. 2. 1945.

hodnost bo torej prinesla partizanska vojska, za katero konkretno in simbolično stojijo vse ženske in po njih celo narodno telo.

Med vojno so se politika, boj proti okupatorju in narod spojili v liku matere.⁶⁵ Matere so se v okviru ideje množičnega ljudskega odpora aktivirale predvsem z organiziranjem in sodelovanjem na zborovanjih, ki jih je SPŽŽ sklicala skupaj z OF. V zgodovinskem kontekstu je novost, da so se zborovanj kot poslušalke in govornice v veliki večini udeleževale ženske ter da so bila obravnavana vprašanja neposredno povezana z njihovim delovanjem.

Podoba partizanske matere, katere »mitologiziranje v smeri materinskega samožrtvovanja postane [po vojni, op. a.] polje kulturnega in političnega pacifiranja aktivne ženskosti«,⁶⁶ je svojo obliko dobivala že med vojno. V letih 1944 in 1945 se je pomen matere, ki je za partizansko gibanje žrtvovala svoje sinove in včasih celo hčere (zaradi česar je postala nerazdružljivo povezana s celim odporniškim gibanjem),⁶⁷ je pridobivala moč vzporedno s postopno demobilizacijo bork ali članic partizanskega gibanja iz prvih bojnih črt, tj. iz središča javne, moške sfere.

Žrtve partizanskega gibanja, padli sinovi, naj bi največjo bolečino povzročali prav svojim materam. Kadar so padli, je bila ženskam delno odvzeta funkcija, ki je tradicionalno opravičevala njihov ključni položaj v družbi,⁶⁸ se je spominjala starejša gospa, ki v zborniku niti ni podpisana z imenom in priimkom, temveč s svojo funkcijo: Šolnova mama.

Kadar je mati zaradi vojne ostala brez svojih sinov (če so ti padli ali bili le odsotni), se je med njo in osvobodilnim gibanjem stkala močna, na videz organska, naravna vez; partizani so postali njeni otroci. Čustvo ponosa in povezanosti je bilo dvostransko. Tudi borci so oskrbo, ki so jo nudile ženske v zaledju, občutili kot izrazito materinsko: »*Jožefa Suhovršnik, žena s plemenitim in pogumnim srcem, je bila meni kot nešetetim drugim partizanom v pravem pomenu besede – mati. Ona ni prehranjevala samo peščice partizanov, ampak cele brigade.*«⁶⁹ To povezavo je utrdilo dejstvo, da so bile matere za svoje trpljenje in žrtvovanje, »za uspešno delo, za vse napore, za premagovanje in žrtve,

65 »Žena, ki prej ni smela odločiti o vzgoji svojih otrok, se je zdaj z orožjem v roki borila za boljšo bodočnost svojih otrok.« – PANG 1006, t. e. 19, p. e. 4, ovoj 9, Partizanski dnevnik, 18. 2. 1945.

66 Vidmar, *Zamišljena mati*, 47.

67 »10. t. m. so se pojavila nad Trstom ameriška letala. Tržaško ljudstvo je navajeno na alarm brez bombardiranja, tudi takrat alarma ni vzelo resno in vsled tega je bilo mnogo žrtev brez potrebe, ker so ljudje ostali v stanovanjih in pred zaklonišči, gledajoč zrakoplove. Čim pa so le-ti začeli bombardirati, se v več primerih ljudje niso utegnili zateči v zaklonišča. [...] Več naših tovarišic je izgubilo svoje možove. [...] Zlasti se je junaško zadržala tov. Malka in mladinka Zvezda. V času bombardiranja je odšla z drugimi ljudmi v pritličje; bomba pa je padla prav na hišo in vse uničila. Dva med temi ljudmi, ki so bili v pritličju, je bomba tudi ubila. Tov. Malka in še en par žen se je iz silo izkopal izpod ruševin. Prva Malkina skrb pa je bila, kaj bo z organizacijskim materialom, ki ga je imela spravljene. Takoj je začela odkopavati in našla, kar je iskala. Stisnila je stvari k sebi iz vzklknila: 'Sedaj se mi je odvalil kamen od srca.' Tako je ta junaška žena pozabila na bombardiranje, pozabila na lastno nesrečo, in rešila stvari, ki so bile last organizacije. Prav tako junaško se je zadržala tudi njena hčerka Zvezda. S smehljajem na obrazu je pripovedovala o bombardiranju, da se ti zdi neverjetno in je še drugim dvignila moralo.« – SI AS 1739 t. e. 2, p. e. 14, Okrožni odbor SPŽŽ za Trst Pokrajinskemu odboru SPŽŽ za Primorsko, 25. 6. 1944.

68 »Sedaj nisem več mama. Mama sem bila, ko sem imela še vse štiri sinove. Nemci so mi vse pobili in sedaj me samo še kličejo mama, v resnici pa to nisem več. To me boli.« – Izjava Šolnove mame, Šoštanj, 1957, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1, 421, 422.

69 Izjava Ludvika Zupanca leta 1959, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1, 582, 583.

za sina, ki sta padla«,⁷⁰ skratka za metamorfozo, ki so jo doživele med vojno, odlikovane z uradnim priznanjem in javnim odobravanjem. »Ko je prejela odlikovanje, ji je bilo, da bi zajokala. Pa ni. Spomnila se je sinovih besed: 'Mama, ponosna bodi'«,⁷¹ s čimer se je njeno tiho delo in žrtvovanje nadaljevalo v miru. Podobno so bile starejše ženske, izvoljene v organe SPŽZ, na seznamu članic opredeljene kot: »[...] Tov. Edvardova mama, stara 60 let, žena obrtnika iz Kranja, je mati enega partizana, dela za OF od leta 1942, sedaj članica ok. o. RK Kranj. [...] Tov. Igorjeva mama, stara 58 let, kmetica, mati sedmih otrok iz Delnic pri Poljanah. Vsa njena družina sodeluje v OF od leta 1941, trije sinovi so ji že padli v partizanih, eden pa je še v partizanih, je ilegalka, odlikovana z redom hrabrosti [...]«,⁷² in ne z imenom in priimkom, kot so bile navedene njihove mlajše sodelavke. Po vojni je plemenita žrtev partizanskih mater, ki so za narodnoosvobodilno gibanje žrtvovale vse – tj. družino in dom, ne pa tudi svojega življenja⁷³ –, postala pomemben element povojne predstave o narodnoosvobodilnem boju, ki je utrjeval verodostojnost socialističnega režima. Čeprav se je njena idealna podoba v prihodnjih desetletjih nekoliko spremenila, je v svojem bistvu ostala ista: mati, žena in gospodinja, ki se v polni meri razdaja družini ter je hkrati popolnoma urejena, družabna, prijazna, vesela in zbrana opravlja še polno delovno obvezo (t. i. lik 'jugoslovanske superženske'⁷⁴), tudi na Slovenskem ostaja ena ključnih podob socialistične Jugoslavije.⁷⁵

Že v začetnih letih vojne so ideal partizanke postale ženske, ki so padle v boju in/ali umrle herojske smrti; medtem ko ob koncu vojne v kontekstu pomiritve položaj ideala zasede mati, ki ni padla sama, temveč je za osvobodilno gibanje darovala svoje otroke.⁷⁶ Zgovorno je, da so aktivne partizanke vedno poimenovane z moško obliko samostalnika, pa naj gre za vlogo borke/-ca, tovarišice/-a ali heroinje/-ja. »Po tej moji prvi borbi so me partizani sprejeli kot enakopravnega tovariša [sic],«⁷⁷ je v Naši ženi leta 1942 neznana partizanka opisala svojo prvo bojno izkušnjo. Uporaba moške oblike samostalnika intenzivno izraža, da je sfera, v kateri se nahaja ženska v svoji novopridobljeni vlogi, moška, da je torej ona v njej tujek, da je morala izgubiti del svoje spolne identitete zavoljo pravic, ki si jih je pridobila.⁷⁸

70 Mama, ponosna bodi! je članek, ki je bil marca 1945 objavljen v brošuri *Žene, matere, dekleta*. Citirano po: *Slovenske v narodnoosvobodilnem boju*, 2, 80–82.

71 Ibid.

72 SI AS 1738, t. e. 1, p. e. 1, Seznam članic Pokrajinskega odbora SPŽZ za Gorenjsko iz leta 1944.

73 Koroška mati – partizanka, v: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 2, 809, 810.

74 Mirjana Ule, »Kontekst ženskih študij v Sloveniji,« v: *Od ženskih študij k feministični teoriji*, ur. Eva D. Bahovec (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, 1993), 119–24.

75 Vidmar Horvat, *Zamišljena mati*, 55–79.

76 Batinič, *Women and Revolution*, 69–72.

77 Pismo partizanke, objavljeno v *Naši ženi* 10. 12. 1942. Citirano po: *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju*, 1, 594. Kadar je govora o junaških ženskah, ki so si svoj naziv prislužile z delom v domači sferi, se je v javnem diskurzu uporabljala ženska oblika samostalnika – junakinja. »Mnogim Spodnještajercem menda ni znano, da je po vsej Nemčiji na tisoče kmetij, na katerih opravljajo žene, starčki in otroci vsa potrebna dela, ker so gospodarji, njihov sinovi in hlapci na fronti. Te žene, ki morajo razen tega še skrbeti za vzgojo svojih otrok, so prave junakinje [sic].« Štajerski gospodar, 24. 1. 1942, 2. Edina izjema, ki sem jo našla: SI_PANG/1006, t. e. 19, a. e. 4, ovoj 3, Močnejša feministična tradicija na Primorskem?, članek 'Junakinja naše vojske: politkomisarica Dušica', *Partizanski dnevnik*, 9. 2. 1945.

78 Ponekod se v istem sestavku uporabljajo tako ženske kot moške oblike samostalnikov. Gre večinoma za članke, ki so napisani v zadnjih dveh letih vojne, ko ženske, ki so prevzemale moške pozicije, niso več bile popolna novost.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1664, Glavni odbor Slovenske protifašistične ženske zveze.
 - SI AS 1738, Pokrajinski odbor Slovenske protifašistične ženske zveze za Gorenjsko.
 - SI AS 1739, Pokrajinski odbor Slovenske protifašistične ženske zveze za Slovensko primorje.
 - SI AS 1800, Glavni odbor Antifašistične fronte žena Slovenije.
- SI_PANG, Pokrajinski arhiv Nova Gorica:
 - SI_PANG/1006, Zbirka gradiva NOB.

Časopisni viri

- *Naša žena*, 10. 12. 1942.
- *Naša žena*, 2. 1. 1943.
- *Naša žena*, marec 1945 (posebna izdaja).
- *Slovenski poročevalec*, 16. 6. 1942.
- *Slovenski poročevalec*, september 1943 (posebna izdaja).
- *Slovenski poročevalec*, 14. 6. 1944.
- *Slovenski poročevalec*, 4. 6. 1947.
- *Slovensko domobranstvo*, 12. 10. 1944.
- *Štajerski gospodar*, 24. 1. 1942.

Literatura

- Accati, Luisa. »Svetničin mož: očetovska vloga, materinska vloga in italijanska politika.« V: *Časopis za kritiko znanosti* 21, št. 158/159, (1993): 133–46.
- Accati, Luisa. *Pošast in lepotica. Oče in mati v katoliški vzgoji čustev*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Batinić, Jelena. *Women and Yugoslav Partisans: A History of World War II Resistance*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Bojc Bidovec, Franja. *Ni neskončnih poti. Pisma sinu*. Ljubljana: Borec, 1984.
- Deželak Barič, Vida. »Politizacija ženske na Slovenskem v času druge svetovne vojne.« V: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek, 317–22. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.
- Dežman, Jože, ur. *Gorenjski partizan. Gorenjski odred 1942–1944*. Kranj: Partizanski knjižni klub, 1992.
- Dornik Šubej, Ljuba. »Vloga žensk v obveščevalnih in varnostnih službah na Slovenskem pred, med in po drugi svetovni vojni.« V: *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek, 159–68. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.

Primer: »Birk, Slavka, delavka in zastavnik; [...] Bergant, Jugoslava, medicinka, poročnik, namestnik vodja oddelka SCVPB; [...] Medvešček, Gizela, zastavnik, bolničarka; [...] Družina, Olga, poročnik, pomočnik šefa obveščevalnega centra 7. korpusa [itd.]« Gre za seznam šestintridesetih bork, ki je bil objavljen v *Naši ženi* septembra 1944. Pri vseh so vojaške funkcije ohranjene v moški obliki samostalnika, ostale so v ženski. – »Žene borci,« v: *Slovenke v narodnoosvobodilni vojni*, 2, 855, 856.

- Ferenc, Tone. *Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945*. Ljubljana: Mladika, 1991.
- Gay, Peter. *Freud for Historians*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Godeša, Bojan. »Revizija in odpiranje novih obzorij – priložnost za 'drugačno' zgodovino?.« *Zgodovinski časopis* 63, št. 1–2 (2009): 440–58.
- Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.
- Henderson Stewart, Frank. *Honor*. Chicago, and London: Chicago University Press, 1994.
- Kovačević, Dušanka. *Women of Yugoslavia in the National Liberation War*. Belgrade: Conference for Social Activities of Yugoslav Women, 1977.
- Lešnik, Doroteja in Gregor Tomc. *Rdeče in črno. Slovensko partizanstvo in domobranstvo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Mayer, Arno. *The Persistence of the Old Regime. Europe to the Great War*. London: Verso, 2010.
- Sklevicky, Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka, 1996.
- *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992: 1*, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Štajner, Milena et al. *Ilegalčki: vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic*. Ljubljana: Društvo ZAK, 2004.
- Traverso, Enzo. *The European Civil War 1914–1945*. London, New York: Verso, 2016.
- Ule, Mirjana. »Kontekst ženskih študij v Sloveniji.« V: *Od ženskih študij k feministični teoriji, zbornik*, ur. Eva D. Bahovec, 119–24. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze v Ljubljani, (1993).
- Verginella, Marta. »Narodna čast ali kako sta se spojila narod in čast.« *Acta Histriae* 8, št. 2 (2000): 421–30.
- Verginella, Marta. »Naše žene volijo.« V: *Naše žene volijo*, ur. Milica Antić Gaber. Ljubljana: Urad za žensko politiko, 1999, 71–84.
- Verginella, Marta. »Poraženi zmagovalci. Slovenska pričevanja o osvobodilnem gibanju na Tržaškem.« V: *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*, ur. Marta Verginella, Sandi Volk in Katja Colja, 13–51. Koper: Zgodovinski društvo za južno Primorsko, 1995.
- Vidmar Horvat, Ksenija. *Zamišljena mati: spol in nacionalizem v kulturi 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- Volk, Alessandro. »Raznolikost vojnih izkušenj v spominih tržaških Slovencev.« V: *Ljudje v vojni. Druga svetovna vojna v Trstu in na Primorskem*, ur. Marta Verginella, Sandi Volk in Katja Colja, 53–138. Koper: Zgodovinski društvo za južno Primorsko, 1995.

Objavljeni viri

.....

- Geršk, Stana, Križnar, Ivka in Štefanija Ravnikar – Podbevšek, ur. *Slovenke v narodnoosvobodilnem boju: zbornik dokumentov, člankov in spominov*. Ljubljana: Borec, 1970.

Tjaša Konovšek

**BETWEEN THE IDEAL AND REALITY: WOMEN DURING
WORLD WAR II IN SLOVENIA**

SUMMARY

Conservative rural population represented a large share of participants in the National Liberation Struggle. The movement that depended on supplies from the hinterland had to morally and ethically adapt its actions to the public opinion of the people that enabled the Partisan movement by supplying it with all the necessities. This proved to be problematic, as the movement also accepted a large number of women into its ranks. The occupation regime and its collaborators attempted to discredit the liberation movement in order to cut its supply. As the leader of the resistance, the Communist Party thus demanded that its members lead strictly moral lives. Men and women slept separately and were sometimes even divided into separate units. Not even husbands and wives functioned as couples.

Between 1941 and 1944, women reached the very limits of their traditional frameworks. They crossed from the private into the public sphere as they became activists, fighters, couriers, and medical professionals. In extreme cases, they even assumed the roles of men. This was also reflected in the language that they and others used when describing their work: they referred to themselves in the first person masculine. After the end of the war, the role of women in everyday life became similar to their status before the war. They were demobilised from the army and returned home. Family and care became their primary tasks. However, as they had proven themselves with their wartime activities, they were now given – in the better, socialist state – the passive and active right to vote and thus make decisions about the future of their children.

Ivana Dobrivojević Tomić*

Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaji seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991)

IZVLEČEK

TRAJNOST IN SPREMEMBE. KULTURA SPLAVA, LIBERALIZACIJA UREDITVE IN POSKUSI SPOLNE VZGOJE PREBIVALSTVA JUGOSLAVIJE (1918–1991)

Prispevek preučuje ureditev in prakso načrtovanja družin v Jugoslaviji v 20. stoletju. Čeprav so se družbeno-gospodarske razmere v državi spreminjale, dvigal se je življenjski standard in kontracepcija je postala širše dostopna, je za večino parov v celotnem dvajsetem stoletju splav, najprej nezakonit, nato zakonit, ostal eden od osnovnih »metod« spontanega in nepremišljenega načrtovanja starševstva. Paradoksalno je, da je bil, kljub svobodnejši spolnosti in seksualni revoluciji, ki sta se zgodili po vojni, ter prizadevanjem za odpiranje svetovalnih centrov, širjenju kontracepcije in t. i. »humanizaciji odnosov med spoloma«, eden temeljnih uspehov državne politike na področju načrtovanja družine dekriminaliziranje splava in njegova »selitev« v bolnišnice in ambulante. Na podlagi virov iz Arhiva Jugoslavije in relevantnih periodičnih publikacij ter literature bo avtorica skušala odgovoriti na vprašanje, zakaj je imela državna politika pri tem skromne rezultate, pa tudi, kakšni motivi so vplivali na pare, da so se odločali za družine z enim ali dvema otrokoma.

Ključne besede: Jugoslavija, načrtovanje družine, splav, starševstvo, kontracepcija

* Dr., viši naučni saradnik, Institut za savremenu istoriju, Trg Nikole Pašića 11, Beograd, ivanadobrivojevic@hotmail.com

ABSTRACT

DURABILITY AND CHANGE. CULTURE OF ABORTION, LIBERALISATION OF REGULATION AND ATTEMPTS AT SEX EDUCATION OF THE PEOPLE OF YUGOSLAVIA (1918–1991)

The work considers the regulation and practice of family planning in Yugoslavia in the 20th Century. Despite many changes in socio-economic conditions in the country, growth of standard of living and availability of contraception, for most couples during the whole of the 20th Century abortion, first illegal then legal, remained one of the main “methods” of spontaneous and short term family planning. Paradoxically, despite liberalisation of sexuality and the sexual revolution after World War 2 and attempts at creating counselling centres, promotion of contraception and the so called “humanization of relations between the sexes”, one of the main successes of state policy in the field of family planning was the decriminalisation of abortion and its “move” to hospitals and ambulatory care clinics. On the basis of sources from the Archives of Yugoslavia and relevant periodical press and literature, the author will attempt to answer the question why this state policy had such poor results and which motives influenced couples to decide on families with one or two children.

Key words: Yugoslavia, family planning, abortion, parenthood, contraception

Nasleđe Kraljevine Jugoslavije

Iskustvo i posledice Prvog svetskog rata temeljno su izmenili društva gotovo svih evropskih zemalja. Preživljene strahote uticale su na ljude da se, po završetku četvorogodišnjeg vojevanja, više okrenu sebi i sopstvenim životnim zadovoljstvima. Jačanje individualizma bilo je praćeno popuštanjem stega u odnosu među polovima, slobodnijem iskazivanju emocija i transformisanjem porodice i porodičnih odnosa. Ekonomsko-socijalni problemi i jačanje shvatanja da deci treba omogućiti koliko-toliko sigurnu egzistenciju doveli su do smanjenja želje za velikim potomstvom i nastojanja da se rađanje ograniči. Iako je pokušaja kontrole rađanja kroz istoriju bilo uvek, namerni pobačaji su se do Prvog svetskog rata, po pravilu, dešavali sporadično. Izmenjene društvene prilike dovele su do povećanja njihovog broja, pa se već od tridesetih godina prošlog veka počelo govoriti o “postojanju pandemije abortusa”, s obzirom na to da je, iz socijalnih razloga, u Francuskoj godišnje obavljano na stotine hiljada pobačaja, a u Nemačkoj čak milion.¹

1 Milovan Milovanović, “Letalni namerni pobačaj,” *Medicinski pregled* (oktobar 1936): 375.

Trend ograničavanja poroda nije mimoišao ni industrijski nerazvijena društva na evropskoj periferiji. U siromašnoj i ratom opustošenoj Kraljevini Jugoslaviji, ekonomska kriza, relativna agrarna prenaseljenost i visok prirodni prirašaj, poput spoje-nih sudova, kočili su privredni napredak i modernizaciju. Teret visoke stope rađanja najviše je pogađao seosko stanovništvo, većito gladno zemlje. “Ne mnogo stari ljudi pričaće vam”, pisao je Sreten Vukosavljević u *Pravdi* 1937, “kako pamte da je na jednom imanju, na kome sad živi jedanaest kuća, živela samo jedna kad su oni bili mladi”.² Povećanje broja stanovnika i dodatno usitnjavanje ionako patuljastih seljačkih poseda, uz ekonomsku krizu i teške uslove života, ali i postepen porast životnih očekivanja, predstavljali su osnovne motive kontrole rađanja.

Regionalne razlike kako u ekonomskoj razvijenosti tako i u shvatanjima stanovništva po pitanju brojnosti potomstva bile su velike. Iako je za većinu Jugoslovena polni odnos bio, pre svega, izvor uživanja, pa tek onda neophodan korak ka proširenju porodice, na rođenje se u svim delovima zemlje gledalo kao na božji blagoslov.³ Što su životne prilike bile skromnije, privreda naturalnija, nepismenost izraženija, a udaljenost od kulturnih i ekonomskih centara veća, rasla je i stopa rađanja. Neslavni rekord držali su bosanski srezovi Cazin, Travnik i Jajce, u kojima je prirodni priraštaj bio blizu 60 promila. Istraživanja Vere Stein Erlich sprovedena krajem tridesetih30-tih godina u tri stotine jugoslovenskih sela pokazuju, međutim, da stanovništvo Bosne, Makedonije i Crne Gore, uprkos velikom siromaštvu, nije ni razmišljalo o organičavanju poroda. Religioznost i patrijarhalni nazori uticali su na žitelje ovih krajeva da broj dece bespogovorno prihvataju kao svoju sudbinu i božju volju. Verovalo se da su abortusi “veliki greh”, “da protiv božje volje ne valja raditi”, kao i da će se svakom detetu “naći hljeba”. Potpuno drugačije prilike vladale su u Srbiji i Hrvatskoj, gde je stanovništvo pokušavalo da ograniči i kontroliše rađanje. Nedovoljna znanja o mehaničkim načinima sprečavanja začeca uticala su na to da osnovno sredstvo kontrole rađanja postane pobačaj. Prema podacima iz posavskog sreza u Srbiji polovina trudnoća namerno je prekidana. Abortusi su predstavljali javnu tajnu, koja je na osudu nailazila samo u slučaju smrtnog ishoda.⁴ Donošenje odluke o prekidu trudnoće žene su neretko preuzimale na sebe, krijući pobačaj od muža. Ekonomske teškoće, ali i opterećenost poslom oko kuće, na njivi, ali i u trgovini, ukoliko se radilo o naprednijim domaćinstvima, koja su višak proizvoda iznosila na pijacu, uticale su na žene da relativno lako donose odluku o prekidu trudnoće. “Kako da ne pobacujem”, pričala je doktoru Aleksandru Petroviću 26-godišnja majka troje dece, “Kad kažem svekrvi da sam nejaka (trudna), pa mi je teško da radim, a oni mi se svi u kući smeju ... Kad sam pobacila, muž me je odmah, još istog dana, naterao da donesem vodu, natopim košulje ... Posle sam celo popodne vukla đubre iz štale”.

2 Sreten Vukosavljević, *Pisma sa sela* (Beograd: Savremena škola, 1962), 92.

3 Aleksandar Petrović, “Deca prema shvatanju našeg naroda,” *Socijalno-medicinski pregled* (oktobar – novembar – decembar 1940): 457.

4 Priraštaj u srezu Cazin je iznosio 56 promila, u srezu Travnik 59, a u srezu Jajce 60. – Vera Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela* (Zagreb: Liber, 1971), 263, 268–73.

Žene u Rakovici, tada selu nadomak Beograda, obično su rađale prvo, drugo, pa i treće dete, ali, u slučajnu narednih trudnoća, obavezno su postavljale pitanje “roditi ili ne roditi”. Ovu moralnu dilemu u Srbiji olakšavalo je odsustvo snažnijeg uticaja crkve, ali i shvatanje da život počinje tek danom rođenja.⁵ Ne bi li se rešile neželjenog ploda, žene su se dovijale kako su znale i umele, rizikujući svoje zdravlje i svoje živote. U nehigijenskim uslovima vršile su pobačaje, samostalno ili uz pomoć “za to čuvenih žena u selu”.⁶ Kamfor, koren od kukureka i ženetrge, vreteno, žica i igle za pletenje predstavljali su glavne “instrumente” za vršenje abortusa.⁷ Iako su pobačaju kao osnovnom “metodu” kontrole rađanja pribegavale pre svega udate žene, vladajući patrijarhalni nazori terali su devojke da, gotovo po pravilu, prekidaju trudnoće nastale iz nedozvoljenih veza. Stigma vanbračne trudnoće bilo je teško nositi. Teret moralne osude okoline nosila je ne samo samohrana majka već i nezakonito rođeno dete, budući da se smatralo da su “kopilad ... opšta nesreća sela”, da prouzrokuju mnoge “bede i nevolje”, pa čak i elementarne nepogode.⁸

Do donošenja Krivičnog zakonika 1929. godine u Kraljevini Jugoslaviji važili su propisi koji su se temeljili na srpskom i crnogorskom zakoniku, odnosno austrijskom i mađarskom kaznenom pravu, pa se dešavalo da se pobačaji u jednom delu zemlje kažnjavaju strože nego u drugom.⁹ “Državljeni jedne iste države”, pisao je Metod Dolenc, pledirajući za hitno ujednačavanje zakonodavstva, “za delikat jedne iste naravi u Ljubljani kažnjavaju se, u Beogradu ne. I kad se kažnjavaju, u Beogradu je druga kazna, sad manja, sad veća, u Ljubljani sad veća, sad manja; a u Crnoj Gori može ići i do doživotne robije, koja kazna inače nigde ne postoji”.¹⁰ Članovi 171, 172 i 173 jedinstvenog Krivičnog zakonika donekle su izmenili položaj žene. Iako je pobačaj i dalje inkriminisan kao kriminalni akt kažnjiv sa tri do pet godina robije, zakonodavac je predvideo i važnu novinu. Uvedena je medicinska indikacija, koja je omogućila lekarima da prekidaju trudnoću ne bi li spasli ženino zdravlje ili život. Štaviše, od principa opšte kažnjivosti odstupilo se i u slučaju vanbračnih trudnoća s obzirom na to da su neudate devojke, koje bi same izvršile pobačaj, mogle biti oslobođene odlukom suda.¹¹

Propisane kaznene mere nisu mogle da zaustave epidemiju pobačaja nastalu, pre svega, iz socijalnih razloga. Dok su boljestojeće gradske dame mogle platiti (ilegalan) pobačaj u nekom od “diskretnih” sanatorijuma, koji su za tu uslugu naplaćivali

5 Aleksandar Petrović, *Rakovica: socijalno-zdravstvene i higijenske prilike*, t. 2 (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939), 28.

6 Momčilo Isić, “Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata,” u: *Žene i deca. 4. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (Beograd: Helsinski odbor za ljudska prava, 2006), 152.

7 Petrović, *Rakovica*, 28, 29.

8 Petrović, “Deca prema shvatanju našeg naroda,” 458. V. i Juraj Kulaš, “Krivično-pravno delo pobačaja,” *Branik* 9 (1935): 423.

9 Svetlana Stefanović, “Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941” (magistarski rad u rukopisu, Beograd), 169.

10 Metod Dolenc, “Problem krivično-pravne zaštite ploda utrobe,” *Arhiv za pravne i društvene nauke*, VII, 4 (1924): 165. Navedeno u celini prema: Gordana Drakić, “Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku kraljevine Jugoslavije i projektima koji su mu prethodili,” *Zbornik radova Pravne fakulteta u Novom Sadu* 3 (2011): 537.

11 *Ibid.*, 540, 541.

čak 2.000 dinara, iznos koji je bio ekvivalentan tromesečnoj ili četvoromesečnoj plati nekvalifikovane radnice,¹² žene skromnog ekonomskog stanja o takvom “luksuzu” nisu mogle ni razmišljati. Rupture materice, sepse, teška krvarenja i trovanja predstavljale su samo neke od posledica nestručno izvedenih abortusa. Iz godine u godinu zdravlje žena bivalo je sve ugroženije, a smrtni ishodi sve češći, što pokazuju i podaci izvršenih obdukcija u beogradskom Sudsko-medicinskom zavodu. Iako je paralelno sa trendom porasta pobačaja rastao i broj lekara i babica, koji su bili spremni da pomognu ženama da, iz socijalnih razloga, okončaju neželjenu trudnoću, žurba, neiskustvo, nedovoljno sterilni uslovi i neposedovanje odgovarajućih instrumenata uzimali su svoj danak, pa je smrtnost i kod ovih polustručno izvedenih pobačaja i dalje bila velika.¹³

Strogi zakonski propisi koji su, međutim, bili donekle u raskoraku sa sudskom praksom, s obzirom na to da se zbog vršenja ilegalnog abortusa retko završavalo na sudu, veliki broj ginekoloških oboljenja i smrtnih ishoda, a samim tim ugroženost i čitavih porodica, podstakli su polemiku u javnosti. Pokret za promenu članova Krivičnog zakonika koji su se odnosili na nedozvoljeni pobačaj bio je naročito jak u Sloveniji. Maja 1933. tri ljubljanska ženska udruženja održala su zbor na kome su zahtevala da se pobačaj dozvoli u određenim slučajevima, da se otvore savetovališta za seksualna pitanja, organizuju tečajevi o kontracepciji i pobačaju, ali i proizvodnja i prodaja prezervativa.¹⁴ Kampanju je pratila i levičarska *Delavska politika*, koja je u dva navrata tokom 1933. godine izveštavala o idejama i zahtevima za delimičnu legalizaciju abortusa.¹⁵ Potreba liberalizacije propisa argumentovana je demografskim, ekonomsko-socijalnim i eugeničkim motivima. U diskusiju su se uključili i pojedini pravници, poput advokata Juraja Kuliša, koji je na stranicama *Braniča* otvoreno isticao da roditeljima, koji ne mogu da izdržavaju veći broj dece, “treba pružiti mogućnost i dozvoliti im da ne pređu granicu rađanja”.¹⁶ Najglasniji su, međutim, bili lekari, koji su svakodnevno gledali kako u bolnice donose žene sa teškim krvarenjima nastalim usled nestručno izvedenog abortusa. Oni su na 17. kongresu Srpskog lekarskog društva doneli rezoluciju u kojoj je traženo da se potpomogne podizanje dece, da se otvore porodična savetovališta, a da se članovi Krivičnog zakonika koji se odnose na pobačaj izmene tako što bi se uvažili “socijalno-ekonomski, duševno higijenski i rasno biološki momenti”. “Imaju li pravo društvo i država da od svojih građana traže da ispune sve

12 Predrag Marković, *Beograd 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda* (Beograd: Savremena administracija, 1991), 62.

13 Godine 1919. zabeležen je samo jedan smrtni slučaj od nestručno izvedenog pobačaja, a 1935. ih je bilo čak 38. – Milovanović, “Letalni namerni pobačaj,” 185, 187, 188.

14 Stefanović, “Žensko pitanje u beogradskoj štampi”, 171–74, 177.

15 AJ, 142 / II – 417; A. Milojković, G. Žarković, M. Džumhur, *Historijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji* (1973). V. “Impozantna udeležba rudarjev na socijalnem tečaju v Črni,” *Delavska politika*, 12. 7. 1933, 3, dostupno na: [Digitalna knjižnica Slovenije](https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-T7YYARFT/f1847cf6-1a78-43f7-9e4a-0b15b1e47d41/PDF), <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-T7YYARFT/f1847cf6-1a78-43f7-9e4a-0b15b1e47d41/PDF>, preuzeto 9. 10. 2019. “Impozantno zborovanje žen in deklet,” *Delavska politika*, 10. 5. 1933, 2, dostupno na: *Digitalna knjižnica Slovenije*, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:doc-TYSVVUPB/73b28186-9e4c-48cc-8a2f-0f83b56a0229/PDF>, preuzeto 9. 10. 2019.

16 Kulaš, “Krivično-pravno delo pobačaja,” 425.

građanske dužnosti”, stajalo je u komentaru ove rezolucije, “i da rađaju i izdržavaju decu kad im to isto društvo ničim ne izlazi u susret”.¹⁷

Iako su u jugoslovenskom društvu, počev od tridesetih godina XX veka, seksualnost, slobodna ljubav i kontracepcija postale teme o kojima se sve više pisalo i govorilo,¹⁸ sistematskih napora na edukaciji stanovništva nije bilo. Lekari angažovani na aktivnostima Centralnog higijenskog zavoda, koji su imali veliku ulogu u podizanju zdravstvene svesti u međuratnom periodu, bili su zaokupljeni drugim temama – poboljšanjem ishrane, lične higijene i higijene doma, borbom protiv tuberkuloze, malarije, endemskog sifilisa i izrazito velike dečje smrtnosti. Iako je na državnom nivou prepoznato da veliki broj pobačaja ugrožava žensko zdravlje i uzrokuje veliku smrtnost, manjak lekarskog i babičkog kadra, kao i ograničenost ambulatno-bolničke službe na gradove, onemogućavali su ozbiljnije napore na planu edukacije stanovništva. Kontracepcija je bila zabranjena,¹⁹ a patrijarhalni nazori i puritanski odnos prema slobodnoj ljubavi su, uz objektivni nedostatak resursa, svakako uticali na politiku suzbijanja pobačaja isključivo kazneno-represivnim merama. U nedostatku sistemskog rada na podizanju znanja o polnom životu Jugosloveni su o ovoj temi mogli nešto više saznati iz članaka sporadično objavljivanih u novinama i ženskim časopisima, kao i knjigama koje su izlazile u ediciji “Eros”, pokrenutoj u Zagrebu, i “Biblioteci za seksualna pitanja”, koju je štampao beogradski Napredak. Prosvetni efekti ovih popularnih tekstova bili su ograničeni na uzak krug relativno obrazovanih žitelja jugoslovenskih gradova. O stepenu nepoznavanja sopstvenog tela, suprotnog pola i načina da se neželjeno začecje izbegne svedočila je i tvrdnja doktora Bukića Pijade, koji je isticao “da moderna žena često ništa ne zna o svojoj seksualnosti, čak ni o intimnoj higijeni”.²⁰

Iskustvo socijalističke Jugoslavije

Iako je još na Petoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije održanoj 1940. godine zahtevana legalizacija abortusa “dok se ne steknu uslovi za bezbrižno roditeljstvo”,²¹ sve do početka pedesetih godina politika socijalističke Jugoslavije prema pobačajima kao obliku “planiranja porodice” umnogome je podsećala na praksu viđenu u Kraljevini. Zdravstvena služba bila je ograničena na pružanje pomoći ženama pri legalnim i inkompletnim pobačajima.²² Partijski čelnici, angažovani na saniranju posledica rata, izgradnji novog društva i obračunu sa političkim neistomišljenicima, pitanje pobačaja su zaobilazili, prenebregavajući posledice ovakve kontrole rađanja.

17 Predrag Marković, “Seksualnost između privatnog i javnog u 20. veku,” u: *Privatni život kod Srba u 20. veku*, ur. Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 115.

18 V. Aleksandar Kostić, *Polni život čoveka* (Beograd: Panteon, 1932).

19 AJ, 142 / II – 417; A. Milojković, G. Žarković, M. Džumhur, *Historijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji*. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (1973).

20 Marković, “Seksualnost između privatnog i javnog u 20. veku,” 112.

21 Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku* (Beograd: Devedesetčetvrta, 1996), 127.

22 AJ, 142 / II – 417; A. Milojković, G. Žarković, M. Džumhur, *Historijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji*. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (1973).

Uzroci takve politike bili su brojni: velika dečja smrtnost kao posledica bolesti, gladi, loše higijene i sveopšte nemaštine,²³ mali broj lekara, posebno ginekologa, nedovoljan broj postelja i dotrajala ambulanta i bolnička infrastruktura.²⁴ Izvesnu nelagodu je svakako izazivala i, u ono vreme, delikatnost i intimnost teme. Dok je u međuratnom razdoblju Partija osuđivala “dvojni moral” i zalagala se za ravnopravnost bračne i vanbračne dece i jednakost polova,²⁵ po njenom dolasku na vlast stvari su se promenile. Sve do kraja pedesetih godina oslobađanje seksualnosti i “lakomisleno” stupanje mladih u ljubavne veze izazivalo je nezadovoljstvo i nelagodu kod partijskih čelnika,²⁶ pa je milicija imala ovlašćenja da privodi parove koji su se ljubili na javnom mestu.²⁷ Sledstveno tome, na abortus dugo nije gledano kao na pravo žene da odlučuje o sopstvenom telu. Po ugledu na sovjetska shvatanja i praksu pobačaj je u prvim posleratnim godinama shvatan kao “sredstvo” koje će biti dozvoljeno do izgradnje socijalističkog društva u kome će brigu o majkama i deci preuzeti država.²⁸ Ni većina lekara, međutim, nije blagonaklono gledala na pobačaj, smatrajući da je “i stručno i pravilno izveden abortus štetan i opasan”.²⁹

Iako su žene u razvijenijim delovima Jugoslavije, tj. na teritoriji Slovenije, Hrvatske i tzv. uže Srbije, u međuratnom razdoblju izbegavale rađanje velikog broja dece, kraj rata je doneo novu nadu i veću želju za potomstvom. Ovaj trend, uočljiv posle svakog rata, odrazio se i na lagani porast nataliteta, koji je bio u funkciji saniranja pretrpljenih demografskih gubitaka. U nedostatku bilo kakvih statistika o abortusima i čedomorstvima, a na osnovu podataka o kretanju nataliteta,³⁰ možemo pretpostaviti da je broj namernih prekida trudnoće u prve dve-tri poratne godine bio nešto manji nego u međuratnom razdoblju. O kolikom broju se radilo, teško je reći. Doktor Pavel Lunaček je, na skupštinskom zasedanju, februara 1951. godine, izneo podatak da svake godine namerno prekine trudnoću oko 250.000 Jugoslovenki.³¹ Dr Franc Novak, jedan od najeminentnijih jugoslovenskih ginekologa toga doba, rezignirano je konstatovao da abortusa ima mnogo više nego što se misli. O svojevrсноj abortusnoj kulturi nije se otvoreno govorilo, pa je javnost za ilegalne pobačaje saznavala jedino u slučajevima tragedija i naročito upadljivih nesreća,³² poput smrti dve devojkе, koje su

23 AJ, 141 – 33 – 187; Zaštita matera i dece

24 AJ, 31 – 8 – 22; nezavedeno, bez naslova.

25 Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, 127.

26 AJ, 114 – 76; Moralno vaspitanje omladine.

27 Marković, “Seksualnost između privatnog i javnog u 20. veku,” 125.

28 Simić Ivan, “Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies, 1945–1955” (doktorska disertacija, UCL, 2015), 81.

29 AJ, 142 / II – 623; Dr Franc Novak, Abortus i kontracepcija.

30 Karakterističan je primer Slovenije u kojoj je natalitet opadao još od polovine 19. veka, kada se kretao oko 35 promila. Za vreme Prvog svetskog rata je bio nešto malo iznad 30, da bi do 1939. godine pao na 22 promila. Po oslobodenju, natalitet je narastao na skoro 25 promila, ali se već od 1950. godine pokazalo da je taj trend prolazan, pa je polovinom pedesetih godina priraštaj pao do granice “jednostavne reprodukcije” od 20 promila. Neprestano opadanje nataliteta beleženo je i u užoj Srbiji i Hrvatskoj, gde se, baš kao i u Sloveniji, radalo manje dece na 1.000 stanovnika nego u Sjedinjenim Američkim Državama. – AJ, 142 / II – 623; Dr Franc Novak, Abortus i kontracepcija.

31 Izlaganje dr Pavela Lunačeka, *Treće redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv) 25–27. februara 1951. Stenografske beleške* (Beograd: Prezidium Narodne skupštine FNRJ), 87.

32 AJ, 142 / II – 623; Dr Franc Novak, Abortus i kontracepcija.

početkom pedesetih godina umrle od posledica pobačaja u koji su bili umešani lekar i dve babice.³³

Razmere abortusne epidemije ilustrovali su nedovoljno reprezentativni, ali svakako važni podaci dobijeni u anketi sprovedenoj na ginekološkoj klinici u Beogradu 1949. godine. Od ukupno 361 pacijentkinje, koje su došle na lečenje usled nestručno izvršenog pobačaja, čak 83% je bilo udato. Prema prikupljenim podacima, one su do tada imale ukupno 533 porođaja i 726 pobačaja, tj. jedan abortus na 0,7 porođaja.³⁴ Sumornu sliku "regulisanja" trudnoće prosečnih Jugoslovenki dodatno je usložnjavala i činjenica da se nisu svi pobačaji, kako se obično pretpostavlja, izvodili u ranoj ili relativno ranoj trudnoći. Bilo je i slučajeva koji su, zapravo, bili na granici između abortusa i čedomorstva. Dešavalo se, tako, da se već u sedmom mesecu izazove porođaj, budući da se znalo da u tom slučaju dete ne može preživeti.³⁵

Potreba izmene zakonodavstva,³⁶ ali i sve veći broj žena koji je zbog ginekoloških komplikacija usled ilegalno izvršenog ili započetog pobačaja završavao u klinikama, predstavljali su podsticaj Komitetu za zaštitu narodnog zdravlja Vlade FNRJ da zaduži ginekologe da se, počev od 1948. godine, angažuju na sakupljanju podataka i mišljenja koji bi poslužili za uobličavanje nove kaznene politike prema abortusu. U periodu od dve godine napisani su brojni referati,³⁷ a učinjeni su i prvi koraci u pravcu proizvodnje kontraceptiva u zemlji. Na ovom velikom poslu sarađivale su sve vodeće ginekološke klinike i svi medicinski fakulteti, a stavove koji su se čuli na sastancima ginekoloških klinika u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, kao i mišljenja izložena u referatima najznačajnijih jugoslovenskih ginekologa, sumirao je dr Franc Novak, izvestilac Komiteta za zaštitu narodnog zdravlja. Stav struke je bio da se abortus može vršiti najkasnije do tri meseca trudnoće, da se pobačaj ne sme izvoditi ambulantno, već samo u određenim ustanovama, da socijalna indikacija ne može biti razlog za prekid trudnoće, kao i da u pojam zabranjenog pobačaja ne treba ubrojiti kontracepciju.³⁸

Iako se na novom Krivičnom zakoniku radilo još od 1949. godine, o predlogu sankcionisanja ilegalnih pobačaja nije bilo opšte saglasnosti. Vlada FNRJ je u članu 140 predlagala kažnjavanje samo abortera, ali ne i žene,³⁹ da bi Zakonodavni odbor, posle velike diskusije, taj član preinačio, predviđajući kaznu od tri meseca i za ženu

33 Vida Tomšič, Da li je legalizacija pobačaja prihvatljivo rešenje. – AJ, 142 / II – A 816.

34 AJ, 142 / II – 623; Dr Franc Novak, Abortus i kontracepcija.

35 Izlaganje Jože Potrča, *Treće redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv) 25–27. februara 1951. Stenografske beleške* (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ), 91. Vera Gudac Dodić, "Žena u socijalizmu: sfere privatnosti," u: *Privatni život kod Srba u 20. veku*, ur. Milan Ristović (Beograd: Clio, 2007), 196. AJ, 142 / II – 623; Stenografske beleške sa savetovanja održanog u Konferenciji za društvenu aktivnost žena u vezi sa pripremnim savetovanjem. Izlaganje Gordane Dragičević.

36 Godine 1947. donet je, po ugledu na sovjetski, *Krivični zakonik. Opšti deo* u kome nije bilo članova koji su se odnosili na pobačaj; *Službeni list FNRJ*, br. 106 / 47, Krivični zakonik. Opšti deo.

37 AJ, 142 / II – 623; Dr Franc Novak, Abortus i kontracepcija.

38 Ivana Dobrivojević Tomić, "Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974", *Istorija 20. veka 1* (2018): 121. V. i AJ, 142 / II – 417; A. Milojković, G. Žarković, M. Džumhur, *Historijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji* (1973).

39 Izlaganje ministra pravosuđa Frane Frola, *Treće redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv) 25–27. februara 1951. Stenografske beleške* (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ), 90.

koja je pristala na nezakonit prekid trudnoće.⁴⁰ Verujući da bi predložene represivne mere obeshrabrile žene da u slučaju komplikacija potraže medicinsku pomoć, što bi ujedno značilo i povećanje broja smrtnih ishoda, dr Pavel Lunaček se založio za to da se za ilegalne pobačaje kažnjavaju jedino aborteri. Iako je Lunačekov amandman usvojen, za vreme diskusije se moglo čuti i da “dete koje žena nosi nije samo njeno”, jer “nama treba stanovnika”, “graditelja socijalizma”, te da stoga, u funkciji nataliteta, ne treba olako odustajati od kažnjavanja žena koje bi se odlučile na prekid trudnoće.⁴¹

Donošenje novog Krivičnog zakonika (1951) predstavljalo je prvi korak u pravcu postepene liberalizacije pobačaja. Međuratna pravna praksa opšte kažnjivosti abortusa je napuštena, a već sledeće, 1952. godine, doneta je Uredba kojom je abortus omogućen ne samo iz medicinskih razloga već i usled određenih socijalnih problema. U skladu sa mišljenjem da mnoge žene koje traže pobačaj “nemaju jedno takvo socijalno stanje”, koje bi se moglo prihvatiti kao razlog legalnog abortusa, s obzirom “na sve širu brigu” države za majku i dete,⁴² komisije su, sve do 1956. godine, pokazivale veliku krutost u odlučivanju.⁴³ Iako su se vodile idejom da je abortus relativno zahtevna medicinska intervencija, koju ne treba olako izvoditi, činjenica je da su, u prvim godinama po donošenju uredbe, i bolnički resursi onemogućavali manje selektivno donošenje odluka.⁴⁴ Štaviše, priznavanje i ove, u početku ograničene, socijalne indikacije izazvalo je velike polemike među lekarima, koje će potrajati sve do šezdesetih godina. “Kad bismo vodili u našoj državi depopulacijsku politiku”, stajalo je u Rezoluciji donetoj na Drugom kongresu ginekologa i akušera, održanom u oktobru 1953, “trebalo bi postići smanjenje porođaja sredstvima koja su kudikamo manje opasna nego što je pobačaj, kao na primer, kontracepcijom i sterilizacijom”.⁴⁵ Državne vlasti oštro su se suprotstavljale ovim stavovima, pa se elastičnije tumačenje propisa nastavilo, a kasnije i njihova liberalizacija. Do razlika u shvatanjima između partijskih čelnika i vodećih jugoslovenskih ginekologa dolazilo je, pre svega, zbog ugla posmatranja. Lekari su na problem pobačaja gledali uglavnom iz medicinskog, stručnog ugla, smatrajući da je reč o komplikovanoj intervenciji, koja može imati posledice po reproduktivno zdravlje žene, čak i kada se obavlja u bolničkim uslovima. Vlasti su, sa druge strane, bile više fokusirane na socijalno-ekonomsku dimenziju problema, s obzirom na to da su u novom društvu žene bile majke i domaćice, ali i radnice – samoupravljači koji, jednako kao i muškarci, treba da učestvuju u izgradnji socijalizma i industrijskom preobražaju države i društva. Nije bilo retko, stoga, da se u izveštajima o epidemiji pobačaja i reproduktivnom zdravlju žena uopšte najviše govorilo kroz prizmu broja dana koji

40 Izlaganje Josipa Hrnčevića, izvestioca Zakonodavnog odbora, *Treće redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv) 25–27. februara 1951. Stenografske beleške* (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ), 89.

41 Izlaganje dr Zlatana Sremeca, *Treće redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv) 25–27. februara 1951. Stenografske beleške* (Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ), 90.

42 Vida Tomšić, Da li je legalizacija pobačaja prihvatljivo rešenje. –AJ, 142 / II – A 816.

43 AJ, 142 / II – 658; Planiranje porodice – potreba savremenog društva. AJ, 142 / II – 623; Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

44 Primera radi, 1951. godine u Beogradu, prestonici sa gotovo pola miliona stanovnika, bilo je svega 213 ginekoloških postelja, pa se dešavalo “da su žene u porođajnim bolovima vraćane kući” ili pak da se po dve bolesnice smeštaju u jedan krevet. –AJ, 31 – 8 – 22, nezavedeno, januar 1951.

45 Vida Tomšić, Da li je legalizacija pobačaja prihvatljivo rešenje. –AJ, 142 / II – A 816.

su utrošeni na bolovanja.⁴⁶ Država se vešto zaklanjala iza deklarativnih izjava o brizi za majku i dete, ali je socijalistička stvarnost, posebno tokom pedesetih i ranih šezdesetih godina, bila nešto drugačija. Ukidanje dečjeg dodatka 1951, prelazak vrčica i jaslica na samostalno finansiranje i smanjivanje kapaciteta u njima,⁴⁷ ali i netrpeljivost preduzeća prema samohranim majkama stvarali su klimu u kojoj su radnice koje su na posao kasnile zbog dece prebacivane na mesta sa manjom zaradom i raspoređivane na “najgrublje poslove” uz objašnjenje: “Radi šta znaš sa decom”.⁴⁸ Iako u izvorima koji govore o planiranju porodice problemi ove vrste nisu ni pominjani, partijski čelnici su svakako morali biti svesni da su ozbiljni nedostaci iz domena socijalne zaštite i staranja delimično učvršćivali sve veći broj Jugoslovenki u nameri da rode samo jedno dete.

U godinama niskog životnog standarda i velike stambene oskudice ni relativno liberalniji zakonodavni propisi nisu uspeli da smanje broj ilegalnih pobačaja. Preko 80% svih abortusa odobravano je iz socijalno-medicinskih razloga. Javna je tajna, međutim, bila da su se pod ovim indikacijama “krili vrlo teški socijalni razlozi, a da su se medicinski manje-više dodavali i da oni ne bi mogli izdržati medicinske stručne ocene kao odlučujući faktor”.⁴⁹ Prilagođavajući se novonastalim prilikama, vlasti su daljom liberalizacijom propisa zapravo samo legalizovale već postojeće stanje. Februara 1960. godine doneta je nova *Uredba o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja*, u kojoj su socijalne indikacije postale dovoljan razlog za izvršenje pobačaja. Zakonodavac je, tako, predvideo da se abortus može odobriti i u svim onim slučajevima “kad se može očekivano očekivati da bi bremenita žena zbog rođenja deteta došla u teške lične, porodične ili materijalne prilike koje se na drugi način ne mogu otkloniti”. Zahtevi za pobačaj su razmatrani pred prvostepenim i drugostepenim komisijama ustanovljenim pri opštim bolnicama, porodilištima i ginekološko-akušerskim klinikama. Uz zahtev za odobrenje prekida trudnoće žene su bile dužne da podnesu i dokumentaciju koja je svedočila o teškim stambenim prilikama, besparici, bračnom stanju, broju dece u porodici i ostalim problemima, koji su joj ugrožavali i u pitanje doveli egzistenciju.⁵⁰

Praksa je, međutim, pokazala da su socijalni razlozi za pobačaj bili do te mere široko formulisani da se “abortus mogao dozvoliti takoreći svakoj trudnici” koja je to tražila.⁵¹ Uredba je imala i pozitivne i negativne strane. Broj ilegalnih pobačaja je iz godine u godinu opadao, ali je blagonaklonost komisija stvorila privid da je isključivo na ženi da odluči hoće li trudnoću izneti do kraja.⁵² Iako su abortusi teško ugrožavali reproduktivno zdravlje, izazivajući perforacije, krvarenje, sepsu, sterilitet,

46 V. AJ, 142 / II – 626; Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitnog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

47 AJ, 142 / I – 15 – 50; Informacija o nekim problemima porodice (1955).

48 Izveštaj ekipe Glavnog odbora AFŽ Srbije sa obilaska beogradske organizacije AFŽ-a. – AJ, 141–13–70.

49 *Savetovanje o problemima trudnoće i kontracepcije* (Beograd: Novinsko izdavačka ustanova Beogradske novine, 1963), 23, 24.

50 Ivana Dobrivojević, “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974,” *Istorija 20. veka 2* (2016): 88.

51 AJ, 672 – 84; Dr Berislav Berić i profesor dr Miloš Stevanov, Epidemiološko-pravni aspekt pobačaja.

52 AJ, 142 / II – 658; Planiranje porodice – potreba savremenog društva.

poremećaj menstrualnog ciklusa,⁵³ pa čak i smrt, niska zdravstvena kultura uticala je da Jugosloveni svesno biraju abortus kao najpogodniji metod kontrolisanja rađanja. Edukativno-vaspitni rad komisija, koji je bio predviđen Uredbom iz 1960. godine, izostao je. Lekari su konstatovali da postoji izvestan otpor većine ljudi prema svim sredstvima kontracepcije, koji, verovatno, "počiva na nesvesnoj bojazni da će na taj način poremetiti najintimnija doživljavanja".⁵⁴ U ovakvim okolnostima abortusi su poprimili razmere prave epidemije. Već 1961. godine na području čitave zemlje na jedan porođaj je dolazilo 1,33 abortusa. Neslavan rekord u nepromišljenom planiranju porodice držali su stanovnici Srbije i Hrvatske, gde je na jedan porođaj dolazilo čak 2,5–3 pobačaja.⁵⁵ Trend rasta pobačaja nastavio se i u narednim godinama. Ginekolozi, suočeni sa narastajućim problemom, nisu skrivali nezadovoljstvo. "Ja imam žulj od kirete", govorio je dr Milojković na jednom od savetovanja, "jer lekari moraju da kiretiraju dnevno 30 do 40 žena u gradu od 170.000 stanovnika i kad dođe smena, kad dođe sledeća ekipa, to je svađa, lekari odbijaju i onda im se pismeno naređuje... Ako bude ovako i dalje, mi ćemo jednostavno, jer zakon to odobrava, odbiti kiretažu, jer mi smo se pretvorili u abortere, a ne vršimo dužnost lekara, našu dužnost da pomognemo u zdravstvenom pogledu... Mi možemo ići u dve krajnosti – ili da abortus potpuno zabranimo, osim kada se radi o medicinskim indikacijama, ili da ga legalizujemo... Na način na koji se to danas radi, abortus je legalizovan sa velikim maltretiranjem za žene. Ona mora proći kroz toliko komisija, mora da čeka, da izgubi veliki broj radnih dana, a to je sve maltretiranje i ona dolazi kući izmučena".⁵⁶

Široko prihvatanje abortusa kao "metoda" planiranja porodice dovelo je do situacije da se nemali broj žena, posebno iz nižih društvenih slojeva, odlučivao i na po nekoliko abortusa godišnje.⁵⁷ Da bi smanjili broj ponovljenih abortusa, pojedini ginekolozi su krenuli linijom manjeg otpora i počeli vršiti sterilizacije, o čijoj (ne)dobrovoljnosti nema dovoljno podataka u arhivskoj građi. Liberalizacija pobačaja shvaćena je tako i kao liberalizacija sterilizacije, pa je u periodu od 1953–1964, a naročito od donošenja Uredbe 1960. godine, broj sterilizacija povećan. Prema saopštenjima pojedinih autora, iznetim na stručnim i naučnim skupovima, na nekim klinikama radilo se nekoliko desetina, a ponekad više i od stotinu sterilizacija godišnje. Najčešće se radilo o sterilizacijama u vidu hirurških zahvata koji su pratili neke druge operacije, poput ponovljenog carskog reza i nekih abdominalnih intervencija.⁵⁸ Primera rada, u periodu 1957–1961. samo u Sloveniji su izvršene 2.122 sterilizacije. Socijalna indikacija je poslužila kao

53 Dušan Kusovac, S. Teodorović, D. Stojanović, "Posledice veštačkog prekida trudnoće u periodu od tri godine na materijalu od oko 20.000 pobačaja," u: *V kongres ginekologa i opstetričara Jugoslavije. Diskusija I* (Sarajevo: Medicinska knjiga, 1964), 188.

54 AJ, 142 / II – 623; Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije (1963).

55 Dobrivojević, "Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974," 89.

56 AJ, 142 / II – 623; Stenografske beleške sa sastanka održanog na konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje dr Milojkovića (12. 3. 1963).

57 V. AJ, 142/II – 623; Informacija sa sastanka održanog 27. 5. 1963. sa socijalnim radnicima – članovima komisije za prekid trudnoće; AJ, 142 / II – 626; Problemi kontracepcije, prekida trudnoće i obrazovno-vaspitanog rada sa područja odnosa među polovima (1965).

58 AJ, 142 / II – S 266; Prof. dr Miloš Stevanov, prof. dr Berislav Berić, Sterilizacija de lege ferenda. Savetovanje u Ohridu, 6.–7. 10. 1977.

razlog za čak 1.606 sterilizacija, koje su u gotovo polovini slučajeva (48,3%) bile urađene zbog velikog broja dece. Ova praksa je potrajala sve do 1964. godine, kada je na V kongresu ginekologa usvojeno stanovište da je sterilizaciju opravdano vršiti jedino iz medicinskih razloga.⁵⁹ Međutim, prema navodima profesora Stevanova, pravnika, i profesora Berića, ginekologa, sterilizacije su, posle Prvog jugoslovenskog simpozijuma o problemima fertiliteta i steriliteta vršene u "ograničenom, daleko manjem broju", kada su za to postojale "najčešće kombinovane medicinsko–socijalne indikacije". Iako je sterilizacija kvalifikovana kao krivično delo teške telesne povrede, bez obzira na to da li je izvršena sa pristankom ili bez pristanka pacijenta, u Jugoslaviji je u pogledu ove ginekološke intervencije "postojala skoro potpuna tolerancija organa gonjenja", s obzirom na to da, koliko je poznato, nikad niko nije bio pozvan na odgovornost zbog ovog dela.⁶⁰

Nemoć države da edukuje stanovništvo bila je evidentna. Zakonodavni okvir menjan je u hodu i prilagođavan situaciji u zemlji. U rasponu od nepunih dvadeset godina, sa medicinske indikacije se prešlo na medicinsko-socijalnu, pa na socijalnu, da bi socijalna, čak i pre donošenja Opšteg zakona o prekidu trudnoće (1969),⁶¹ u praksi bila do te mere elastično tumačena da se zapravo pretvorila u individualnu. Međutim, i krajem šezdesetih godina, podeljenost u društvu po pitanju potpune legalizacija abortusa bila je evidentna. Rimokatolička crkva bila je ne samo protiv pobačaja već i protiv kontracepcije, mnogi lekari su i dalje zahtevali dozvoljavanje abortusa samo iz medicinskih razloga, dok su brojni pravници "tražili da se pobačaj proglašuje kao pravo i sloboda trudne žene, a ne samo kao medicinsko-socijalna pomoć".⁶² Rezolucija o planiranju porodice, doneta u Saveznoj skupštini aprila 1969. godine, predstavljala je uvod u potpunu liberalizaciju abortusa, prekidajući, jednom za svagda, ozbiljne diskusije po ovom pitanju. Roditeljima je dato pravo da sami odlučuju o broju dece i razmaku između porođaja, a prekid trudnoće je definisan kao najnepoželjniji vid kontrole rađanja, kome treba pribegavati jedino kao "krajnjem sredstvu" kada do neželjenog začeća već dođe.⁶³ Pet godina kasnije, pravo čoveka da slobodno odlučuje o brojnosti potomstva ušlo je u Ustav (1974),⁶⁴ a zatim i u republičke i pokrajinske ustave.⁶⁵

Po svojim ciljevima i programskoj orijentaciji planiranje porodice u Jugoslaviji nije bilo zasnovano ni na pronatalističkom ni na antinatalističkom konceptu. Jugoslovenski model planiranja porodice kao ljudskog prava nije se ograničavao samo na kontrolu rađanja, pobačaj i tehniku kontracepcije, već je trebalo da preraste u odgovorno

59 Dobrivojević Tomić, "Za željeno roditeljstvo", 123. V. AJ, 142 / II – 417; F. Novak, L. Andolšek, M. Kuštrini, I. Veter, Prikaz razvoja odnosa do celokupne problematike planiranja porodice u medicinskim krugovima. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (1973).

60 AJ, 142 / II – S 266; Prof. dr Miloš Stevanov, prof. dr Berislav Berić, Sterilizacija de lege ferenda. Savetovanje u Ohridu, 6.–7. 10. 1977.

61 Službeni list SFRJ, 20/69, Opšti zakon o prekidu trudnoće.

62 AJ, 142 / II – A 816; Planiranje porodice u Jugoslaviji.

63 AJ, 142 / II – 342; Rezolucija o planiranju porodice.

64 Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (Beograd: Službeni list, 1974), 115, čl. 191.

65 AJ, 142 / II – 1173; Stavovi, mišljenja, preporuke.

roditeljstvo u skladu sa “opštim društvenim naporima za odlučujuću ulogu radnog čoveka u raspolaganju stvorenim dohotkom, učešćem u određivanju društvenih prioriteta za ekonomski i socijalni razvoj u socijalističkom samoupravljanju”. Planiranje porodice predstavljalo je, stoga, sastavni deo podružtvljavanja brige za dete, uz učešće roditelja u njegovom odgoju i vaspitanju.⁶⁶ Međutim, baš kao i veliki deo evropskih zemalja, početkom osamdesetih godina, Jugoslavija se našla pred ozbiljnim demografskim izazovom na koji pravog odgovora nije bilo. Pad fertiliteta na području Jugoslavije otpočeo je još 1955,⁶⁷ kontinuirano smanjenje želje za većim brojem dece dovodilo je do smanjenja nataliteta, a samim tim i do depopulacije čitavih oblasti. Prva upozorenja ginekologa i demografa o starenju stanovništva čula su se već šezdesetih godina,⁶⁸ da bi krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih ova tema postala sveprisutna i u medijima. Naime, stope nataliteta u Hrvatskoj, užoj Srbiji i Vojvodini su bile veoma niske, u Sloveniji na umerenom nivou, dok su u Bosni i Hercegovini i u Crnoj Gori bile, prema ocenama demografa, na umereno visokom nivou. Odnos stanovništva prema reprodukciji se menjao, pa je, prema procenama, preko 75% Jugoslovena u “u visokom procentu svesno planiralo veličinu svoje porodice”. Da drugačija kaznena regulativa i ograničavanje prava na abortus ne bi promenili negativne demografske trendove, najbolje je ilustrovala anketa sprovedena 1970. godine na reprezentativnom uzorku udatih žena starih od 15–49 godina iz čitave Jugoslavije. Na pitanje: “Da li žena treba da rodi dece koliko može”, čak 77,9% Jugoslovenki je odgovorilo sa “ne”, a samo 9,6% sa “da”. Štaviše, čak 59,3% ispitanica je bilo za liberalizaciju abortusa.⁶⁹

Na optiranje Jugoslovena za male porodice uticali su i razlozi ekonomsko-socijalne prirode. Relativno nizak životni standard, rastuća nezaposlenost, nerešeno stambeno pitanje,⁷⁰ opterećenost žene na poslu i u domaćinstvu, ali i ograničavanje neprivrednih investicija, u koje su ubrajana i mesta za dečji boravak, kao i visoke cene proizvoda namenjenih deci⁷¹ predstavljali su bitne faktore o kojima se vodilo računa pri planiranju porodice. Uprkos znatnim varijacijama u stopama nataliteta u republikama i pokrajinama, jugoslovenski zvaničnici koji su se bavili ovom problematikom smatrali su da su različiti stavovi o planiranju porodice ili formulisanje različitih principa populacione politike nedopustivi, tj. da se pri utvrđivanju konkretnih mera populacione politike ne smeju narušiti Ustavom utvrđena i zagarantovana ljudska prava. Isticano je da je zadatak društva da razmatra demografske tokove i sagledava ih kao deo opšteg razvoja, ulažući napore da postigne balans između stepena razvoja i stope priraštaja stanovništva. To nije, međutim, značilo određivanje “idealnog broja članova porodice” niti je

66 AJ, 142 / II – A 816; Planiranje porodice u Jugoslaviji; AJ, 142 / II – A 808; Uticaj porodičnih struktura i uslova na ulogu žene u razvoju i obrnuto, maj 1979.

67 Aleksandra Pavićević, *Na udaru ideologija. Brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini 20. veka* (Beograd: Etnografski institut SANU, 2006), 207.

68 V. AJ, 142 / II – 623; Stenografske beleške sa sastanka održanog na konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje dr Milojkovića (12. 3. 1963).

69 AJ, 142 / II – S 266; Dušan Berezniak, Demografski razvitak i planiranje porodice. Savetovanje u Ohridu 6.–7. 10. 1977.

70 AJ, 142 / II – A 840; Ivanka Ginić, Stan kao faktor fertiliteta i planiranja porodice u Jugoslaviji, 148–53.

71 AJ, 142 / II – S 276; Analiza sprovedenja rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice (1987).

uslovljavalo roditelje da odluku o rađanju ili nerađanju donose u skladu sa demografskom i populacionom politikom republika.⁷²

Između proklamovanog i stvarnog. Razlozi za neuspeh seksualne edukacije stanovništva

Stvaranje Koordinacionog odbora za društvenu aktivnost žena (1963), koji će nekoliko godina kasnije prerasti u Savezni savez za planiranje porodice (1967),⁷³ otvaranje ginekoloških savetovališta, organizovanje brojnih konferencija, savetovanja i diskusija, uredbe i razni zakonski i podzakonski akti, koji su omogućavali izdavanje kontraceptivnih sredstava na teret socijalnog osiguranja, stvarali su privid da su napori države i društvenih organizacija na prosvetivanju stanovnika i iskorenjivanju abortusa kao osnovnog sredstva kontrole rađanja veliki. Stvarnost je, donekle, ipak bila drugačija. Mada su Centralni ginekološki dispanzer u Ljubljani i Ginekološko akušerska klinika u Beogradu otvorili svoja prva savetovališta za planiranje porodice još 1955. godine,⁷⁴ Jugosloveni su, sve do raspada države, uglavnom izbegavali upotrebu kontraceptivnih sredstava. Nedovoljna obrazovanost i zainteresovanost, patrijarhalna shvatanja i osećaj stida sprečavali su mnoge da odu do savetovališta i potraže savet ili pomoć. Iako svest stanovništva godinama naviklog da ilegalni, a zatim i legalni abortus koristi kao osnovni "metod" kontrole rađanja nije bilo lako promeniti, deo odgovornosti za sporadičnu upotrebu kontracepcijskih sredstava snosile su savezna i republičke zdravstvene službe, odnosno tela zadužena za planiranje porodice. Napori na prosvetivanju stanovništva bili su kampanjski, čitav teret popularizacije kontracepcije padao je na pleća malobrojnih entuzijasta – lekara, pre svega, ginekologa i članova nekih društvenih organizacija, a višegodišnja sistematična edukativna kampanja, koja je jedina mogla dati rezultate, nikada nije organizovana. Mere štednje su, umesto da unaprede infrastrukturu, ponekad uništavale i ono što već postoji. Početkom šezdesetih, usled ekonomske krize, savetovališta za kontracepciju su masovno zatvarana,⁷⁵ a socijalno osiguranje u pojedinim republikama je teret kupovine kontraceptiva prebacivalo na stanovništvo. Karakterističan primer nerazumog odnosa prema kontraceptivnim sredstvima zabeležen je u Bosni i Hercegovini početkom šezdesetih godina. Naime, tamošnje socijalno osiguranje bilo je spremnije da ženama iz unutrašnjosti dva-tri puta plaća putne troškove do Sarajeva radi abortusa, nego da o sopstvenom trošku izda gel od 150 dinara ili dijafragmu od 400.⁷⁶

72 AJ, 142 / II – Populaciona politika u socijalističkom samoupravnom društvu. Savetovanje, decembar 1982.

73 AJ, 142 / II – 279. Pravila Saveznog saveta za planiranje porodice. Bilten br. 1 (1967).

74 AJ, 142 / II – A 837; Socijalni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji.

75 Dobrivojević, "Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974," 91, 92.

76 AJ, 142 / II – 623; Stenografske beleške sa sastanka održanog na konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje dr Milojkovića (12. 3. 1963).

Savezni zavod za socijalno osiguranje je 1963. godine doneo Odluku kojom je predviđeno da se kontraceptivna sredstva izdaju pod istim uslovima kao i lekovi,⁷⁷ ali jugoslovenska industrija, zbog slabe tražnje, nije bila preterano zainteresovana za njihovu proizvodnju. Problema je bilo čak i u Sloveniji, republici u kojoj je najveći broj stanovnika koristio kontracepciju.⁷⁸ Stoga je fabrika "Sava" polovinom šezdesetih godina obustavila proizvodnju dijafragme, pošto je od 12.000 napravljenih komada čak 5.000 ostalo neprodato.⁷⁹ Osim dijafragmi, u fabrikama širom zemlje proizvodili su se još i prezervativi, spermicidna sredstva, spirale, a od 1964. godine i pilule.⁸⁰ Nezadovoljavajući kvalitet proizvoda i loša distribucija unosili su pometnju na tržištu i pretili da poljujaju poverenje u kontracepciju uopšte. Rezolucija o planiranju porodice, koja je trebalo da stvori društvenu klimu u kojoj će neplanirane i neželjene trudnoće biti retkost, ipak nije donela ništa novo. Broj pobačaja je neprestano rastao,⁸¹ izbor kontracepcijskih sredstava po apotekama je bio nezadovoljavajući,⁸² izdvajanja socijalnog osiguranja za ovu namenu mala,⁸³ informisanost žena o metodama sprečavanja neželjenog začeća loša,⁸⁴ a nije bila retkost da, uprkos odmakloj društvenoj modernizaciji, muškarci u braku odbijaju da koriste savremene metode kontracepcije.⁸⁵ Zahvaljujući medijima, pre svega, ali i slobodnijim stavovima adolescenata, tokom osamdesetih godina znanja mlađih stanovnika Jugoslavije po pitanju metoda za sprečavanje neželjenog začeća bila su nešto bolja. Veća obaveštenost, paradoksalno, nije značila da je abortus kao "metod" regulisanja rađanja izgubio na svojoj popularnosti. Loša komunikacija među partnerima, želja da se o sprečavanju trudnoće brine muški partner, strah od neželjenih posledica kontraceptiva,⁸⁶ ali i bojazan žena da će izgledati promiskuitetno,⁸⁷ predstavljali su samo od nekih razloga izbegavanja modernih sredstava zaštite.

Pokazalo se da ni potpuno liberalizovani odnosi među polovima nisu bili garant nestanka starih strahova i predrasuda. Svako negativno iskustvo sa kontraceptivima, bilo sopstveno ili tuđe, generalizovano je do mere da su moderna sredstva zaštite

77 AJ, 142 / II – 623; nezavedeno, bez datuma.

78 AJ, 142 / II – 417; G. Žarković, A. Milojković, M. Džumhur, Djelatnost zdravstvenih ustanova na planiranju porodice u Jugoslaviji (1973). Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (1973).

79 AJ, 142 / II – 626; Sastanak grupe za kontracepciju od 20. 4. 1966.

80 AJ, 142 / II – A 837; Socijalni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji.

81 AJ, 142 / II – S 276; Analiza sprovođenja rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice (1987).

82 AJ, 142 / II; Lidija Andolšek, Dosadašnja saznanja i stavovi u pogledu regulisanja fertiliteta sa medicinskog aspekta.

83 AJ, 142 / II – 417; G. Žarković, A. Milojković, M. Džumhur, Djelatnost zdravstvenih ustanova na planiranju porodice u Jugoslaviji (1973). Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (1973).

84 AJ, 142 / II – 417; G. Žarković, A. M. Džumhur, S. M. Džumhur, Š. Segetlija, M. Maglajić, A. Softić, Znanje, stavovi i praksa planiranja porodice kod ženskog stanovništva u fertilnoj dobi u Jugoslaviji. Savetovanje o izgradnji društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji (1973).

85 Rada Drezgić, "Bela kuga" među "Srbima". O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010), 43, 44.

86 Berislav Berić, "Neki problemi planiranja humane reprodukcije u SAP Vojvodini," *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 80 (1986): 93.

87 Branka Bogdan, "Cold War Entanglements and Abortion Technology: Writing Yugoslavia into the Global History of Vacuum Aspiration, 1964–1974," *Australian Journal of Politics and History*, 64, br. 3 (2018): 414.

smatrana “komplikovanim za upotrebu”, ali i potencijalno zdravstveno rizičnim.⁸⁸ Paradoksalno, Jugoslovenke su više strahovale od (nepostojećih) zdravstvenih posledica upotrebe kontraceptiva, nego što su razmišljale o ozbiljnim zdravstvenim rizicima abortusa. Štaviše, rezultati reprezentativnog istraživanja, sprovedenog na uzorku od 400 beogradskih žena (1990), otkrili su da je stepen neznanja i predrasuda o kontraceptivnim sredstvima kod jednog broja ispitanica bio, i u predvečerje raspada Jugoslavije, zabrinjavajući. Neki od karakterističnih odgovora dobijenih u pomenutom istraživanju, kako navodi Mirjana Rašević, bili su i sledeći: “Pilula ubrzava dobijanje menstruacije, pa nema trudnoće” (profesorka hemije, šesti abortus); “Materica postane bazna kad se uzima pilula, pa se ne može odigrati začecje” (profesorka marksizma, peti abortus); “Spirala stvori tumor u materici i onda nema trudnoće” (tekstilna radnica, četvrti abortus).⁸⁹ Stoga je, i 1990. godine, coitus interruptus, uprkos svojoj nepouzdanosti, i dalje bio preferirani način “zaštite” od neželjene trudnoće.⁹⁰

Paralelno sa popularizacijom kontracepcije činjeni su, uglavnom neuspešni, pokušaji seksualnog edukovanja omladine. Iako je postojala, još od polovine pedesetih godina, načelna saglasnost o potrebi uvođenja ovog vida edukacije u škole, prilike su se razlikovale od republike do republike. Najprogresivnija je bila Slovenija, gde su, počev od 1958. godine, masovno otvarane škole za život, koje su nudile program za polaznike između 15 i 17 godina, kao i za omladinu preko 17 godina. Ovaj oblik vanškolskog seksualnog vaspitanja brzo je dobijao na popularnosti, pa je 1960/61. na teritoriji najzapadnije jugoslovenske republike radilo čak 210 ovakvih škola, koje su imale blizu 10.000 polaznika. Uviđajući potrebu uvođenja seksualne edukacije i u redovne školske tokove, slovenačka prosvetna vlast se 1960/61. odlučila da u pojedine osnovne škole uvede nastavu polnog vaspitanja. U ostalim jugoslovenskim republikama rad na seksualnoj edukaciji bio je mnogo manje sistematičan,⁹¹ a negde je bilo i otvorenih otpora. U Bosni i Hercegovini je ideja o uvođenju nekih oblika seksualnog vaspitanja u škole nailazila na “apsolutno nerazumevanje”, a direktori obrazovnih ustanova smatrali su da su lekari koji to predlažu “poludeli”.⁹² Ništa bolja situacija nije bila ni u Srbiji, gde su učenici, od kada je 1958. godine predmet Higijena izbačen iz škola, prestali da dobijaju sistematska znanja iz oblasti zdravstvenog vaspitanja, odnosa među polovima i seksualnih odnosa.⁹³

Donošenje Rezolucije o planiranju porodice predvidelo je uključivanje seksualnog obrazovanja u programe svih vaspitno-obrazovnih ustanova, imajući u vidu uzrast dece i omladine i njihov psihofizički razvoj,⁹⁴ ubrzalo je integrisanje nekih elemenata

88 Nila Kapor Stanulović i Henry P. David, “Former Yugoslavia and Successor States” u: *From Abortion to Contraception: a Resource to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*, ur. Henry P. David (Westport, CT, US: Greenwood Press/Greenwood Publishing Group, 1999), 306.

89 Mirjana Rašević, *Planiranje porodice kao stil života* (Beograd: Institut društvenih nauka. Centar za demografska istraživanja, 1999), 125, 126.

90 Kapor Stanulović i Henry P. David, “Former Yugoslavia and Successor States,” 306.

91 Dobrivojević, “Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974,” 93.

92 AJ, 142 / II – 623; Stenografske beleške sa sastanka održanog u konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u vezi sa pripremom savetovanja. Izlaganje dr Milojkovića (12. 3. 1963).

93 AJ, 142 / II – S 275; Izveštaj o ostvarivanju Rezolucije o planiranju porodice savezne skupštine.

94 AJ, 142 / II – A 801; Uloga porodičnih struktura na ulogu žena u razvoju i obrnutu.

seksualnog vaspitanja u školske planove i programe. Međutim, uvođenje ovih tema u škole nije išlo ni brzo ni lako. I početkom osamdesetih godina u izveštajima je ocenjivano da školstvo "beži" od sadržaja posvećenih polnom životu uz objašnjenje da nastavni kadar nije dovoljno edukovan da učenicima predaje o seksualnosti.⁹⁵ Iako se do kraja osamdesetih godina o seksualnosti, odnosima među polovima i začecu govorilo na časovima biologije, fizičkom, zdravstvenom i likovnom obrazovanju, u armiji i na dobrovoljnim radnim akcijama, tako koncipirani sadržaji nisu mogli zadovoljiti adolescentsku znatiželju. Pokazalo se da su i u modernizovanom jugoslovenskom društvu seks i seksualnost bili i ostali tabu, pa mladi, koji su sve ranije stupali u intimne odnose, nisu mogli dobiti adekvatna znanja, ni u školi, ni kod kuće. U ovakvim uslovima o seksualnosti se najviše "učilo" od vršnjaka i iz sredstava javnog informisanja. Posledice neuspеха državne politike u oblasti planiranja porodice bile su evidentne. Broj adolescentskih trudnoća je iz godine u godinu rastao, abortus je (p)ostao metod izbora kad je reč o planiranju porodice, a ukupan broj pobačaja, uz istovremeno opadanje nataliteta, već 1983. godine se gotovo izjednačio sa brojem porođaja.⁹⁶

Bibliografija

Izvori

- AJ, Arhiv Jugoslavije:
 - AJ, 31 – Komitet za zastitu narodnog zdravlja.
 - AJ, 141 – Antifašistički front žena.
 - AJ, 142 – Fond socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.
 - AJ, 672 – Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu.

Literatura

- Berić, Berislav. "Neki problemi planiranja humane reprodukcije u SAP Vojvodini." *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 80 (1986): 81–108.
- Bogdan, Branka. "Cold War Entanglements and Abortion Technology: Writing Yugoslavia into the Global History of Vacuum Aspiration, 1964–1974." *Australian Journal of Politics and History* 64, br. 3 (2018): 407–21.
- Božinović, Neda. *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Devedesetčetvrta, 1996.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. "Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice (1945–1974)." *Istorija 20. veka* 1 (2018): 119–32.
- Dobrivojević, Ivana. "Planiranje porodice u Jugoslaviji 1945–1974." *Istorija 20. veka* 2 (2016): 83–98.
- Drakić, Gordana. "Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku kraljevine Jugoslavije i projektima koji su mu prethodili." *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 3 (2011): 533–42.
- Drezgić, Rada, "Bela kuga" među "Srbima". *O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2010.

⁹⁵ AJ, 142 / II – S 270; Humanizacija odnosa među polovima i odgovorno roditeljstvo (maj 1981).

⁹⁶ 97,9 prema 100; AJ, 142 / II – S 275; Kretanje pobačaja.

- Gudac – Dodić, Vera. “Žena u socijalizmu: sfere privatnosti”. U: *Privatnost kod Srba u dvadesetom veku*, urednik Milan Ristović, 165–204. Beograd: Clio, 2007.
- Isić, Momčilo. “Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata.” U: *Žene i deca. Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 131–59. Beograd: Helsinški odbor, 2006.
- Kapor – Stanulović, Nila i David Henry P. “Former Yugoslavia and Successor States.” U: *From Abortion to Contraception: a Resource to Public Policies and Reproductive Behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*, urednik Henry P. David, 279–315. Westport, CT, US: Greenwood Press/Greenwood Publishing Group, 1999.
- Kostić, Aleksandar. *Polni život čoveka*. Beograd: Panteon, 1932.
- Kulaš, Juraj. “Krivično-pravno delo pobačaja.” *Branič* 9 (1935): 417–25.
- Kusovac, Dušan, Teodorović, S. i D. Stojanović. “Posledice veštačkog prekida trudnoće u periodu od tri godine na materijalu od oko 20.000 pobačaja.” U: *V kongres ginekologa i opstetričara Jugoslavije. Diskusija I*, 117–20. Sarajevo: Medicinska knjiga, 1964.
- Marković, Predrag. “Seksualnost između privatnog i javnog u 20. veku.” U: *Privatni život kod Srba u 20. veku*, urednik Milan Ristović, 101–28, Beograd: Clio, 2007.
- Marković, Predrag. *Beograd i Evropa 1918–1941. Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*. Beograd: Savremena administracija 1991.
- Milovanović, Milovan. “Letalni namerni pobačaj.” *Medicinski pregled* (oktobar, 1936): 185–88.
- Pavićević, Aleksandra. *Na udaru ideologija. Brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*. Beograd: Etnografski insitut SANU, 2006.
- Petrović, Aleksandar. “Deca prema shvatanju našeg naroda.” *Socijalno – medicinski pregled* (oktobar – novembar – decembar, 1940): 455–60.
- Petrović, Aleksandar. *Rakovica. Socijalno – zdravstvene i higijenske prilike, t. 2*. Beograd: Centralni higijenski zavod, 1939.
- Rašević, Mirjana. *Planiranje porodice kao stil života*. Beograd: Insitut društvenih nauka. Centar za demografska Istraživanja, 1999.
- Simić, Ivan. “Soviet Influences on Yugoslav Gender Policies, 1945–1955.” Doktorska disertacija. UCL, 2015.
- Stefanović, Svetlana. “Žensko pitanje u beogradskoj štampi i periodici 1918–1941.” Magistarski rad. Beogradski univerzitet 2000.
- Stein Erlich, Vera. *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*. Zagreb: Liber, 1971.
- Vukosavljević, Sreten. *Pisma sa sela*. Beograd: Savremena škola, 1962.

Objavljeni izvori

- *Savetovanje o problemima trudnoće i kontracepcije*. Beograd: Novinsko izdavačka ustanova Beogradske novine, 1963.
- *Službeni list FNRJ*.
- *Službeni list SFRJ*.
- *Treće redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća (drugi saziv) 25–27 februara 1951. Stenografske beleške*. Beograd: Prezidijum Narodne skupštine FNRJ.
- *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim zakonom za sprovođenje ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list, 1974.

Ivana Dobrivojević Tomić

**DURABILITY AND CHANGE. CULTURE OF ABORTION,
LIBERALISATION OF REGULATION AND ATTEMPTS
AT SEX EDUCATION OF THE PEOPLE OF YUGOSLAVIA
(1918–1991)**

SUMMARY

Yugoslav model of family planning as a human right was not limited to birth control, abortion and contraception techniques, but was supposed to grow into responsible parenthood. The goal was that every child would be wanted. Yugoslavs have, since the 1960s, opted for smaller families with one or two children. The main reason for this were socio-economic conditions, but also a general European trend towards a smaller family and a more responsible family planning. With progressive liberalisation of legislation, introduction of medical, socio-medical, social and finally individual indication, abortion became legal. But attempts at medical education and popularisation of contemporary methods of contraception were occasional in nature, non-systematic and insufficient. Even at the beginning of 1980s the selection of contraception was bad, gynecological counselling centres were rarely visited and sex education had trouble getting into Yugoslav schools. Lack of success of state policy in the field of family planning was evident. Number of abortions grew every year, there was more and more unplanned teenage pregnancies, and Yugoslav women, despite advanced sexual revolution and modernisation of society, avoided contemporary contraception and regularly decided on abortion as a main “method” of birth control.

Nikita Meden*

Srenjska zemlja v sodobnem mednarodnem zgodovinopisju: aktualna vprašanja

IZVLEČEK

Prispevek se posveča srenjski zemlji, kakor jo obravnava novejše mednarodno zgodovinopisje na prelomu 20. in 21. stoletja. Prispevek vsebuje pogled na pereče vprašanje o gospodarski smotrnosti kolektivne lastnine in/ali rabe v primerjavi z zasebno. Poudarjeno je vprašanje lastninskih in posestnih pravic na srenjski zemlji, ki je uvideno kot ključno pri vzpostavitvi njene trajnosti. Srenjska zemlja je v navezi z institucijo vaške skupnosti, ki v večji ali manjši meri sprejema upravljavske odločitve na srenjski zemlji, obravnavana kot fenomen, ki ga oblikujejo in spreminjajo notranji in zunanji dejavniki, ki jih je treba prepoznati in razumeti. Dobršen del je namenjen razpravi o vplivu določitve lastninskih in posestnih pravic na okolje, kar gre kvalificirati kot eno ključnih tem, s katerimi se ukvarja okoljska zgodovina. Poleg omenjenega v sklopu aktualnih vprašanj obravnavamo tudi vlogo običajev in kolektivnega nadzora vaške skupnosti v okviru njene upravljavske funkcije.

Ključne besede: srenjska zemlja, lastninske pravice, okolje, trajnostna raba, običaji, kolektivni nadzor.

ABSTRACT

COMMUNAL LAND IN MODERN INTERNATIONAL HISTORIOGRAPHY: TOPICAL QUESTIONS

The following contribution focuses on communal land as seen by the modern international historiography towards the end of the 20th and in the beginning of the 21st century. The contribution explores the outstanding issue of the economic expediency of collective property

* Mag. zgodovine, asistentka, meden.nikita@gmail.com

and/or use in comparison with private property. The emphasis lies on the question of ownership and property rights with regard to communal land, which is believed to be of crucial importance for the establishment of any communal land's sustainability. Together with the institution of village communities – which, to a greater or lesser extent, make decisions concerning the management of such land – communal land is seen as a phenomenon shaped and altered by the internal and external factors that need to be recognised and understood. A considerable part of the contribution discusses the influence of property and ownership rights on the environment, which should qualify as one of the key topics of environmental history. Furthermore, the role of customs and collective supervision carried out by the village communities in the context of their management functions is explored as one of the topical questions as well.

Keywords: communal land, property rights, environment, sustainable use, customs, collective supervision

Uvod

Srenjska zemlja je le eno od imen, s katerimi poimenujemo zemljo, navadno namejneno paši, občasni košnji in pridobivanju lesa, ki jo je imela pravico uporabljati vaška skupnost oziroma njeni člani (ali tudi mestna skupnost ter zemljiški gospod). Srenjska zemlja je predstavljala povečini pašna (včasih tudi travna) in gozdna območja, večinoma bolj marginalne narave¹ ali slabše kakovosti, praviloma v bližini vasi. Za upravičence do njene rabe (člane vaške skupnosti) je predstavljala pomemben vir dohodka, ki je vplival na preživetje in preživljanje. Namen tega prispevka ni ustvariti predstavitev in povzetka zgodovine srenjske zemlje ali na drugačen način poustvariti pregleda sprememb skozi preteklost, temveč predstaviti, kako srenjsko zemljo dojema in obravnava mednarodno zgodovinopisje na prehodu iz 20. v 21. stoletje. Posebej bomo nakazali določene vidike, ki morajo biti še raziskani in ki so bili v slovenskem zgodovinopisju v preteklosti morda nekoliko prezrti. Poudarili bomo nekatere pristope in dognanja posameznih raziskav, na podlagi katerih je mogoče oblikovati nova spoznanja in si zastaviti vprašanja, katerim bi se bilo smiselno posvetiti v prihodnosti na slovenskih primerih. Osredotočili se bomo na tematske sklope, ki se jim zgodovinarji v zadnjih desetletjih najbolj posvečajo pri obravnavi srenjske zemlje, to so vprašanja okolja, lastninskih pravic, običajev in trajnostne rabe.

Med slovenskimi zgodovinarji, ki so se in se ukvarjajo z raziskovanjem srenjske zemlje, gre najprej poudariti Marjana Britovška z že leta 1964 izdanim delom

1 O tem tudi Nikita Meden »Vloga vaške skupnosti in zemljiškega gospoda pri upravljanju srenjske zemlje v zgodnjem novem veku na primeru devinskega gospodarstva na Krasu« (magistrsko delo, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2017).

Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, ki predstavlja eno izmed temeljnih in kompleksnejših obravnav srenjske zemlje v slovenskem zgodovinopisju. Nato velja omeniti dve večavtorski deli, izdani v letih 1970 in 1980 – *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* (I. zvezek – *Agrarno gospodarstvo*, II. zvezek – *Družbena razmerja in gibanja*). Med avtorji njunih poglavij, ki se v največji meri navezujejo na srenjsko zemljo, vaško skupnost in teme, s katerimi lahko potegnemo vzporednice s srenjsko zemljo, gre poudariti zgodovinarje, kot so Sergij Vilfan, Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Vilko Novak.² V Vilfanovem opusu si na tukajšnjo tematiko omembo nedvomno zasluži tudi *Pravna zgodovina Slovencev*, izdana v letu 1996, ki se v pravnem pogledu dotika tudi srenjske zemlje in vaške skupnosti. Preden preidemo v novejši čas, ne moremo mimo omembe geografa z izrazitim smislom in interesom za zgodovino, kakršen je bil Anton Melik, in vsaj njegovih *Planin v Julijskih Alpah* (1950), v katerih pomemben položaj zavzemajo kolektivne površine. Za doje-manje fenomena srenjske zemlje v povezavi z institucijo vaške skupnosti je smiselno v roke prijete tudi Lazarevičevi deli *Kmečki dolgovi na Slovenskem* (1994) in *Spremembe in zamišljanja. Gospodarsko-zgodovinske refleksije* (2015), sicer pa je novejša slovenska literatura smiselno omenjena v nadaljevanju prispevka.

Skozi jedro raziskave ne bomo obravnavali le posameznih zamejenih tematskih ali problemskih sklopov, temveč bomo skušali vzpostaviti tudi medsebojne povezave, ki bodo sestavile širši okvir. Uvodu sledi razdelek, katerega rdeča nit je doje-manje srenjske zemlje v okviru okoljske zgodovine. Nato v daljšem segmentu obravnavamo vpliv lastninskih pravic na stanje (kakovost) srenjske zemlje, pri čemer bomo vzpostavili tudi nekaj povezav s preostalimi vprašanji, ki se jim posvečamo. Tretji del je namenjen načrtanju vzporednic med običaji in navadami na srenjski zemlji in posameznimi vidiki, ki jih obravnavamo v prvih dveh poglavjih, zlasti v vprašanju lastninskih in posestnih pravic. V zadnjem delu se osredotočamo na vprašanje trajnostne rabe, ki obenem združuje bistvo in dognanja vseh predhodnih poglavij. Ker se navedena vprašanja in njihove interpretacije medsebojno prepletajo, je med njimi včasih težko potegniti jasne ločnice, ki bi omogočile nazornejšo predstavitev in olajšale razumevanje. Tu predlagana delitev na tematske sklope želi služiti temu namenu, njihovo srž pa smo združili v sklepni misli.

2 Pavle Blaznik et al., »Kolonizacija in populacija,« v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 1, ur. Pavle Blaznik et al. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 29–127. Pavle Blaznik, »Kolektivna kmečka posest,« v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 1, ur. Pavle Blaznik et al. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 149–60. Vilko Novak, »Živinoreja,« v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 1, ur. Pavle Blaznik et al. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 619–51. Sergij Vilfan, »Soseske in druge podeželske skupnosti,« v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 2, ur. Pavle Blaznik et al. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980a), 9–74. Sergij Vilfan, »Agrarna premoženjska razmerja,« v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 2, ur. Pavle Blaznik et al. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980a), 403–79.

Srenjska zemlja in okoljska zgodovina

V mednarodni literaturi v angleškem jeziku se srenjska zemlja označuje z izrazoma *commons* ali *common land*, to je skupna zemlja, zemlja, ki jo skupno upravljajo in uporabljajo njeni upravičenci. Okoljska zgodovina preučuje, kako je narava v preteklosti vplivala na človeka, kako je ta vplival na naravo in naravne vire, ter tudi, ali so ljudje trajnostno upravljali z naravnimi viri.³ Mednje seveda sodijo tudi viri, ki jih nudi srenjska zemlja. Okoljska zgodovina naj bi bila po Basu Van Bavelu in Ericu Thoenu, vsaj kar se tiče zgodovinoписja do izida njunega dela, ki ga tu navajamo, nekako »manj znanstvena«, kar naj bi bila posledica ozkoglednosti zgodovinarjev ali natančneje tega, da se pri raziskovanju zgodovine okolja ne opirajo na druge znanstvene discipline, kot sta sociologija in antropologija, in jih ne vključujejo v dovoljšni meri.⁴ Pri raziskovanju je namreč potrebno sodelovanje več disciplin, poleg dveh navedenih tudi ekonomike, agronomije idr. Po njunem mnenju je potrebno delovanje na skupnem projektu in s skupnim ciljem, katerega namen je oblikovati teorijo ter jo preslikati v prakso. Čeprav je njun poziv k interdisciplinarnosti povsem utemeljen, kot postane razvidno v nadaljevanju tega prispevka, je mogoče najti precej del s področja zgodovine okolja, ki so nedvomno »znanstvena«, saj presegajo opisovanje in nizanje primerov »izkoriščanja« naravnih virov po človeku, njihovi avtorji pa so razvili tudi teoretične interpretacije in nove koncepte.

Vprašanja o stanju, (trajnostni) rabi, pravnem statusu in namenu srenjskih površin, ki jih obravnavamo v tem prispevku, po Mauru Ambrosoliju predstavljajo aktualno temo tudi zaradi obnovljive narave gozdnih virov (les).⁵ Pomen okoljske zgodovine se namreč povečuje tudi zaradi okoljskih problemov, ki postajajo vse akutnejši del sedanjosti, o čemer govori tudi delo, katerega uredniki so Guido Alfani, Matteo Di Tullio in Luca Mocarelli.⁶ Aktualnost zgodovine okolja je bila že prepoznana tudi v slovenskem zgodovinoписju, o čemer priča publikacija o odnosih med človekom, naravo in okoljem v prostoru med vzhodnimi Alpami in Jadranom, ki sta jo uredila Peter Štih in Žiga Zwitter, ki jo zaradi tega navajamo, čeprav se ne osredotoča na srenjsko zemljo, ampak na širši tematski spekter okolja.⁷

V novejši okoljski zgodovini sta se uveljavili, kot ugotavlja Aleksander Panjek, »dve temeljni ugotovitvi, ki tvorita metodološki izhodišči pri preučevanju odnosa

3 O tem gl. John R. McNeill, »Observations of the Nature in Culture of Environmental History,« *History and Theory*, 42 (2003): 4.

4 Bas Van Bavel in Eric Thoen, »Rural History and the Environment. A Survey of the Relationship between Property Rights, Social Structures and Sustainability of Land Use,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols Publishers, 2013), 15, 16.

5 Mauro Ambrosoli, »Introduzione,« v: *Comunità e questioni di confini in Italia settentrionale (XVI–XIX sec.)*, ur. Ambrosoli Mauro in Furio Bianco (Milano: Franco Angeli, 2004), 7–24.

6 Guido Alfani, Matteo Di Tullio in Luca Mocarelli, »Storia economica e ambiente: un' introduzione,« v: *Storia economica e ambiente Italiano (ca. 1400–1850)*, ur. Guido Alfani, Matteo Di Tullio in Luca Mocarelli (Milano: FrancoAngeli, 2012), 7–18.

7 Peter Štih in Žiga Zwitter, ur., *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014).

med človekom in okoljem: človek v njem predstavlja potreben in odločilen dejavnik, narava pa nastopa kot dejaven akter«. ⁸ Tematike okoljske zgodovine presegajo srenjsko zemljo, a se v tej vendarle zgoščajo nekateri osrednji problemski sklopi zgodovine okolja. Tak primer je odnos med človekom in gozdom, saj so gozdnate površine sestavljale dobršen del srenjske zemlje. Identificirati je mogoče »dve prevladujoči interpretaciji«, ki se izrazito kažeta na primer pri obravnavi sredozemskega prostora. »Bolj utečeno branje zagovarja tako imenovano degradacijsko teorijo, po kateri je človek v zadnjih stoletjih s prekomernim izkoriščanjem izčrpal nekoč z gozdovi bogato poraščeno okolje in ga spremenil v neobljudeno kamnito puščavo, ki ne more več preživljati svojih prebivalcev.« ⁹ Degradacijski učinek človeka na naravno okolje skozi zgodovino zagovarjajo tudi nekatera najnovejša dela mednarodnih razsežnosti. ¹⁰

Druga interpretativna struja, ki jo zastopata na primer Alfred Grove in Oliver Rackham, ¹¹ pa poudarja, da na gozd ne gre »gledati kot na izključno naravni pojav, ki je izpostavljen človeškemu izkoriščanju«. ¹² »Drevesa niso le okolje, pasivne žrtve česar koli, kar človek odloči, da jim bo prizadel. Niso del scenarija v teatru zgodovine; so igralci v igri in vsako ima drugačno vlogo.« ¹³ Gozd je bil v zgodovini in predvsem v Sredozemlju pravzaprav »artefakt in kot takega ga je treba preučevati«, kot je poudaril Diego Moreno. ¹⁴ Po tej teoretični usmeritvi, ki v italijanski literaturi sloni na dokumentarnih in terenskih interdisciplinarnih raziskavah, je na gozd treba gledati (tudi) kot na človeški pojav. Tako poznamo kultivacijo »hrastov kot oljk«, primere kompleksnih gozdnih kolobarjev z uporabo požigalništva s končnim ciljem gojenja jelše in trditev, da »je treba sečnjo ali ogenj pravilneje interpretirati kot normalne oblike rabe ali delovanja ekosistema, ne pa kot antropogene patologije«. ¹⁵ Za take sisteme so bile skovane definicije, kot so »tehnike mnogovrstne rabe gozdnih virov«, »večnamenska raba virov« in »integralna ekonomija gozda«. ¹⁶ »Človeškega spreminjanja

8 Aleksander Panjek, *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015), 77.

9 Panjek, *Kulturna krajina*, 78; po John R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

10 Peter Martini in Ward Chesworth, ur., *Landscapes and Societies. Selected Cases* (New York: Springer Dordrecht, 2010).

11 Alfred T. Grove in Oliver Rackham, *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History* (London: Yale University Press, 2001/2003), 10.

12 Panjek, *Kulturna krajina*, 78.

13 Oliver Rackham, »Forest History of Countries without Much Forest: Question of Conservation and Savanna,« v: *L'uomo e la foresta, Secc. XIII– XVIII*, ur. Simonetta Cavaciocchi (Firenze: Istituto Internazionale di Storia Economica »F. Datini« Prato, 1996), 298.

14 Diego Moreno, *Dal documento al terreno: storia e archeologia dei sistemi agro-silvo-pastorali* (Bologna: Il Mulino, 1990), 26.

15 Panjek, *Kulturna krajina*, 77, 78; po Diego Moreno, »Querce come olivi. Sulla rovericoltura in Liguria tra il XVIII e il XIX secolo,« *Quaderni storici*, 49 (1982): 108–36. Sabrina Bertolotto in Roberta Cevasco, »Fonti osservative e fonti testuali: le "Consegne dei Boschi" e il sistema dell' "Alnocultura" nell'Appennino Ligure Orientale (1822),« *Quaderni Storici*, 103 (2000): 87–108. Marco Armiero in Stefania Barca, *Storia dell'ambiente. Una introduzione* (Roma: Carocci, 2004), 46. Andrea Zannini, »Un ecomito? Venezia (XV–XVIII sec.),« v: *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400–1850)*, ur. Guido Alfani, Matteo di Tullio in Luca Macarelli (Torino: Franco Angeli, 2012), 105.

16 Moreno, *Dal documento*, 34. Renato Sansa, »Usi del bosco: modalità di attivazione delle risorse a confronto,« v: *Storia urbana*, 76/77 (1996): 205–11.

naravnega okolja torej ne vidimo nujno kot posledico uničujočih načinov izkoriščanja, temveč kot oblike običajne lokalne rabe, ki so slonele na natančnem znanju in so pre-mogle svojo ekonomsko racionalnost za lokalne skupnosti, obenem pa so zagotavljale obnovljivost naravnih virov.« Zato govorimo o trajnostnih oblikah rabe antropogeno spremenjenega in prilagojenega naravnega okolja, ki so lahko prispevale tudi k socialni vzdržnosti razmerja med prebivalstvom in naravnimi viri.¹⁷ To velja tudi za antropološke študije, med katerimi James C. Scottova študija poudarja pomen kmetijskih in ekoloških znanj ter tehnik, ki slonijo na praksi in izkušnji pri rabi naravnih virov v svojem okolju ter na ljudskem »poznavanju lokalnih ekosistemov«. Poleg tega celo zagovarja boljšo dolgoročno okoljsko trajnost in večjo socialno vzdržnost rabe, ki sloni na znanju, izvirajočem iz običaja, prakse in ljudskega poznavanja lokalnih značilnosti, ki vplivajo na način rabe okolja, v primerjavi z modernimi oblikami izkoriščanja.¹⁸ Podobna usmeritev je zaznavna tudi pri Vereni Winiwarter, ko poudarja »hibridnost« prostorov, ki niso niti naravni niti kulturni, in predlaga koncept »socialno-naravnih« krajev kot »zvez« človeških »praks in ureditev«.¹⁹

Med aktualnejšimi vprašanji, s katerimi se ukvarja okoljska zgodovina in ki se nanašajo na srenjsko zemljo, gre zagotovo poudariti sledeče: Kakšen vpliv je imelo okolje na določanje in spremembe lastninskih ter posestnih pravic na srenjski zemlji? Pri tem gre razmišljati proti iskanju okoljskih (ter s tem povezanih družbenih) razlogov za določeno organiziranost lastninskih in posestnih pravic na srenjski zemlji. Smiselno pa se je vprašati tudi, kako je organizacija lastninskih in posestnih pravic vplivala na okolje.²⁰ Če na tej točki opravim kratko refleksijo v navezavi na slovensko ozemlje: V drugi polovici 18. stoletja, to je v obdobju, ko je država stremela k razdeljevanju ali individualizaciji rabe ter privatizaciji lastnine zemljišč na območju srenjske zemlje, so vladni odloki o razdeljevanju v večji meri padli na neplodna tla. Okrožni uradi na Slovenskem so podpirali razdelitvene patente, vendar so poudarjali težave in prepreke na poti do realizacije predvidenih ukrepov ter s tem upravičevali zavlačevanje razdelitvenih operacij na svojem področju. Postojnski okrožni urad je na primer kot razlog za nedosledno izvajanje patentov in s tem razdelitvenih operacij navajal kamnitost pašnih površin ter ponekod tudi premajhen obseg srenjskih pašnikov. Na podlagi tega je zaključil, da kultura na nekaterih predelih ne bi bila smotrna v gospodarskem smislu. Poudarjali so, da so se srenjski pašniki razdelili in kultivirali, kjer je bilo to smiselno

17 Panjek, *Kulturna krajina*, 78. O tem tudi Sansa, *Usi del bosco*, 205, 206.

18 James C. Scott, C, *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* (New Haven-London: Yale University Press, 1998). Panjek, *Kulturna krajina*, 77, 78.

19 Verena Winiwarter, »The Emerging Long-Term View: Challenges and Opportunities of Writing Environmental Histories in Central Europe«, v: *Man, Nature and Environment*, 14, 15. Avtorica se sicer pretežno osredotoča na tematiko vode oz. rek, vendar tudi vodni viri sodijo v širše področje virov v kolektivni posesti in upravljanju; tako je tudi z vidika vzporednic med srenjsko zemljo in vodo zanimivo delo o »ograjevanju vode«: Stefania Barca, *Enclosing Water. Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley, 1798–1916* (Cambridge: The White Horse Press, 2010).

20 O tem gl. Peder Dam, »Soil Conditions and Environment Versus Manorial Structure and Landownership in Denmark c. 1400–1800«, v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2008), 281–308.

in nasploh mogoče (manj kamenja). Novomeški okrožni urad pa je nasprotoval spremembi namembnosti in predhodni razdelitvi slabših srenjskih pašnikov (mokrišč), saj je bil v tem primeru izid operacije negotov z vidika pričakovanega ekonomskega rezultata.²¹ V prvi polovici 19. stoletja so se okrajne gosposke večinoma strinjale z razdeljevanjem srenjskih pašnikov, tam, kjer je bilo to gospodarsko smotno. V nasprotnem primeru so pašnike še vedno prepuščale kolektivni rabi. Njihove prepreke pri izvajanju prepovedi oziroma omejitve paše na srenjski zemlji so bile povezane z morfološkimi in reliefnimi značilnostmi določenega srenjskega zemljišča, kar je pomenilo, da teh vladnih direktiv niso vedno izvajale.²² Na podlagi navedenega lahko pritrdilno odgovorimo na vprašanje o vplivu okolja na organizacijo lastninskih pravic ali tudi pravic do uporabe srenjske zemlje, saj je precej jasno, da v teh primerih morfološke značilnosti reliefa in zemljišč narekujejo prej kolektivno pašno rabo kot individualno poljedelsko obdelovanje. Obratno vprašanje, to je na kakšen način je organizacija lastninskih in posestnih pravic vplivala na okolje, pa je mogoče ponazoriti z dilemo, ali so obstoječe pravice do koriščenja srenjske zemlje podpirale ali onemogočale vzdržno (trajnostno) rabo njenih resursov. Vprašanju trajnostnega upravljanja z naravnimi viri na srenjski zemlji se bomo posvetili v zadnjem segmentu tega prispevka.

Vpliv organizacije lastninskih in posestnih pravic na srenjsko zemljo

V zgornjem poglavju smo nekaj besed že namenili vprašanju vpliva okolja na organizacijo lastninskih in posestnih pravic na srenjski zemlji. V tem pa se bomo osredotočili zlasti na proces, ko se kolektivna raba na srenjski zemlji umika individualni in ko se deli srenjske zemlje privatizirajo, kar pomeni, da niso več dojeti kot »last in pravica vaške skupnosti«. Zanimala nas bodo na eni strani specifična vprašanja v okviru te teme, s katerimi se ukvarjajo zgodovinarji, na drugi pa dejavniki, ki so vplivali na ta proces. Večina zgodovinarjev, ki se v svojih delih posveča lastninskim pravicam, srenjski zemlji, trajnostni rabi in sorodnim vprašanjem, ne more brez omembe Garretta Hardina in Elinor Ostrom. Prvi je leta 1968 objavil kratek, a odmeven članek *The Tragedy of the Commons*, v katerem je zatrjeval, da je kolektivna raba vselej nevzdržna, netrajnostna.²³ Po tej teoriji naj bi se sistem skupnih pravic nad nekim zemljiščem ali območjem podrl, ker vsak upravičenec gleda le na svojo kratkoročno korist, ne glede na druge člane. Grove in Rackham, nasprotnika te »degradacijske teorije«, poudarjata, da omenjeno teorijo oblast večkrat uporablja pri pritisku na skupno lastnino v težnji po vzpostavitvi zasebne.²⁴ Nobelova nagrajenka Ostrom je zgornjo teorijo ovrgla

21 Marjan Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem* (Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1964), 60–62.

22 Ibid., 63–67.

23 Garrett Hardin, »The Tragedy of the Commons,« *Science* 162 (1968): 1243–48.

24 Grove in Rackham, *The Nature*.

leta 1990, ko je dokazala, da je kolektivna raba pod določenimi pogoji lahko trajnostna.²⁵ Pokazala je, kako lahko sistemi kolektivnega upravljanja in lastnine pripomorejo k okrepitvi trajnostne rabe naravnih virov, če je regulacija natančno definirana, znanje smotrnega kmetovanja dostopno in če je interes upravičencev lahko usklajen.²⁶

Običajni opisi spreminjanja kolektivnih pravic v obliki linearne tranzicije v individualne pravice so po mnenju švedskega zgodovinarja Jasperja Larssona poenostavljeni. Te študije se osredotočajo na tranzicijo od kolektivne k zasebni lasti, vendar ne upoštevajo dejstva, da bi se lahko režimi skupne lastnine razvili, bili učinkoviti in upravljani v skladu z zasebno in kolektivno dobrobitjo obenem. Kolektivne pravice so bile povezane z zasebnimi in prve ne bi mogle obstajati brez drugih. Kmetje so bili namreč seznanjeni z obema oblikama lastnine in so ju uporabljali v različnih kombinacijah. Isti avtor poudarja, da sta ena izmed dejavnikov, ki sta omogočala uspešnost ali vsaj delovanje režima kolektivne lastnine, interakcija in dopolnjevanje med lastninskimi pravicami *de jure* (pravice, prepoznane po zakonu, tj. uzakonjene) in *de facto* (pravice, ki izvirajo iz prakse).²⁷ Sistem kolektivne lastnine je treba po njegovem dojeti kot lastninske pravice s svojevrstno logiko: »režim kolektivne lastnine je oblika privatizacije pravic do dobrin brez delitve dobrin samih« (*a common-property regime is a way of privatizing rights to goods without dividing the goods themself*).²⁸ Ta sistem, ki so ga ustvarili kmetje, je bil zmožen prilagajanja spremembam in novim pogojem.²⁹ Kot primer sprememb v sistemu kolektivne lastnine Larsson navaja švedske poletne kmetije, ki so bile locirane na srenjski zemlji in so bile sprva namenjene predvsem živinoreji (lahko jih dojamemo kot svojevrstno različico planin v alpskem prostoru). Tu so bile v poznem 17. in 18. stoletju uvedene ekskluzivnejše lastninske pravice, obenem pa je opazno vzporedno povečanje obsega kolektivnega delovanja, saj so bile ustanovljene t. i. »skupnosti poletnih kmetij« (*summer farm communities*). Z uvedbo ekskluzivnejših lastninskih pravic na srenjski zemlji, s čimer so mišljeni zaščite in označevanje meja med posameznimi poletnimi kmetijami in vasm, natančnejša pravila skupnega življenja v vasi, določila v izogib pretiranemu izkoriščanju naravnih virov, se torej okrepi sodelovanje med upravičenci, kar je omogočilo izkoriščanje širšega območja, povečalo produkcijo in ustvarilo stabilnejšo lokalno družbo.³⁰

Van Bavel in Thoen raziskujeta in poudarjata težo odnosa in povezave med

25 Elinor Ostrom, *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).

26 BasVan Bavel in Eric Thoen, »Rural History and the Environment. A Survey of the Relationship Between Property Rights, Social Structures and Sustainability of Land Use,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 15–42; po Ostrom, *Governing the Commons*.

27 Jesper Larsson, »Boundaries and Property Rights: The Transformation of a Common-Pool Resource,« *The Agricultural History Review*, 62 (2014): 20–40.

28 Larsson, *Boundaries and Property*: po Ronald Coase, »The Problem of Social Cost,« *Journal of Law and Economics* 3 (1960): 1–44.

29 O tem tudi Pär Blomkvist in Jesper Larsson, »An Analytical Framework for Common-pool Resource–large technical system (CPR-LTS) Constellations,« *International Journal of the Commons*, 1 (2013): 113–39.

30 Larsson, *Boundaries and Property*.

človekom, socialnim kontekstom, lastninskimi pravicami in trajnostno rabo zemlje,³¹ pri čemer je smiselno dodati in upoštevati tudi zunanje dejavnike, ki vplivajo na komponente te razvejane povezave. Mednje sodijo na primer politično-upravne spremembe na državni ali lokalni ravni ter gospodarske in tržne razmere. S tem v zvezi Mats Morell navaja, da so se na prehodu iz 18. v 19. stoletje na Švedskem lastninske pravice spremenile pod vplivom novih tržnih razmer in priložnosti ter spodbudile nadaljnji razvoj kmetijstva. Nanje vplivajo tudi širši trendi v ekonomiji, tehnološke spremembe, demografska nihanja idr.³²

Na tej točki je relevantno navesti dognanje Iñaki Iriarte-Goñi, da »individualne lastninske pravice« ne jamčijo nujno dobrega okoljskega rezultata, če niso vsaj delno pod nadzorom in v sodelovanju z drugimi (višjimi) institucijami.³³ Med argumente v prid mehanizmu, ki jih v nasprotju z individualno lastnino premorejo sistemi kolektivnega upravljanja skupnih naravnih virov in delujejo proti trajnostni rabi, velja po Larssonu omeniti spodbujanje upravičencev k prepoznavanju in razkrivanju kršiteljev pravic na srenjski zemlji in s tem tudi spodbujanje k reševanju sporov med upravičenci. Kot »spodbujanje« razumemo bodisi zapisan predpis bodisi zgolj običaj, ki se je razvil in razširil v posamezni vaški skupnosti.³⁴ Tudi Tine De Moor v svoji *Tihi revoluciji* pri vprašanju o trajnostni rabi srenjske zemlje poudarja recipročnost in vzajemni nadzor s ciljem dolgoročnega preživetja skupine imetnikov pravic na srenjski zemlji.³⁵

Iz zgoraj navedenega švedskega primera lahko ugotovimo, da se kolektivni in individualni režim ne izključujeta, da lahko poglobljanje individualnega privede do krepitve kolektivnega ter da lahko kolektivni in individualni moment privedeta do ugodnih razvojnih učinkov na gospodarskem in obenem tudi na družbenem področju, pri čemer je vselej treba upoštevati časovno umestitev in širši kontekst. Z vidika zagotavljanja okoljske trajnosti pa ugotavljamo, da navedeni zgodovinarji poudarjajo pomen obstoja nadzornih inštanc, tako pri individualnih oblikah rabe kot pri kolektivnih. Medtem ko se mora v režimu individualne lastninske pravice nadzor izvajati od zunaj ali od zgoraj, imajo skupnosti upravičencev že vgrajene nadzorne mehanizme. Eden izmed instrumentov, ki jih je uporabljala vaška skupnosti v okviru svoje

31 Van Bavel in Thoen, *Rural History*, 35, 36.

32 Mats Morell, »Ecological Constraints and Property Rights in Swedish Agriculture c. 1750–1850,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 45–88.

33 Iñaki Iriarte-Goñi, »Forest Management and Wood Exploitation. A Comparison Between Public and Private Spanish Forests, 1900–2000,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 276, 277.

34 Jesper Larsson, »Conflict-Resolution Mechanisms Maintaining an Agricultural System. Early-Modern Local Courts as an Arena for Solving Collective-Action Problems within Scandinavian Civil Law,« *International Journal of the Commons*, 10 (2016): 1100–18.

35 Tine De Moor, »The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe,« v: *The Return of the Guilds: International Review of Social History Supplements*, ur. Jan Lucassen, Tine de Moor in Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2008), 201. O tem tudi Elinor Ostrom, »Design Principles of Robust Property-Rights Institutions: What Have we Learned?« v: *Property Rights and Land Policies*. ur. Gregory K. Ingram in Yu-Hung Hong (Cambridge: Lincoln Institute of Land Policy, 2008), 3, 4.

upravljalvske funkcije, je bil namreč medsebojni nadzor upravičencev – prepoznavanje in sankcioniranje kršiteljev. Ta instrument je mogoče razumeti kot prednost kolektivnega sistema upravljanja srenjske zemlje.

Za konec tega razdelka naj omenimo še prispevek Miguela Laborde Pemána in Tine De Moor, v katerem se nizozemski zgodovinar in belgijska zgodovinarica posvetita dolgoročnemu razvoju srenjske zemlje ali instituciji kolektivnega upravljanja³⁶ v zahodni in vzhodni Evropi med 11. in 19. stoletjem. Natančneje se poglobita v razlike pri razvoju samoupravnih institucij med zahodno in vzhodno Evropo. Ugotoviti skušata, zakaj je na zahodu (zlasti na območju ob Severnem morju) izkoriščanje srenjske zemlje od poznega srednjega veka naprej postajalo razširjena in zakoreninjena oblika upravljanja z naravnimi viri v sklopu vaških skupnosti, medtem ko naj bi bil vzhodno od Labe razvoj institucij, ki so upravljale s skupno zemljo, počasnejši in šibkejši. Glede na socialno-ekonomski pomen, institucionalno vgrajenost, geografsko razširjenost in časovno trajanje naj bi bila tradicionalna raba srenjske zemlje na vzhodu podvržena spremembam, navezujočim se na ponovno uvedbo podložištva. V zahodni Evropi pa je srenjska zemlja (ter institucija vaške skupnosti) postajala »varovalo« pred nepredvidljivimi spremembami na trgu. Slednje je bilo v vzhodni Evropi manj potrebno. Poleg tega sta bili tu raven urbanizacije in gostota prebivalstva nižji kot na zahodu, kar naj bi zmanjšalo namero kmetov za razvoj vaških institucij, ki bi jim pomagale dohajati komercializacijo in preprečevati morebitno prekomerno izkoriščanje naravnih virov. Tako v zahodni Evropi srenjska zemlja in z njo povezana institucija vaške skupnosti postaneta vidni in pomembni del kmečkega okolja in ekonomije (do 19. stoletja), medtem ko na vzhodu slednji ne razvijeta takšne institucionalne vidnosti in oblike. Odločilna sta bila »trgovska revolucija« na zahodu in razvoj svobodnejšega političnega prostora ter rastoče podjetnosti kmečkega prebivalstva. Nasprotno pa v vzhodni Evropi urbanizacija, gostota prebivalstva, pritiski na okolje in tržna tveganja niso dosegli ravni zahodne Evrope. Zdi se, da se kmetje v vzhodni Evropi nikoli niso soočili z okoljskimi pritiski, ki so jih doživljali na zahodu, vsaj ne pred letom 1800. Pomemben sklep, ki ga Pemán in De Moor poudarita v zadnjem delu in ki ga je mogoče razumeti iz primerjave med vzhodom in zahodom, je, da obstoj kolektivnega upravljanja virov v formalizirani obliki institucij za kolektivno ukrepanje ni faza razvoja nekega drugega režima upravljanja, temveč je način upravljanja virov, ki ga povzroča odsotnost ali prisotnost določenih dejavnikov.³⁷

Po drugi strani navedena interpretacija razlik med vzhodno in zahodno Evropo odzvanja aktualne teze zgodovinarjev severno-zahodne Evrope, ki korenine hitrejšega razvoja tega območja v primerjavi z južno in vzhodno Evropo vidi v sodobnejših in prožnejših, skratka modernejši institucijah. Pri tem pa se delno opira na nekoliko preseženo delitev Evrope po Labi. Tu je relevantno omeniti dognanje Sergija Vilfana, da

36 Gl. tudi Tine De Moor, *The Dilemma of the Commoners: Understanding the Use of Common Pool Resources in Long-Term Perspective* (Cambridge: University Press, 2015).

37 Miguel Laborda Pemán in Tine De Moor, »A tale of two commons. Some preliminary hypotheses on the long-term development of the commons in Western and Eastern Europe, 11th–19th centuries,« *International Journal of the Commons*, 7 (2013).

je bila stopnja vaške samouprave na vzhodnem delu slovenskega ozemlja nižja, kot je bila na zahodnem delu, kar pomeni, da naj bi bila institucija vaške skupnosti bolj razvita na zahodnem delu.³⁸

Vloga običajev in vpliv socialne kohezivnosti na srenjsko zemljo

Kolektivna raba in lastninske pravice so bile podvržene kolektivnemu upravljanju, katerega določila so, kot smo zasledili, večkrat slonela na običajih, ki včasih prerastejo v zapisan predpis. Ugotovili smo tudi, da sta bila za učinkovitost sistema ključna po eni strani nadzor nad izvajanjem pravil, po drugi strani pa kohezivnost skupnosti, h kateri so pomembno pripomogla jasna pravila in njihovo upoštevanje. Preden se posvetimo vlogi običajev, se bomo zaustavili pri vplivu socialne kohezivnosti v skupnosti, ki ni samoumevna.

Tovrstno razmišljanje lahko podkrepimo z ugotovitvami francoske zgodovinarke Nadine Vivier, ki se nanašajo na obdobje med letoma 1750 in 1900 in ki ugotavlja, da je pretirano izkoriščanje zemlje v kolektivni rabi bolj prisotno v primerih in okoljih, kjer je zaznati večje družbene razlike in razslojenost. Izrazitejša socialna neenakost lahko negativno vpliva na vzdržno rabo kolektivnih virov po dveh poteh. Po eni strani lahko privede do tega, da močnejši člani skupnosti vsiljujejo svojo voljo in uresničujejo svoje želje ter namere pri upravljanju kolektivne zemlje, kar privede do zmanjšanja upravljalvske vloge in moči vaške skupnosti. Po drugi strani pa so socialno šibkejši sloji bolj nagnjeni k izkoriščanju kolektivne zemlje po svojih pravicah.³⁹ Za slovenski prostor Britovšek omenja anonimnega pisca, ki (leta 1767) poudarja, da podložniki vse manj upoštevajo prepovedi vaške skupnosti glede paše na določenih predelih srenjske zemlje. Tako naj bi vsak pasel, kjer je želel.⁴⁰ Potemtakem zmanjšana moč in vloga vaške skupnosti, katerih posledica je, da člani vaške skupnosti niso upoštevali njenih upravljalvskih odločitev na srenjski zemlji, (po najhujšem scenariju) vodi v pretirano izkoriščanje srenjskih pašnikov in gozdov. Omeniti gre še en slovenski primer, ki prikazuje, kako so socialni dejavniki vplivali na določitev lastninskih in posestnih pravic na srenjski zemlji ali na dejansko rabo, ki v tem primeru ni bila v skladu s pravnimi določili. Predpostavljamo, da je večanje nižjega kmečkega sloja v drugi polovici 18. stoletja preprečevalo spremembo kolektivne rabe v individualno, k čemur je stremela država. Novomeški okrožni urad namreč omenja, da so nekatere pašne površine po razdelitvi med posameznike še vedno podvržene kolektivni rabi, tj. paši, razlog za to pa tiči v siromašnosti podložnikov, ki jim ta ne dopušča kulture pridobljenih delov razdeljenih srenjskih pašnikov (Britovšek 1964, 60–62).

38 Sergij Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev* (Ljubljana: Slovenska matica, 1996), 211–20.

39 Nadine Vivier, »Collective Property and Environment Concerns. The French Case, 1750–1900,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 245, 246.

40 Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Krajskem*, 48–50.

Francoski in slovenski primer nam torej posredno potrjujeta in poudarjata pomen skladno delujoče skupnosti za učinkovito upravljanje kolektivne zemlje. Skladnost je lahko rušila izrazitejša socialna razslojenost, ki je privedla do teže uskladjivih razlik v moči in med interesi ter potrebami posameznikov in skupin znotraj skupnosti. Obenem pa je mogoče zaznati, kako je dovzetnost za spoštovanje določil vaše skupnosti (npr. o skupni paši) smiselno povezati tudi z večjo ali manjšo gospodarsko odvisnostjo njenih članov od zemlje v kolektivnem upravljanju. Sklepiti gre namreč, da se z odkupom ali uravnavo servitutnih pravic in s postopno individualizacijo delov srenjske zemlje ta funkcija v očeh kmetov rahlja in izgublja svojo težo, kar vodi v neupoštevanje določil vaše skupnosti. Tako ponovno naletimo na vpliv zunanjih, v tem primeru agrarno-političnih dejavnikov, s tem pa na potrebo po upoštevanju širšega konteksta.

Vprašanje spoštovanja in po drugi strani neupoštevanja pravil napeljuje k obravnavi pomembnega dejavnika, ki vpliva na obliko in spremembe lastninskih pravic na kolektivni zemlji, to je k vlogi tradicije, navad in običajev določenega območja. V svojem delu o Angliji in Walesu Angus Winchester poudarja interakcijo med formalno-pravnim okvirom lastninskih pravic in vsakdanjo realnostjo dogovarjanja ter sprejemanja odločitev, pravil in norm za vzdržno rabo kolektivne zemlje.⁴¹ Navada izvira iz prakse, ki je koristna in zato ohranja kontinuiteto, sčasoma pa lahko pridobi tudi moč zakona. Ta kultura navade ni podrejena ideološki dominaciji vladajočih. Navade so lokalne in praviloma vezane na zemljo. Včasih navado kasneje potrdijo z uzakonitvijo, druge ostajajo nezapisane, tretje pa se spreminjajo z ustnim izročilom.⁴² Zaradi dostopnosti v slovenskem jeziku in obravnave sosednjega furlanskega prostora je tu smiselno navesti Furia Bianca, ki navade in običaje, vezane na kolektivno zemljo, opredeljuje kot kmečke vrednote. V jedru kmečkega odpora v Furlaniji na prehodu iz srednjega v novi vek je po njegovi interpretaciji ravno »pravica do dostopa do naravnih virov in obenem njihova nujna skupna narava«, kar razume kot etično stališče kmečkega prebivalstva, kar je povezano tudi z njegovim pojmovanjem pravičnosti in »z normativno vrednostjo navad in običajev«. Poleg omenjenega pa »stare navade« vključujejo tudi element mitizacije preteklosti.⁴³ »Zagovarjanje preteklosti, tradicionalnih pravic in navad, vključno z njihovimi mitskimi in idealističnimi elementi, je razkrivalo določen pogled na družbene odnose, pričakovanja in etične vrednote, ki so bili produkt kolektivnih prepričanj in dejansko alternative zapovedim in novim

41 Angus J. L. Winchester, »Property Rights, 'Good Neighbourhood' and Sustainability: the Management of Common Land in England and Wales, 1235–1965,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 309–29. O navadah in oblikah posedovanja zemlje (na konkretnem primeru) tudi Angelo Torre, »Il bosco della Rama: rituali e forme di possesso nel Monferrato casalese,« v: *Comunità e questioni di confini in Italia settentrionale (XVI–XIX sec.)*, ur. Mauro Ambrosoli in Furio Bianco (Milano: Franco Angeli, 2004), 60–71.

42 Edward P. Thompson, *Navade, plebska kultura in moralna ekonomija* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2010), 125–27.

43 Biancova misel je tu povzeta po Aleksander Panjek, »Kmečki odpor na Tolminskem. Oris z opredelitvijo vsebinskih stebrov (1507–1713),« v: *Upor, nasilje in preživetje: Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*, ur. Furio Bianco in Aleksander Panjek (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015), 77.

modelom, ki so jih vsilili vladajoči razredi.«⁴⁴ Med slovenskimi primeri gre poudariti Aleksandra Panjeka, ki vztrajno kmečko razumevanje svojih pravic do srenjske zemlje v nasprotju z uradno razlago opredeljuje kot del »ideologije«, ki je predstavljala enega izmed stebrov večstoletnega kmečkega odpora na Tolminskem, pri čemer se opira ravno na Bianca in Scotta.⁴⁵

Vsekakor je treba pomniti tudi to, da čeprav so upravičenci srenjsko zemljo dojemali kot last ali vsaj pravico vaše skupnosti, je imel na njej pravico tudi zemljiški gospodar, ki je v večji ali manjši meri vplival na njeno upravljanje in obseg. Vsakokrat je treba čim jasneje identificirati endogene in eksogene dejavnike, ki so vplivali na (ne) odločanje vaše skupnosti v okviru svoje upravljavske funkcije in na koriščenje srenjske zemlje, ter razumeti njihovo vsakokratno vlogo.

Trajnostno upravljanje naravnih virov

Raziskovalci se torej osredotočajo na vprašanja zemljiških pravic, gospodarske smotrnosti kolektivne rabe zemlje in njene okoljske vzdržnosti, načine upravljanja⁴⁶ ter na proces individualizacije srenjske zemlje. Pomembno zgodovinsko vprašanje, ki je hkrati tudi gospodarsko aktualno, je, kako doseči okoljsko in obenem gospodarsko vzdržnost rabe srenjske zemlje. Med dejavniki, ki vplivajo na vzdržnost rabe srenjske zemlje, sodi tudi demografski. Zemlji v zasebni in tudi v kolektivni lasti ali posesti sta bili v preteklosti (in sta v sedanjosti) podvrženi človeškemu pritisku, po mnenju Oliverja Sylvaina zlasti v obdobju demografske rasti. Vendar demografski dejavnik ni edini, ki vpliva na način upravljanja in rabe srenjske zemlje. Nekatere že omenjamo na preteklih straneh, posamezne vidike in povezave med dejavniki pa bomo še predstavili in opredelili v tem poglavju. Med demografske dejavnike sodi tudi vidik družbene strukture in njenih sprememb, torej razslojenosti, katerega pomen smo že omenili. Tu velja poudariti, da demografska rast ne povzroči nujno premo sorazmernega povečanja pritiska na srenjsko zemljo, saj je to razmerje odvisno od tega, kolikšno vlogo je srenjska zemlja imela v lokalni kmečki ekonomiji ali kakšna je bila sestava virov dohodka kmečkih gospodinjstev in v kolikšni meri so ta svoje dohodke črpala iz rabe srenjske zemlje. Tako so v režimu »integrirane kmečke ekonomije«, ki je bil prisoten marsikje v Evropi in izrazito na Slovenskem, kmetje po eni strani živeli tudi od dejavnosti, različnih od kmetijstva (npr. »kmečka trgovina«), po drugi pa je marsikatera od teh dejavnosti slonela na koriščenju naravnih virov, ki jih je nudila ravno srenjska zemlja (npr. izdelava oglja in apna za prodajo ipd.).⁴⁷ Zato je demografski dejavnik

44 Furio Bianco, *Krvavi pust 1511. Kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011), 77, 82.

45 Panjek, *Kmečki odpor*. Bianco, *Krvavi pust*. James C. Scott, *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts* (New Haven-London: Yale University Press, 1990).

46 O tem gl. Alfani Guido in Riccardo Rao, *La gestione delle risorse collettive. Italia settentrionale, secoli XII-XVIII* (Milano: Franco Angeli, 2011).

47 Koncept *integrirana kmečka ekonomija* je v najnovejši različici predstavljen v Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli, ur., *Integrated Peasant Economy in a Comparative perspective: Alps, Scandinavia and Beyond* (Koper:

vselej treba upoštevati v povezavi z ekonomskim sistemom:⁴⁸ naraščanje prebivalstva ob povečanih priložnostih neagrarnega zaslužka ni nujno vplivalo na okoljsko stanje srenjske zemlje, medtem ko je upad možnosti neagrarnega zaslužka lahko ustvaril povečan pritisk nanjo tudi ob stagnaciji ali nazadovanju števila prebivalstva.

Vprašanju trajnosti v navezi med okoljsko in gospodarsko vzdržnostjo se je, kot smo omenili, posvetila že Elinor Ostrom. Obenem pa je smiselno upoštevati še tretjo dimenzijo trajnosti, to je socialno vzdržnost. Po Sylvainu bi definicija gospodarske vzdržnosti morala vključevati sredstva za ohranjanje tal in okolja, ki vzdržujejo družbeno ravnovesje⁴⁹ in gospodarsko zmogljivost zemlje.⁵⁰ Čeprav avtor teh »sredstev« ne imenuje, gre tu v splošnem razumeti institucijo vaške skupnosti, katere vlogo in upravljalno funkcijo priznavajo in spoštujejo upravičenci do srenjske zemlje ter tudi zemljiški gospod, recipročnost in medsebojni družbeni nadzor upravičencev pri koriščenju srenjske zemlje, jasno določene lastninske in posestne pravice, jasno določene meje med srenjskimi površinami in zemljišči v individualni rabi ter tudi srenjskimi površinami, ki so bile pod upravljanjem in rabo druge vaške skupnosti. Pri vprašanju o trajnostni rabi srenjske zemlje na preteklih straneh omenjamo tudi recipročnost⁵¹ in vzajemni nadzor s ciljem dolgoročnega preživetja skupine imetnikov pravic na srenjski zemlji. Poudarjamo nenehen boj proti pretiranemu izkoriščanju srenjske zemlje in za njeno trajnostno rabo, pri čemer je pomembno vlogo igral medsebojni družbeni nadzor članov.⁵² Rui Santos in Maria José Roxo v prispevku z naslovom *The tale of two tragedies* obravnavata območje Južne Portugalske med 18. in 20. stoletjem, kjer se posvetita zlasti tveganju za degradacijo okolja ali zemlje, na kateri veljajo kolektivne pravice do rabe, ter vlogi družbenih institucij v agrarnih strukturah. Glede trajnostne rabe na kolektivni ali individualni zemlji poudarita, da pričakovana učinkovitost zasebnih in ekskluzivnih lastninskih pravic sloni na predpostavki o racionalnosti lastnikov, katerih interes je preprečiti degradacijo »svojih« naravnih virov. Zaradi tega naj bi smotno ali umno izkoriščali naravne vire – a temu ni nujno (bilo) tako. V nadaljevanju poudarjata, da tudi če sklepamo, da so upravičenci do rabe srenjske zemlje gospodarsko racionalni, ta koncept v teoriji ne more biti sprejet, saj bodo akterji še vedno sprejemali »slabe odločitve,« pogojene z dobrimi ali raje upravičenimi subjektivnimi razlogi, ki pa so objektivno napačni.⁵³ Potemtakem tudi med upravičenci do rabe

Založba Univerze na Primorskem, 2017). Aleksander Panjek in Žarko Lazarević, ur., *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018).

48 Primer takega pristopa pri nas je Ines Beguš, *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015).

49 Talcott Parsons, *The Social System* (Glencoe: The Free Press, 1951). Družbeno ravnotežje (*social equilibrium*) je po sociologu Parsonsu stanje ravnovesja med več družbenimi sistemi, ki se vzpostavlja s procesom socializacije, ohranja in vzdržuje pa z družbenim nadzorom.

50 Oliver Sylvain, *Peasant Property, »Common Land and Environment in the Garrigues of the Languedoc from the Seventeenth to the Twenty-First Centuries,« v: Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols 2013), 111.

51 O tem tudi Ostrom, *Design Principles*, 3, 4.

52 De Moor, *The Silent Revolution*, 193–201.

53 Rui Santos in Maria José Roxo, »The Tale of Two Tragedies. The Commons of Serra de Mértola in Alentejo (Southern

srenjske zemlje obstajajo akterji, ki bodo neumno izkoriščali njene naravne vire, a so subjektivni razlogi, ki botrujejo takemu ravnanju, v okviru upravljanja srenjske zemlje, za katero skrbi vaška skupnost, bolj regulirani in omejeni v skladu z vizijo ostalih upravičencev do njene rabe. Pri zasebni zemljiški lastnini⁵⁴ pa tega omejevanja svobode pri samoodločanju ni, kar zna hitreje privedi do odločitev z negativnim okoljskim in gospodarskim učinkom, zlasti v primerjavi z nadzornimi vzvodi vaške skupnosti, ki ima relativno veliko vlogo in moč pri upravljanju srenjske zemlje.

Pri vprašanju vpliva socialnih razlik in širšega ali ožjega kroga upravičencev na vzdržnost kolektivne rabe naravnih virov je v zgodovinski literaturi sicer mogoče najti tudi drugačne hipoteze, ki prispevajo nove vidike k doslej obravnavanim dihotomijam, kot so individualno in kolektivno, racionalno in neumno, nadzor in nespoštovanje pravil ter premožni in revni upravičenci. Tako je na primeru pustošenja gozdov v južni Italiji Renato Sansa poudaril interpretacijo, da so bila takšna ravnanja posledica izključevanja od možnosti rabe gozdnih virov. Storili so jih pripadniki družbenih skupin, katerim je bila odvzeta pravica do rabe gozda, ki so jo dotlej uživali, zaradi česar so naravni vir izropali, dokler je bilo mogoče.⁵⁵ Temu vidiku lahko rečemo vprašanje dostopnosti. Kot soroden primer bi bilo mogoče poudariti požiganje borovih nasadov na kolektivnih pašnikih in kmečki odpor do njihove postavitve v začetnih fazah pogozdovanja Krasa. To nas še enkrat opozarja na to, kako je vselej treba upoštevati vsakokratne okoliščine in kontekst, ki ga vsakič tvorijo endogeni in eksogeni dejavniki. Sicer pa je primere načrtnega uničevanja z antropološko-zgodovinske perspektive mogoče razumeti tudi kot obliko uveljavljanja svoje lastninske pravice ali pravice do rabe določenega območja.⁵⁶ Tako so spori glede rabe kolektivnih zemljišč med sosednjima skupnostma lahko privedli do njihovega namernega poškodovanja, ki so ga zagrešili tisti, ki so se imeli za lastnike ali upravičence, na škodo onih, ki naj bi si območje neupravičeno prisvojili, o čemer piše Edoardo Grendi: »Z uničevanjem so se izražale in izkazovale posestne pravice nad uničeno dobrino, obenem pa se je onemogočilo nasprotniku, da bi užival sporno imetje.«⁵⁷

Ekonomski potencial zemlje se spreminja glede na njeno kakovost, vloženo delo, relief, vzdržno rabo, tehnične zmožnosti v kmetovanju idr., vse v odnosu s političnimi, ekonomskimi in družbenimi spremenljivkami. Kot smo že omenili, je ekonomski

Portugal) and Their Privatization, Eighteenth to Twentieth Centuries.« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 139; po Raymond Boudon, *L'art de se persuader des idées douteuses, fragiles ou fausses* (Paris: Fayard, 1990), 67–101.

54 Gl. tudi Christopher M. Hann, *The Tragedy of the Privates? Postsocialist Property Relations in Anthropological Perspective* (Halle Saale): Max Planck Institute for Social Anthropology, 2000). Santos in José Roxo, *The Tale*.

55 Renato Sansa, »Una risorsa molti significati: l'uso del bosco nelle regione italiane in età preindustriale,« v: *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400–1850)*, ur. Guido Alfani, Matteo Di Tullio in Luca Mocarelli (Milano: FrancoAngeli, 2012).

56 Panjek, *Kulturna krajina*. Franc Perko, *Od ogolelega do gozdnatega krasa: pogozdovanje krasa* (Ljubljana: Zveza gozdarskih društev Slovenije – Gozdarska založba, 2016).

57 Edoardo Grendi, »La pratica dei confini: Mioglia contro Sassello, 1715–45,« *Quaderni storici* 63 (1986): 811–45. Tako Grendijevo interpretacijo sintetizira Panjek, *Krvavi poljub svobode*, 176. O Grendiju gl. Marta Verginella, »Od Crocejevih nečakov do mikrozgodovine (spremna beseda),« v: *Nematerialna dediščina. Življenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*, ur. Giovanni Levi (Ljubljana: Studia humanitatis, 1995), 215–31.

potencial ali njegov izkoristek pogojen tudi z družbenimi interesi, tradicijo, navadami in z mero dovzetnosti za spremembe. Morebiti tudi z željo po napredku, vendar napredka ne gre vselej in nujno enačiti s privatizacijo zemlje in intenzivnim kmetijstvom, temveč ga gre povezati zlasti z vzdržno, smotrno, umno, trajnostno rabo zemlje, pa naj bo ta v zasebni (individualni) ali kolektivni lasti ali rabi in namenjena intenzivni ali ekstenzivni kmetijski izrabi. Treba je torej pogledati tudi onkraj predpostavljenih okvirov. Tako individualna kot kolektivna raba lahko dosežeta zgornjo mejo ekonomskega potenciala v okviru trajnostne rabe. Tudi Van Bavel in Thoen poudarjata, da sta individualna in kolektivna raba zemlje lahko obe trajnostni in degradacijski.⁵⁸ Na nekaterih površinah je kolektivna raba, zaradi povezave med specifičnimi značilnostmi (relief, lastnosti prsti in kamnin, oddaljenost od vasi, družbeni vplivi), kdaj racionalnejša od individualne. Trajnostna raba ni nujno intenzivna, temveč stremi k največjemu izkoristku ekonomskega potenciala v dolgoročni perspektivi. Ta je pričakovana zlasti, če se pravica do rabe in lastninska pravica dedujeta. Na tej točki je bistveno poudariti pomen urejenosti lastninskih pravic.⁵⁹ V to se je poglobila Elinor Ostrom, saj je po njenem izvajanju to eden izmed dejavnikov, katerih upoštevanje omogoča gospodarsko in okoljsko vzdržnost rabe srenjske zemlje.⁶⁰ Tudi Piet Van Cruyningen dokazuje, da je bila urejenost lastninskih pravic na zemlji bistvenega pomena za uspešno gospodarsko preobrazbo namembnosti zemljišča, v njegovem primeru iz mokrišča v kmetijsko zemljišče, podvrženo vzdržni rabi.⁶¹

Nekateri zgodovinarji, kot sta Josef Ehmer in Tine De Moor, povezujejo (iščejo podobnosti in razhajanja) institucijo rokodelskega ceha z institucijo vaške skupnosti, ki je upravljala gospodarjenje na srenjski zemlji. Po Ehmerju so motivi, ki so pogojevali ustanovitev urbanih in ruralnih cehov in tudi institucij vaške skupnosti, namenjenih, poleg drugega, tudi upravljanju srenjske zemlje, vključevali ekonomske, politične, socialne in kulturne vidike.⁶² De Moor poudarja eno izmed skupnih značilnosti cehov in upravljanja vaških skupnosti s srenjsko zemljo, tj. da oboji funkcionirajo na podlagi »zakonitosti kolektivnega delovanja« (*law of collective action*). Poleg tega poudarja tudi podobnosti pri strukturi obeh vrst institucije ter se posveča socialnim in ekonomskim vidikom cehovske in srenjske ureditve vaške skupnosti kot koordinatorke gospodarjenja na srenjski zemlji.⁶³ Iskanje podobnosti med cehi in vaškimi skupnostmi se zdi smiselno zlasti v primeru fokusiranja na socialne in ekonomske poglede kolektivnega delovanja cehov, ki bi pripomogli k razumevanju kolektivnega delovanja in upravlja-

58 Van Bavel in Thoen, *Rural History*, 32.

59 O posledicah neurejenih pravic in posledično pravil, ki opredeljujejo rabo gozdov s strani vaških skupnosti tudi Ambrosoli, *Comunità e questioni*, 23.

60 Ostrom, *Governing the Commons*.

61 Piet Van Cruyningen, »State, Property Rights and Sustainability of Drained Areas along the North Sea Coast, Sixteenth–Eighteenth Centuries,« v: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen (Turnhout: Brepols, 2013), 181–207.

62 Josef Ehmer, »Rural Guilds and Urban-Rural Guilds Relations in the Early Modern Central Europe,« v: *The Return of the Guilds: International Review of Social History Supplements*, ur. Jan Lucassen, Tine de Moor in Jan Luiten van Zanden (Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2008), 151.

63 De Moor, *The Silent Revolution*, 179–82.

nja skupnosti na srenjski zemlji. Še koristnejša pa bi ta vzporednica utegnila biti za jasnejšo opredelitev smotrnega gospodarjenja, umnega upravljanja in vzdržne rabe površin v skupni lasti ali rabi z vidika vaše skupnosti, ki jo ustvarjajo in povezujejo skupni interesi (tako kot cehe), ter z vidika vzgibov posameznih upravičencev, ki tvorijo institucijo z upravljalvsko funkcijo.

Sklep

Iz doslej navedenega je razvidno, da se skoraj vse teme in dejavniki, ki so predmet obravnave sodobnega mednarodnega zgodovinopisja o srenjski zemlji, posredno ali neposredno navezujejo na vprašanje trajnostnega upravljanja zemlje v skupni lasti ali rabi. Ugotoviti je mogoče, da se pri vprašanju trajnostne rabe srenjske zemlje ne gre ozirati le na interne (ekonomske, socialne in kulturne) dejavnike znotraj vaških skupnosti. Za razumevanje učinkov kolektivne rabe in sprememb, ki so se dogajale na srenjski zemlji (npr. individualizacija rabe, privatizacija zemljišč, kultivacija), ter njihovih posledic tudi z vidika trajnostnega upravljanja je pri raziskovanju posameznega primera treba upoštevati tudi zunanje dejavnike morebitnega vpliva in dejstvo, da so se tudi ti spreminjali v času in prostoru. Bili so različni in odvisni od primera do primera. Tudi obdavčenje je znalo vplivati na način rabe srenjske zemlje, kar lepo prikazuje primer iz francoskih regij Provence in Languedoc v obdobju pred francosko revolucijo. Kmetje so bili namreč zainteresirani za kultiviranje (posejanje s kulturnimi rastlinami) srenjske zemlje, saj ta ni bila podvržena ne kraljevemu ne srenjskemu davku (*royal and communal tax*).⁶⁴ Druga splošnejša ugotovitev je ta, da trajnosti človeškega delovanja ni smiselno meriti v razmerju do neokrnjene narave, saj na primer gozdovi že zdavnaj niso več zgolj naravni pojav, posebej v evropskem, sredozemskem in tudi alpskem prostoru.⁶⁵ Ne da bi ponavljali in povzemali vse predstavljene dejavnike, tematike, vprašanja, interpretacije in koncepte, je mogoče zaključiti z ugotovitvijo, da je za zgodovino okolja nasploh, kakor tudi za srenjsko zemljo, mogoče presoditi, da skupni svet in ljudje, ki ga oblikujejo, tvorijo »kompleksen sistem«, »kompleksni sistemi pa se spreminjajo zaradi številnih dejavnikov, ki delujejo istočasno in medsebojno vplivajo drug na drugega«. ⁶⁶ Sodobnih pristopov, interpretacij in konceptov je vsekakor dovolj, da bi oživili interes do prenovljenega zgodovinskega raziskovanja srenjske zemlje tudi v slovenskem zgodovinopisju, v sodelovanju s sorodnimi disciplinami in tudi manj sorodnimi vedami.

64 Sylvain, *Peasant Property*, 98.

65 Poleg uvodoma navedene literature se za alpski prostor pri tej trditvi lahko opremo vsaj na: Anton Melik, *Planine v Julijskih Alpah* (Ljubljana: SAZU, 1950) in Aleksander Panjek, *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor. Gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015), 85–117.

66 Winiwarter, *The Emerging*, 9.

Viri in literatura

- Alfani, Guido in Riccardo Rao, ur. *La gestione delle risorse collettive. Italia settentrionale, secoli XII-XVIII*. Milano: FrancoAngeli, 1990.
- Alfani, Guido, Matteo Di Tullio in Luca Mocarelli. »Storia economica e ambiente: un'introduzione.« V: *Storia e ambiente Italiano (ca. 1400-1850)*, ur. Guido Alfani, Matteo di Tullio in Luca Mocarelli, 7-18. Milano: FrancoAngeli, 2012.
- Ambrosoli, Mauro. »Introduzione.« V: *Comunità e questioni di confini in Italia settentrionale (XVI-XIX sec.)*, ur. Mauro Ambrosoli in Furio Bianco, 7-24. Milano: FrancoAngeli, 2004.
- Armiero, Marco in Stefania Barca. *Storia dell'ambiente. Una introduzione*. Roma: Carocci, 2004.
- Barca, Stefania. *Enclosing Water. Nature and Political Economy in a Mediterranean Valley, 1798-1916*. Cambridge: The White Horse Press, 2010.
- Beguš, Ines. *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Bertolotto, Sabrina in Roberta Cevasco. »Fonti osservazionali e fonti testuali: le "Consegne dei Boschi" e il sistema dell'"Alnocoltura" nell'Appennino Ligure Orientale (1822).« *Quaderni Storici*, 103, št. 1 (2000): 87-108.
- Bianco, Furio. *Krvavi pust 1511. Kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2011.
- Blaznik, Pavle, Bogo Grafenauer, Milko Kos in Fran Zwitter. »Kolonizacija in populacija.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 29-127. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Blaznik, Pavle. »Kolektivna kmečka posest.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 149-60. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Blomkvist, Pär in Jesper Larsson. »An Analytical Framework for Common-pool Resource-large technical system (CPR-LTS) Constellations.« *International Journal of the Commons*, 1 (2013): 113-39.
- Boudon, Raymond. *L'art de se persuader des idées douteuses, fragiles ou fausses*. Paris: Fayard, 1990.
- Britovšek, Marjan. *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1964.
- Coase, Ronald. »The Problem of Social Cost.« *Journal of Law and Economics*, 3 (1960): 1-44.
- Dam, Peder. »Soil Conditions and Environment Versus Manorial Structure and Landownership in Denmark c. 1400-1800.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages-Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 281-308. Turnhout: Brepols, 2013.
- De Moor, Tine. »The Silent Revolution: A New Prospective on the Emergence of Commons, Guilds and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe.« V: *The Return of the Guilds: International Review of Social History Supplements*, ur. Jan Lucassen, Tine de Moor in Jan Luiten van Zanden, 179-212. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2008.
- De Moor, Tine. *The Dilemma of the Commoners: Understanding the Use of Common Pool Resources in Long-Term Perspective*. Cambridge: University Press, 2015.
- Ehmer, Josef. »Rural Guilds and Urban-Rural Guilds Relations in the Early Modern Central Europe.« V: *International Review of Social History Supplements*, ur. Jan Lucassen, Tine de Moor in Jan Luiten van Zanden, 143-58. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge, 2008.
- Grafenauer, Bogo. »Gospodarski obrat kmetije.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 1*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 619-51. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Grendi, Edoardo. »La pratica dei confini: Mioglia contro Sassello, 1715-1745.« *Quaderni storici*, 63 (1986): 811-45.

- Grove, T. Alfred in Oliver Rackham. *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History*. London: Yale University Press, 2001 in 2003.
- Hann, Christopher M. *The Tragedy of the Privates? Postsocialist Property Relations in Anthropological Perspective*. Halle (Saale): Max Planck Institute for Social Anthropology, Working paper, št. 2, 2000.
- Hardin, Garrett. »The Tragedy of the Commons.« *Science*, 162 (1968): 1243–48.
- Iriarte-Goñi, Iñaki. »Forest Management and Wood Exploitation. A Comparison Between Public and Private Spanish Forests, 1900–2000.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 261–80. Turnhout: Brepols, 2013.
- Laborda Perman, Miguel in De Moor, Tine. »A Tale of Two Commons. Some Preliminary Hypotheses on the Long-Term Development of the Commons in Western and Eastern Europe, 11th–19th centuries.« V: *International Journal of the Commons*, 7 (2013): 7–33.
- Larsson, Jasper. »Boundaries and Property Rights: The Transformation of a Common-Pool Resource.« *The Agricultural History Review*, 62, št. 1 (2014): 20–40.
- Larsson, Jesper. »Conflict-Resolution Mechanisms Maintaining an Agricultural System. Early-Modern Local Courts as an Arena for Solving Collective-Action Problems within Scandinavian Civil Law.« *International Journal of the Commons*, 10, št. 2 (2016): 1100–18.
- Lazarevič, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarevič, Žarko. *Spremembe in zamišljanja: gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Martini, Peter in Ward Chesworth, ur. *Landscapes and Societies. Selected Cases*. Dordrecht, New York: Springer, 2010.
- McNeill, R. John. *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- McNeill, R. John. »Observations of the Nature in Culture of Environmental History.« *History and Theory*, 42, št. 4 (2003): 5–43.
- Meden, Nikita. »Vloga vaše skupnosti in zemljiškega gospoda pri upravljanju srenjske zemlje v zgodnjem novem veku na primeru devinskega gospostva na Krasu«. Magistrsko delo, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2017.
- Melik, Anton. *Planine v Julijskih Alpah*. Ljubljana: SAZU, 1950.
- Morell, Mats. »Ecological Constraints and Property Rights in Swedish Agriculture c. 1750–1850.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 45–88. Turnhout: Brepols, 2013.
- Moreno, Diego. *Dal documento al terreno: storia e archeologia dei sistemi agro-silvo-pastorali*. Bologna: Il Mulino, 1990.
- Moreno, Diego. »Querce come olivi. Sulla rovericoltura in Liguria tra il XVIII e il XIX secolo.« *Quaderni storici*, 49, št. 1 (1982): 108–36.
- Novak, Vilko. »Živinoreja.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovenecv. Zgodovina agrarnih panog, I*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 343–94. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Ostrom, Elinor. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Ostrom, Elinor. »Design Principles of Robust Property-Rights Institutions: What Have we Learned?« V: *Property Rights and Land Policies* ur. Gregory K. Ingram in Yu-Hung Hong, 25–51. Cambridge: Lincoln Institute of Land Policy.
- Panjek, Aleksander. »Kmečki odpor na Tolminskem. Oris z opredelitvijo vsebinskih stebrov (1507–1713).« V: *Upor, nasilje in preživetje: Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*, ur. Furio Bianco in Aleksander Panjek, 61–81. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.

- Panjek, Aleksander. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander. *Krvavi poljub svobode: upor na galeji Loredani v Kopru in beg galjotov na Kras leta 1605*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2016.
- Panjek, Aleksander. *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor. Gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Panjek, Aleksander, Jesper Larsson in Luca Mocarrelli. *Integrated Peasant Economy in a Comparative perspective: Alps, Scandinavia and Beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017.
- Panjek, Aleksander in Žarko Lazarevič, ur. *Preživetje in podjetnost: Integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.
- Parsons, Talcott. *The Social System*. Glencoe: The Free Press, 1951.
- Perko, Franc. *Od ogolelega do gozdnatega Krasa: pogozdovanje Krasa*. Ljubljana: Zveza gozdarskih društev Slovenije – Gozdarska založba, 2016.
- Rackham, Oliver. »Forest History of Countries without Much Forest: Question of Conservation and Savanna.« V: *L'uomo e la foresta, Secc. XIII–XVIII*, ur. Simonetta Cavaciocchi, 297–326. Firenze: Istituto Internazionale di Storia Economica »F. Datini« Prato (Atti 27) – Le Monnier, 1996.
- Sansa, Renato. »Usi del bosco: modalità di attivazione delle risorse a confronto.« *Storia urbana* 76/77 (1996): 203–12.
- Sansa, Renato. »Una risorsa molti significati: l'uso del bosco nelle regione italiane in età preindustriale.« V: *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400-1850)*, ur. Guido Alfani, Matteo Di Tullio in Luca Mocarrelli, 256–72. Milano: FrancoAngeli, 2012.
- Santos, Rui in Maria José Roxo. »The Tale of Two Tragedies. The Commons of Serra de Mértola in Alentejo (Southern Portugal) and Their Privatization, Eighteenth to Twentieth Centuries.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 115–44. Turnhout: Brepols, 2013.
- Scott, C. James. *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*. New Haven-London: Yale University Press, 1990.
- Scott, C. James. *Seeing like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven-London: Yale University Press, 1998.
- Sylvain, Oliver. »Peasant Property, Common Land and Environment in the Garrigues of the Languedoc from the Seventeenth to the Twenty–First Centuries.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 89–114. Turnhout: Brepols, 2013.
- Štih, Peter in Žiga Zwitter, ur. *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.
- Thompson, P. Edward. *Navade, plebejska kultura in moralna ekonomija*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- Torre, Angelo. »Il bosco della Rama: rituali e forme di possesso nel Monferrato casalese.« V: *Comunità e questioni di confini in Italia settentrionale (XVI–XIX sec.)*, ur. Mauro Ambrosoli in Furio Bianco, 60–71. Milano: FrancoAngeli, 2004.
- Van Cruyningen, Piet. »State, Property Rights and Sustainability of Drained Areas along the North Sea Coast, Sixteenth–Eighteenth Centuries.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 181–207. Turnhout: Brepols, 2013.
- Van Bavel, Bas in Eric Thoen. »Rural History and the Environment. A Survey of the Relationship Between Property Rights, Social Structures and Sustainability of Land Use.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 15–42. Turnhout: Brepols, 2013.
- Verginella, Marta. »Od Crocejevih nečakov do mikrožgodovine (spremna beseda).« V: *Nemate-*

- rialna dediščina. *Živiljenjska pot piemontskega eksorcista iz XVII. stoletja*, ur. Giovanni Levi, 215–31. Ljubljana: Studia humanitatis, 1995.
- Vilfan, Sergij. »Soseske in druge podeželske skupnosti.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 9–74. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980a.
 - Vilfan, Sergij. »Agrarna premoženjska razmerja.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, 2*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 403–479. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980b.
 - Vilfan, Sergij. *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
 - Vivier, Nadine. »Collective Property and Environment Concerns. The French Case, 1750–1900.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 241–259. Turnhout: Brepols, 2013.
 - Winchester, J. L. Angus. »Property Rights, 'Good Neighbourhood' and Sustainability: the Management of Common Land in England and Wales, 1235–1965.« V: *Rural Societies and Environment at Risk: Ecology, Property Rights and Social Organisation in Fragile Areas (Middle Ages–Twentieth Century)*, ur. Bas Van Bavel in Eric Thoen, 309–29. Turnhout: Brepols, 2013.
 - Winiwarter, Verena. »The Emerging Long-Term View: Challenges and Opportunities of Writing Environmental Histories in Central Europe.« V: *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times*, ur. Peter Štih in Žiga Zwitter, 8–22. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.
 - Zannini, Andrea. »Un ecomito? Venezia (XV–XVIII sec.).« V: *Storia economica e ambiente italiano (ca. 1400–1850)*, ur. Guido Alfani, Matteo di Tullio in Luca Mocarelli, 100–13. Torino: Franco Angeli, 2012.

Nikita Meden

COMMUNAL LAND IN MODERN INTERNATIONAL HISTORIOGRAPHY: TOPICAL QUESTIONS

SUMMARY

The contribution focuses on a number of topical questions concerning communal land – an issue that many internationally-renowned historians have been researching in the last few decades. The questions of the environment, ownership rights, collective supervision, customs, and sustainable management of natural resources are all underlined in connection with communal land. The environmental history that explores communal land and arrives at its conclusions by synthesising all of the aforementioned issues is also the focus of the current work, as it brings together all of the factors mentioned by this contribution that have an impact on the cultivated communal land. The environmental changes of communal land are, as the present contribution emphasises, closely related to the very change of the property and ownership rights with regard to communal land and vice versa. The manners of cultivation and forms of (either individual or collective) exploitation of communal land depend on the form

of ownership and property rights, the social element, as well as on the characteristics or physical features of the land in common use. As we consider the influence of the social element on the ownership and property rights and on the manner in which communal land is used, we should also take into account the decisions reached by the village communities and thus the related level of village self-government, the role and influence of customs and traditions, social differentiation in the context of village communities, presence of integrated peasant economy, as well as demographic conditions and changes. Therefore the main factor that influences the sustainable management of communal land is the village community and, in particular, the level of village self-government, social cohesion within it, and the functioning of its supervisory mechanisms. This contribution presents the weight of the relationship and connection between people or the social context and ownership rights and sustainable land use. In this regard, all other external factors influencing the components of this multifaceted connection should be taken into account as well. In this context, the political and administrative changes at the state or local level, as well as the economic and market circumstances, should also be mentioned. The factors influencing the changes regarding cultivated communal land can therefore contribute to or impede the principles of sustainable land use. The latter must be identified, defined, and especially understood in order to ensure a successful analysis.

Slovanstvo.

40 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jurij Perovšek

SLOVENCİ IN SLOVANSKI SVET

Politične slike
od včeraj in danes

Založila in na svitlo dala

MATICA SLOVENSKA

Tisk Blaznikov v Ljubljani.

Cena
25 EUR

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

O takih in drugačnih zlorabah

Z veliko zamudo (vzrok je bila priprava obsežne monografije o Mežiški dolini in območju Dravograda med leti 1941–1945) odgovarjam na kritiko zgodbe o Milovanu Ilichu - Kostji (Aljoši), ene od desetih »zgodb« iz moje knjige *Koroške vojne zgodbe*, ki je zbudila pozornost kolegice zgodovinarke dr. Mateje Jeraj, objavljena pa je bila v drugi številki *Prispevkov za novejšo zgodovino* 2018. Moram pa istočasno pripomniti, da sem po svoje vesel, da je vsaj eno moje delo kot zgodovinarja, ki deluje na slovenskem obrobju, našlo odmev v strokovni javnosti, četudi negativen. Menim, da bi si, še kakšnega pozitivnega, zaslužila tudi druga moja dela.

Kolegica Jeraj mi je pripisala neverjetne stvari. Da naj bi Ilicha, po njenem političnega zapornika in žrtev dveh totalitarizmov, nacizma in komunizma, kot človeka moralno obsodil in osebno diskreditiral, zato naj bi v virih namerno iskal same take navedbe, ki ga prikazujejo v najslabši luči: kot izdajalca, provokatorja v zaporu in še kot neznačajnega lažnivca. Da sem s tem namenom zlorabljal arhivsko gradivo bivše OZNE (UDBE), kar je zame kot dolgoletnega zgodovinarja seveda huda obtožba. Daje me torej na isto raven z različnimi pisci – nezgodovinarji, o katerih tudi sam nimam najboljšega mnenja. Nikoli nisem počel česa takega in nikoli nisem želel biti s svojim pisanjem nikomur všečen, o čemer se lahko prepriča vsak, ki je prebral tudi druga moja dela, ne le ene same zgodbe. Moj cilj je bil vedno le zgodovinska resnica, pa če je komu še tako neprijetna. Zaradi tega sem že imel težave, tako z leve kot z desne.

Milovana Ilicha nikoli v življenju nisem srečal. Prav tako tudi ne njegovih treh otrok, zato nimam nobenih razlogov, da bi bil do kogarkoli od njih pristranski. Se mi je pa njegova zgodba, ki sem jo, po koščkih, slišal že pred mnogo leti, včasih kaj prebral v zapisanih spominih ali v partizanskih in posebej v gestapovskih dokumentih, zdela nenavadno zavita in zato tem bolj zanimiva. Ko sem v arhivu dobil še njegov dosje, iz katerega sem izvedel mnoge nove podrobnosti ter tudi to, da je bil po vojni obsojen in zaprt, česar dotlej nisem vedel (tudi koroški partizani, s katerimi sem sodeloval, mi o tem niso govorili), sem sklenil, da jo obelodanim. Ali je lahko kakšna zgodba še bolj zavita, sem se vprašal: predvojni skojevec (starejši brat bolj znanega Bojana Ilicha) in medvojni komunist, prostovoljec jugoslovanske vojske v aprilski vojni leta 1941, partizan od leta 1942, vodja partizanske »tehnike« (majhne ilegalne tiskarne), ki so ga zajeli gestapovski izvidniki (»raztrganci«), nato pa je bil po dolgotrajnih zaslišanjih,

na katerih je na gestapovce očitno naredil dober vtis, sprejet v službo kot prevajalec in kmalu tudi kot preiskovalec na gestapovsko centralo za Koroško v Celovcu, od koder je na skrivaj ponovno navezal stike s partizani in jih obveščal, dokler ga niso odkrili in poslali v taborišče, ki ga je preživel, po vojni zaradi svoje vloge na gestapu obsojen na dosmrtno ječo, a relativno hitro izpuščen, imel je dobre službe, a ga je zasledovala tudi UDBA. Kronski dokaz torej, da zgodovina nikoli ni bila črno-bela, ampak je imela vedno različne barvne odtenke; da se je isti človek lahko v vojnih in povojnih časih znašel v zelo različnih vlogah: pozitivnih in negativnih.

Da sem se skušal karseda vživeti v njegov položaj in imeti razumevanje zanj, sem izrazil kar na nekaj mestih v besedilu zgodbe, ki jih ne bom navajal podrobno, saj jih bo pozoren in neobremenjen bralec hitro opazil. Že s prvim stavkom uvoda (»Ni dano vsem, da bi iz vojne izšli kot heroji.«). Na ironično pripombo kolegice zgodovinarke, kaj se je sploh mogoče naučiti iz njegove zgodbe, pa odgovarjam zlasti z drugim podnaslovom, ki ga vsekakor dajem bralcem v razmislek: ali je z zločinskim sistemom mogoče pošteno sodelovanje, ne da bi si tisti, ki sodeluje, sam pri tem umazal roke. Slednjega sem na osnovi njegovega primera namerno postavil vsem tistim, ne tako redkim Slovincem, ki še danes mislijo, da bi kot narod veliko bolje prišli skozi vojno in okupacijo, če bi se okupatorju kar prilagodili in se ne bi upirali.

Kaj bi lahko sploh storil ob zajetju, sem se vprašal, saj sam proti večjemu številu dobro oboroženih gestapovcev in gestapovskih izvidnikov (večina od njih je bila žal Slovencev) ni imel nobenih možnosti. Da so po vojni o njegovem primeru (kot tudi o drugih podobnih – kar sem tudi poudaril) krožila različna sumničenja, govorice, konstrukti in zamere kot kolateralna škoda, ki jo je vojna, kakršna je bila, nujno morala pustiti za sabo – s tem sem mislil predvsem na okoliščine njegovega zajetja, ki so bile res take, da so nepoučenim ljudem, ki niso prebrali gestapovskih poročil, še do danes dajale misliti, da je Ilich delal za gestapo že kot partizan. Teden dni pred tem je namreč govoril pripadnikom osebja tehnike, da bodo 4. septembra (1943) praznovali njegov god na partizanski Roženičnikovi domačiji, po domače pri Piku v Javorju pri Črni na Koroškem, ki je bila pomembna javka, kar je ob dejstvu, da so se istočasno s prihodom dela osebja tehnike tam pojavili tudi gestapovci in ga aretirali, dajalo misliti, da je bil dogovorjen z njimi in da je vse svoje osebje namerno hotel zvleči v gestapovsko past (saj je, kot so se po dogodku spomnili in mu očitali, bolj pogosto, kot bi smel, in brez spremstva hodil iz bunkerja). Da so njega aretirali le »pro forma«, kot svojega skrivnega sodelavca. Aretirali so tudi omenjeno družino, ki je, kot je avtorju povedala njena članica, pred kratkim umrla, a še pri 97 letih zelo vitalna Ivanka (poročena Plešnik), morala v svoji kuhinji sedeti na tleh in je bila zastražena, on sam pa je z gestapovci sedel za mizo, dali so mu jesti in piti iz njihove shrambe ter cigarete, z njimi je govoril po nemško in obremenjeval družino. V njegovo dobro sem torej obširno, na osnovi gestapovskih poročil o tem dogodku, ki so zelo podrobna (in ne govorice, kot mi očita kolegica!), opisal zgodbo, kako je gestapo izvedel za godovanje, in samo zajetje. Mislim, da sem po vsem tem taka sumničenja in govorice razblinil, za kar bi mi bil lahko kdo kvečjemu hvaležen. Kot tudi za predhoden opis njegove dejavnosti kot partizana in

kot vodje tehnike, ki je bila uspešna. Mimogrede, manj znano je, da je Ilich tudi avtor znane priredbe španske pesmi *Asturiana* (*Kam greš pa ti, črnolaska*), ki so jo, spet v prirejeni verziji, kjer je namesto besede »komunist« zapisano »partizan«, zelo radi prepevali partizani. Bil je tudi na pokrajinski konferenci KPS za Štajersko v Dešnu pri Moravčah 18. in 19. februarja 1943 in zapisnikar na prvi konferenci okrožnega komiteja KPS za koroško okrožje 12. maja 1943, imenovani tudi »belopeška konferenca« (na zapisniku podpisan kot Kosta Iljić).

Toda iz predvojnega skojevca in zavednega medvojnega komuniste se je, izvorno res po nesrečnem naključju, in ne po svoji volji, kmalu prelevil v uslužbenca gestapa, s plačo in dodatki ter možnostjo napredovanja. Torej izstopil iz partizanskega v civilno življenje, medtem ko so njegovi soborci še naprej trpeli in umirali po gozdovih, in se v tem času celo oženil. Tu se naravnost čudim ravnodušnosti kolegice, ki se ji dejstvo, da je bil Ilich »nekaj časa v službi gestapa«, ne zdi nič spornega. Seveda pri tem zamolči, da je bil tudi preiskovalec, ne le prevajalec. Gestapo vendar ni bil kakšna humanitarna, ampak zločinska organizacija, kot taka tudi prepoznana na nürnberškem procesu, kar sicer ne pomeni, da so bili vsi gestapovci avtomatično proglašeni za zločince in tako tudi obsojeni, ampak je bilo treba še vsakemu posebej dokazovati krivdo na procesih, če je do njih sploh prišlo. Gestapo tudi ni bil tako naiven, da bi kar tako dopustil vdor osvobodilnega gibanja vase; torej se je Ilich moral za tako službo pokazati več kot stoddostno zanesljiv, kar je hočeš nočeš pomenilo izdati vse, kar je vedel, opraviti še pred podpisom pristopne izjave razna nečedna dejanja (provociranje sozapornikov in poročanje), na osnovi česar so ga kot takega tudi ocenili. To nam pove že zdrava logika in ni treba niti brati kakega povojnega zapisnika o zaslišanju pred UDBO, z, po mnenju kolegice, njegovimi »izsiljenimi izjavami« pa tudi, kot pravi, izjavami »ustrahovanih prič«. Po vojni je Ilich seveda dajal izjave, da je k temu pripomoglo zgolj njegovo briljantno znanje nemščine. Tudi svojo vlogo preiskovalca je zamolčal, poudarjal je le svojo vlogo prevajalca pri »manj pomembnih zadevah«.

Obširno sem opisal tudi Ilichovo ilegalno sodelovanje s partizani po tem, ko je postal uslužbenec gestapovske centrale, dokler ga niso odkrili in ga poslali v taborišče, od koder se je tri dni po dejanskem koncu vojne že vrnil (mimogrede: hčerki z omenjene kmetije, Ivanka in Jožefa, sta za pot iz Ravensbrücka domov potrebovali kar dva meseca). To poudarjam zato, ker se njegovi sorodniki, s katerimi sem si svojčas dopisoval, in tudi kolegica Jeraj zgražajo nad mojo trditvijo, da je imel srečo. Pa še kakšno, že s tem, ko ga je njegov šef Johann Sellak po preiskavi namesto takoj pred puške, pod giljotino ali na vešala (kar je bila vedno običajna usoda odkritih vohunov) poslal v taborišče, in ga zato tudi na sodnem procesu dva meseca pred koncem vojne, kjer so bili drugoobtoženi, osem po številu, obsojeni na smrt, ni bilo, čeprav je bil prvoobtoženi. Res pa je, da potem zaradi razmer ob bližajočem se koncu vojne tudi drugi obsojenci niso bili kaznovani in so vojno preživeli. Povedal sem tudi, da je partizane korektno obveščal in jih ni zavajal, tu in tam je koga tudi rešil; po lastni izjavi je kako pismo s problematično vsebino tudi uničil. Tudi v, po mnenju sorodnikov in kolegice, najbolj »spornem« delu moje »zgodbe«, tam, kjer navajam navedbe UDBE

o njegovem zasledovanju, sem večkrat izrazil cinizem nad UDBO ob takem početju. Je pa bila njegova vloga na gestapu vsekakor problematična. V bistvu je vsaka vohunska dejavnost umazan posel, ne glede na plemenitost ciljev, ki jih zasleduje. Omogoča namreč različne manipulacije in zlorabe, kar se lepo vidi iz spodaj naštetih primerov. Te problematičnosti njegove vloge so se očitno zavedali tudi koroški partizani, sicer bi bili njegov primer ob možnostih, ki so jih imeli (dolga leta so izdajali svojo revijo, *Vestnik koroških partizanov*), že zdavnaj ovekovečili; pa ga niso nikoli.

Mogoče pa je ob njegovem izvzetju iz procesa razmišljati tudi drugače: kaj pa, če ga je Sellak poslal v taborišče kot vohuna? Tudi tam je imel gestapo vohune med jetniki, kar je znano. Vprašanje je le, ali so po vojni sumili prave. Takšnih dokazov zanj seveda ni, lahko pa do tega pridemo po logičnem sklepanju. Ne verjamem, da bi bil gestapovec takega formata, kot je bil Sellak, milosten do nekoga, ki je zlorabil njegovo zaupanje. Že zaradi šefov, ki so bdeli tudi nad njim. Tudi sam moram tu po temeljitem premisleku korigirati svojo izjavo, zapisano v knjigi, da ga je morda »celo hote« rešil. Končno, le zakaj bi ga? S tako obremenjenim, tako rekoč z vrvjo na vratu, je bilo vendar lahko upravljati. Kaj takega si je nedvomno mislil o njem tudi bivši gorenjski partizan Vidmar, ko ga je v taborišču prepoznal kot sodelujočega pri njegovem zaslišanju na gestapu (Ilich mu je takrat po ukazu zasliševalca primazal dve klofuti), se zagnal vanj in mu zbil očala.

Normalno je torej, da sem bil do nekaterih njegovih dejanj kritičen, se celo zgražal nad njimi, jih imel in jih še vedno imam za moralno zavržna, kar sem v besedilu tudi odkrito povedal. Ne nazadnje ga je, kar zadeva njegov značaj, v ne preveč lepi luči v svojem delu *Moji edini, ki jo ljubim*, romanu o prvi ljubezni partizanskega pesnika in narodnega heroja Karla Destovnika - Kajuha, ki je izšel leta 2008, orisal že pisatelj Ivan Sivec. V isti sapi pa sem tudi relativiziral njegovo obsodbo in visoko kazen, ki jo je dobil, glede na njegovega omenjenega gestapovskega šefa Sellaka, ki se mu po vojni, razen da je bil več kot dve leti v preiskavi, ni nič zgodilo, čeprav je bil posredno odgovoren tudi za 13 obglavljenih koroških Slovencev aprila 1943 in za druga zločinska dejanja. Pa še UDBA je v času, ko je potekala preiskava proti Ilichu (kolikšna dvoiličnost!), razmišljala, kako bi navezala stike z njim in ga uporabila kot svojega vohuna na Koroškem. A vendar je že s tem, ko je privolil v to, da bo provociral sozapravnike (vsaj en tak primer je izpričan tudi v povojnih spominih, in ne le v Ilichovem morebitnem »izsiljenem priznanju«), da je tudi kot prevajalec denunciral gestapu partizanske voditelje na Koroškem, ki jih je našel v dokumentih (konkretno Karla Prušnika - Gašperja), in da je privolil v to, da bo tudi preiskovalec, prestopil mejo kolaboracije, ki bi jo bilo še mogoče tolerirati. Skušajmo se samo živeti v kožo preproste, verne kmečke gospodinje (Klavževe iz Javorja), nevajene različnih zvijač, ki je dajala hrano partizanom, ker so se ji, lačni in preganjani, smilili, potem pa so jo čez nekaj časa aretirali in dali gestapu v preiskavo, kjer jo je dobil v roke človek, ki je še malo prej kot partizan z drugimi jedel z njene mize, in ji ravno to očital! Ali je lahko še kaj bolj sprevrženega? Sam se je pred gestapom že opravičil, si kupil življenje »ob tisočih ustreljenih talcih«, kot mu je očital povojni zasliševalec, med njimi je bil tudi njegov

majši brat Bojan. Morda je to, kar je počel, res počel »s figo v žepu«, da bi se prikrival, toda kako je lahko tak preprost človek to zaznal? Zanj je bil pač oduren gestapovec, ki kriči nanj, ga zmerja in izsiljuje priznanja od njega.

Da je bil politični zapornik, žrtev dveh totalitarnih sistemov, v osnovi morda drži, vendar ne smemo pozabiti, da je bil v primeru prvega, nacizma, tudi sosterilec. Kot takega ga je obravnavalo tudi povojno sodstvo. Kolegica Jeraj ga skuša stlačiti v okvir političnih sodb dahavcem, ki so se res dogajale v istem času (1948) in imajo z njegovim primerom res nekatere skupne značilnosti, toda njemu niso sodili skupaj z njimi, ampak skupaj z gestapovcem Johannom Korado. Tega so obsodili na smrt in ga menda tudi dejansko usmrtili, Ilichu pa so kot olajševalno okoliščino upoštevali njegovo dejavnost v korist osvobodilnega gibanja. Spada torej v sklop povsem drugih procesov, ki jih je bilo tudi kar nekaj – proti okupatorjem in njihovim domačim sodelavcem. Razlika z dahavci je, da so njim »prilepili« sodelovanje z gestapom, on pa je bil dejansko devet mesecev v gestapovski službi. Toda sodili mu niso zgolj zaradi pripadnosti gestapu, ampak zaradi konkretnih dejanj. Tudi demokratične ali vsaj na videz demokratične države, kot na primer sosednja republika Avstrija, so taka dejanja sankcionirale. Provizorična avstrijska vlada je pod vodstvom dr. Karla Rennerja kmalu po vojni sprejela ustavni zakon o vojnih zločinih (KVB – Kriegsverbrechergesetz). Vsaj en tak primer, ko je nekdo (pod prisilo) denunciral in povzročil aretacije večjega števila ljudi in ga je po vojni za to obsodilo avstrijsko »Ljudsko sodišče«, navajam tudi sam v eni izmed zgodb.

Marsikateri človek kdaj v življenju naredi kako usodno napako, doživi tudi kakšen usoden zdrs in po človeški plati je do neke mere celo mogoče razumeti, da ga skuša na različne načine prikriti ali opravičiti. Prvi način je, da skuša vse skupaj pozabiti in potlačiti v podzavest; o tem ne govori in tudi ne želi, da ga kdo spominja na to. Drugi način, ki ga je ubral Ilich, pa je, da je po tem, ko je bilo konec nevarnosti, precej lahkotno kazal s prstom na druge podobne primere, ne da bi upošteval, da je enako ravnal tudi sam. Gre za primere Mirka Demšarja, Jožeta Gutovnika, Alojza Skoka, Franca Potočnika in še koga. Tretji način, tudi značilen za Ilicha, je, da si izmisliš kako zgodbo in jo ponavljaš tako dolgo, da celo sam začneš verjeti vanjo. Toda naloga zgodovinarjev je ugotoviti resnico, ne pa da se celo sami identificiramo s kako tako zgodbo, kar je očitno storila kolegica Jeraj. To je zgodba o izdaji tehnike, ki jo je ponujal že povojnemu zasliševalcu, a jo je hitro umaknil, jo je pa obnovil pozneje, jo zapisal v svojem povojnem spominskem zapisu, povedal raziskovalcu in piscu o koroških partizanskih tehnikah Bogdanu Žolnirju, kar je žal slednji povzel, ne da bi poznal gestapovska poročila o dogodku in knjigo Ludvika Drofelnika, poznejšega patra kapucinskega reda. Ravno slednji je bil tisti »naivni mladenič«, ki jim je nenamerno izdal datum in kraj Ilichovega godovanja, kar je posredno pripomoglo k Ilichovi aretaciji in odkritju tehnike. Kolegica mi očita, da sem v tem primeru pristransko izbral in presodil pričevanja; da nisem do konca raziskal namigov o tem, da bi lahko tehniko izdal tudi kdo drug. Mislim, da je tu zelo pogrešila. Zgodba, da je tehniko izdal Stanko Rihter(š)ič, Ilichov znanec iz Maribora, ki je prišel v koroški bataljon in se predhodno zadrževal pri Ilichu

v lovski koči pol ure od tehnike, ki so jo šele gradili (v katero nikoli ni vstopil in nasploh kot nedomačin ni poznal terena), ima namreč majhno pomanjkljivost: nobenega vira ni, da bi bil Rihter(š)ič tisti, ki bi se po pobegu iz bataljona, kar je storil že po enem dnevu, kdaj koli srečal s temi gestapovci na terenu in jim povedal zanjo. Se je pa z njimi srečal omenjeni Drofelnik, kar je znano sedaj, ko sem sam proučil gestapovska poročila. Srečanje in nadaljnje dogajanje v zvezi s tem opisuje tudi sam v knjigi *Die ersehnte Zukunft*, čeprav je nekatere podrobnosti očitno pozabil. Ta je lahko vedel za godovanje in tudi natančen dan in uro, saj je bila pri njem doma javka za tehniko, njegov polbrat Alojz Potočnik - Evgen (pozneje likvidiran na Pohorju) je bil pripadnik njenega osebja in je vsak dan prihajal na javko (domov) ter domačim, nejevoljen, to tudi povedal, polsestra Julijana Potočnik, zaposlena v Mariboru, pa je ob prostih dnevih prihajala domov in prinašala vse potrebno za tehniko. Ravno ona je pripeljala iz Maribora Stanka Rihter(š)iča. Naj mi kolegica še kako očita izjavo, jo ponavljam še enkrat: zgodba o Rihter(š)ičevi izdaji je konstrukt, ki ne vzdrži resne presoje, Ilich si jo je, da bi opravičil svojo – res prisilno – izdajo, enostavno izmislil. Drugo možnost, namreč da jo je lahko izdal tudi kmet Kompan, v čigar gozdu je tehnika bila (enkrat je bil celo v njej in je torej vedel zanjo), pa lahko ovržem z naslednjim: če bi jo res izdal Kompan, ali ne bi bilo za gestapovce veliko bolj enostavno, da bi počakali do jutra, ko bi se vreme zjasnilo, vzeli tega kmeta s seboj kot vodiča, mimogrede mobilizirali še kako enoto ali orožnike, obkolili območje in zajeli vseh pet pripadnikov ekipe v spanju, ne pa da so morali izbrati temno, deževno in megleno noč, si med potjo celo najeti vodiča (le zakaj, če so vedeli za tehniko?) in po tako zaviti poti s težavo priti do cilja, kjer jim je po naključju uspelo zajeti samo vodjo tehnike? Ilichove navedbe, ki jih je ponavljal tudi v preiskavi in pred sodiščem, da so gestapovci že sami vedeli za tehniko; da so ga pravzaprav oni peljali k njej in da so mu govorili, češ »če ti ne boš povedal zanjo, bomo mi povedali tebi«, so zelo prozorne; deloma tako opravičuje samega sebe, prevrača krivdo na druge, deloma pa se v tem odražajo tudi triki, ki jih uporablja vsaka podobna obveščevalna služba, o čemer govori tudi sam v eni svojih povojnih izjav. Da jo je moral gestapovcem pokazati, je logično samo po sebi – končno, kaj pa mu je preostalo drugega –, h odkritju njega in tehnike pa je vsekakor pripomogla tudi njegova lastna neprevidnost. O tem se lahko prepričamo tudi iz objavljenega spominskega prispevka njegovega soborca Franca Goloba - Luke. Okoliščine njegovega zajetja dodatno potrjuje tudi že omenjena Ivanka Plešnik. Pove tudi, da je v času, ko je potekal proces proti Ilichu, imela možnost pričati, vendar je bila bolna (posledica taborišča!) in se pričanja ni udeležila. Torej trditev kolegice Jeraj, da so lahko bile priče takrat tudi ustrahovane (od nje bi lahko dobili vsaj kako pisno izjavo, kar bi bil zadetek v polno, saj bi šlo za močno obremenilno pričo; tudi pričevanj ostalih družinskih članov, zlasti sestre Jožefe, ni zaslediti), ne drži povsem. Gotovo organ javnega reda, njegov bivši soborec Janko Kuster - Korošec, ki ga je aretiral, ni mogel biti ustrahovan, tudi ne verjamem česa takega za Julijano Potočnik in za prof. Borisa Mišjo (do upokojitve uslužbenec RSNZ), s katerim je sodeloval v Celovcu. Ali pa njegove znanke iz Maribora, ki so takrat, med vojno, zbežale pred njim, ker so vedele,

kakšno vlogo opravlja (nasprotno temu dr. Jeraj trdi, da so mu Mariborčani morda škodovali zgolj iz nekakšne nevoščljivosti). Enako tudi ne verjamem česa takega za Ludvika Drofelnika in njegovo omenjeno knjigo, ki jo je izdal veliko let pozneje v tujini in v nemškem jeziku (sam uporabljam 4. izdajo, ki je izšla v Darmstadtu 1984, njegove vtise o Ilichu navajam v eni izmed opomb), kot tudi ne za običajne spominske zapise, ki so izhajali po vojni v različnih publikacijah (*Koroškem fužinarju*, zborniku *Slovenke v NOB* in drugje), kakšnega je napisala tudi oseba, ki ni bila državljan Jugoslavije. Tudi za naše domačine iz ruralnega okolja si upam trditi, da so bili preveč pošteni, da bi lagali Bogdanu Žolnirju, ko jih je popisoval za potrebe muzeja in zgodovinske stroke. Omenjam predvsem spomine tistih, ki so se z Ilichom kot preiskovalcem srečevali na gestapu in ki večinoma, milo rečeno, o njem niso odnesli dobrega vtisa. V zgodbi sem navedel tudi pričevanje v njegov prid, drugih pri najboljši volji nisem našel. Toliko o očitku gospe Jeraj, da sem selektivno izbiral pričevanja. Želel bi, da bi jih bilo več, tudi takih, ki bi mu bila naklonjena, a jih žal ni. Narediti pa jih seveda ne morem.

Odločno ugovarjam tudi trditvi kolegice, ki v ponazoritev svoje teze, da sem se osredinil le na njegove značajske lastnosti, navaja moj zapis vtisov gestapovca Hannesa Berložnika o Ilichu: »Poleg tega je zelo inteligenčen in misli, da se bo rešil, če bo kaj izdal. Takšen je videti vodja tehnike, takšni so videti vsi partizani ...« Tudi tu se kolegica zelo moti, ko pravi, da se izjava nanaša na vse partizane, in ne le nanj. Saj ta gestapovec slovenskega rodu vendar ni imel vseh partizanov za inteligentne! To bi bil zanje pač prevelik kompliment, na katerega bi postali pozorni tudi Berložnikovi šefi. Torej se ta, z moje strani poudarjeni del stavka dejansko nanaša izključno na Ilicha, kar zaključni pisec s stavkom v ednini, in ne v množini! Še manj gre dvomiti o oceni, ki jo je zapisal zasliševalec Ivanke in Jožefe Roženičnik, da »njunim izjavam ne gre verjeti, pač pa Ilichovim, ki je podal zares verodostojno izjavo« (v besedilu navajam tudi nemško verzijo zapisa, da ne bo dvoma). Žal verodostojnosti njegovih izjav nisem mogel preveriti, kajti kljub domnevno petnajstim zaslišanjem, ki jih omenja sam, ni od zapisnikov ostal niti listič, medtem ko so se ohranili zapisniki o Ludviku Drofelniku ter obeh hčerah z omenjene kmetije. Pripomba kolegice Jeraj o delovanju »skrivne roke« v tem primeru je njena, in ne kakšen moj »več kot nedostojen namig«, kakršne mi med drugim očita, toda če je bilo karkoli počiščeno, je bilo res temeljito. Brez skrbi, da poznam primere neobstoja arhivov, a v tem primeru naj se kolegica ne čudi, da se vendarle čudim. Torej ni res, kar pravi, da me neobstoj zapisnikov o Ilichovih zasliševanjih ne moti; nasprotno, še kako me moti, le malo bolj pozorno je treba prebrati moj zapis. Če bi jih imeli, bi še bolj natančno vedeli, kaj je izjavil, in bi bilo dvomov še manj. Sicer pa ne razumem, zakaj se toliko ukvarja s tem, saj sem to le bežno omenil.

Da nisem upošteval vseh značilnosti povojnega sodnega postopka, je nenavaden očitek, saj mi menda kot nepravniku tega ne gre zameriti, kajti to je specialnost gospe Jeraj in njene kolegice dr. Jelke Melik, s katero skupaj ustvarjata tovrstno literaturo; slednja je po stroki vendarle pravnica. Sam tudi nisem pravni zgodovinar, ampak le splošni zgodovinar za novejšo zgodovino Koroške (na obeh straneh senžermenske meje). Pri zgodbah tudi nisem izbiral samo takih, ki bi bile zanimive s pravnega

vidika. Ilichova zgodba je morda edina taka, pri drugih gre za drugačno vsebino. Na očitek takratni policiji (UDBI) in njenim metodam, ki so bile nedvomno izjemno krute, odgovarjam, da ne bi rad izkusil na lastni koži, kako danes zaslišuje policija, tako naša kot ameriška na Guantanamo (za slednjo vemo, da uporablja »izredne metode in sredstva«, kar ji je odobril ameriški kongres). Pri obeh pa gre za represivni organ demokratičnega sistema. Težko je soditi, vendar imam glede na vprašanja vtis, da so bili do Ilicha še kar prizanesljivi, res pa je, da je na enem od zapisnikov kar 75 vprašanj. Kot nepravnik pa vseeno vem (in mi nima smisla očitati neupoštevanja), da odvetnik za vsakega obsojenca vložijo pritožbo, pa naj bo upanja na uspeh še tako malo, ker pač želi izkoristiti vsa pravna sredstva v prid svojega klienta. Tako je bilo, domnevam, tudi v tem primeru; odvetnik je pač moral nekaj napisati, samega dejstva, da je bila pritožba vložena, pa ne bi tako poenostavljeno, kot to počne gospa Jeraj, jemal kot »kronski dokaz« Ilichove nedolžnosti in izsiljenih izjav. Res gradiva o njem nisem iskal še drugje kot v njegovem dosjeju, ker sem pač pričakoval, da je tam vse, a vendar bi o njegovi predčasni izpustitvi iz zapora v opravičilo moje »nevednosti« navedel le primer Angele Vode, za katero je njena sestra trikrat zaporedoma, v kratkih časovnih presledkih vložila prošnjo za pomilostitev in bila vsakič zavrnjena, potem pa je bila kar nenadoma izpuščena. Tudi Alenka Puhar, ki je dobro proučila njeno življenje, ni mogla do konca razvozlati vzroka te nenadne odločitve v njeno korist. Tisto izjavo oziroma povzetek iz vsebine knjige Angele Vode o slabem življenju po končani zaporni kazni in tudi pripombo o ovaduštvu pa sem navedel v drugi zgodbi in v drugačnem kontekstu, zato ne soglašam s trditvijo kolegice Jeraj, da sem Ilichu pripisal ovaduštvo za UDBO. Nasprotno, ravno dejstvo, da so ga na začetku sicer pridobili, a ni naredil ničesar koristnega zanje, štejem za morebitni vzrok, da njegove zadeve niso enostavno pospravili v predal, kot so navadno naredili v primeru privolitve v sodelovanje, zlasti pa da so ga zasledovali tudi po vrnitvi iz zapora. Ovaduška poročila sem pač navedel le zato, da bi ljudje, ki tega sistema niso doživeli, imeli boljšo predstavo, kako je ta sistem funkcioniral. Saj menda ne bo danes, v demokraciji, kdo resno jemal na primer zgodbe o očalih in pomivalnem stroju, ob tajkunskih zgodbah, ki jih kar mrgoli, še zlasti, ker je, kot kaže, oboje dobil od podjetja Siemens kot poslovno darilo, in ne kot podkupnino. Mimogrede: kot avtor sem tudi popolnoma suveren v odločitvi, kaj bom izbral in zapisal, in se čudim očitkom kolegice Jeraj in njegovih otrok, češ da to ne sodi v okvir medvojnih zgodb.

Ne razumem, kaj mi hoče kolegica Jeraj povedati ob očitaniu primera Antonije in Alojza Skoka. Da Antonija Skok laže, ko pripoveduje zgodbo o spolnem nadlegovanju (in posledično trpljenju njenega fanta/moža v zaporu, ki naj bi mu botroval Ilich) šele toliko let po vojni, in ne že na procesu proti njemu leta 1948? Ko pa imamo vendar nešteto primerov, ko so si žrtve takšnega nasilja upale o tem spregovoriti šele dolgo po dogodku. Da naj ne verjamem njej, ki naj bi bila njegova žrtev, ampak njemu (ki se povrhu vsega po vojni ob srečanju z njo sploh ni hotel pogovarjati; torej je le moral imeti slabo vest)? In ko Ilich govori o triku – toliko, da ne pove, da je tak trik s Skokovimi sodelavci lahko izvedel kar on sam, ko jih je kot zasliševalec dobil v roke.

Jim torej serviral, da je Skok že vse priznal, ne glede na to, ali je res ali ne, oni pa so mu očitno verjeli, zaradi česar je bil potemtakem Skok res po njegovi krivdi ob borčevski status! Da je pozneje svojo izjavo preklical, je bil le obliž na rano.

Glede očitka kolegice Jeraj o površni omembi njegove sodne rehabilitacije v samostojni Sloveniji, kar bi po njenem moralo predstavljati višek moje zgodbe, pa je moje stališče naslednje: zgodovina in pravo sta dve različni stroki. Če je nekdo čist pred pravom, ker je imel morda dobrega odvetnika, ki ga je opral vsakršne krivde, to ne pomeni, da je čist tudi pred zgodovino. Torej samega dejstva, da je bil nekdo v samostojni Sloveniji rehabilitiran (da je »dobil zadoščenje«), ne bi spet tako poenostavljeno kot kolegica Jeraj jemal kot kronskega dokaza za to, da je bil že kar nedolžen. Obžalujem, da je kot zgodovinarica toliko padla pod vpliv pravne stroke. V Ilichu vidi obtoženca, svojo vlogo pa kot vlogo odvetnice, ki ga mora za vsako ceno braniti. Preveč je tudi pod vtisom teme, ki jo sama obravnava, to so povojni politični procesi, in tudi Ilichov primer vidi skozi prizmo teh procesov, zlasti dahavskih. Ne morem trditi, kako je bilo v Ilichovem primeru, imam pa vtis, da vsa dejstva v zvezi z njim v postopku rehabilitacije, ki je bila izvedena po njegovi smrti, niso bila dana na mizo, zato je sedaj, ko je že bil rehabilitiran, seveda zelo nerodno, če kak zgodovinar prinese na plan drugačne dokaze. Po drugi strani pa je treba upoštevati, da se je pri nas leta 1990 zgodila sprememba sistema: vse, kar je bilo prej prav, je zdaj narobe in obratno. Po mojem so današnja sodišča kar malo preveč radodarna s »popravljanjem krivic«, naj je res šlo za krivice ali ne, ker je pač politični sistem temu naklonjen in imajo za to tudi zakonsko osnovo. Saj je pravo vendar odraz konkretnih družbenih razmer. Ravno tukaj kolegici Jeraj vračam očitek: če mi ona očita, da ne upoštevam značilnosti povojnega obdobja (evforija, shizofrenija in paranoja, kot pravi v svoji davno objavljeni razpravi dr. Dušan Nečak), ji sam očitam, da ne upošteva obdobja po letu 1990 – nastopu demokracije. Nisem videl sklepa sodišča o Ilichovi rehabilitaciji, ker mi sin Bojan, ki mi je prej obljubil, da mi bo poslal dokumente v zvezi z očetom, teh potem ni poslal (toliko o očitku kolegice, da nisem upošteval vseh virov, tudi ne sklepa o rehabilitaciji), vendar predvidevam, da je zapisano, da mu ni bilo nič dokazano. Pa bi bilo kaj dokazati, samo sodišče bi se moralo malo bolj potruditi, a očitno ni imelo interesa.

Menim, da je imel Ilich veliko srečo tudi, da je v času, ko so ljudje zaradi pripadnosti manj pomembnim okupatorjevim službam, kot je bil gestapo, končali v protitankovskih jarkih ali na drugih krajih množičnih pobojev po Sloveniji (tudi v okolici Maribora), vsaj prišel v preiskavo in nazadnje pred sodišče. Zelo nehvaležno je, če kdo misli drugače. Gotovo ga je rešilo to, da je zadnjih sedem mesecev vojne preživel kot taboriščnik in da je bil nekoliko koristen tudi osvobodilnemu gibanju. Ne glede na takratni politični sistem je bil po mojem prepričanju za svoje delovanje gestapovskega preiskovalca upravičeno obsojen. Vsekakor pa preostro. Višina kazni nikakor ni bila v sorazmerju s težo njegovih dejanj, kar so pozneje očitno spoznali tudi tisti, ki so odločali o skrajšanju ali nazadnje o opustitvi prestajanja kazni. O tem je odločal Prezidij Ljudske skupščine LRS, pred leti sem bral te zapisnike, marsikomu so prošnjo tudi zavrnil, torej pri pomilostitvah ni šlo kar za avtomatizem – kar vse po vrsti, ob

določenih državnih praznikov –, o čemer nas hoče prepričati kolegica Jeraj. Sicer pa o tem govori že omenjeni primer Angele Vode.

Naj svoje izvajanje sklenem z ugotovitvijo, da smo imeli pri nas hvalabogu tudi veliko pokončnih ljudi. V ponazoritev svoje trditve navajam samo en primer iz svoje okolice: taisti gestapovec Hannes Berložnik, šef gestapovskega oporišča Mislinja, ki je aretiral Iliča, je v enem izmed svojih poročil med drugim zapisal tudi to, da je nekega Mislinjčana nagovarjal, da bi delal za gestapo kot ovaduh (v bistvu je šlo za izsiljevanje, kajti imel je namige, da dotični sodeluje v odporu), pa mu je ta odgovoril: »Raje vidim, da me pošljete v Maribor in da me tam ustrelijo!« Preprost človek, ne »intelektualec, skojevec in komunist«, kot poudarja kolegica Jeraj v Iličovem primeru, pa je raje dal na kocko svoje življenje, kot da bi ovajal rojake. Menim, da bi si taki primeri zaslužili več javne pozornosti.

Marjan Linasi

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Konečne sami. Národný štát, reprezentácia a suverenita v strednej Európe po roku 1989.

Bratislava, 25.–26. 9. 2019

Ústav pro soudobé dějiny České republiky, Historický ústav Slovenskej Akadémie Vied, České centrum Bratislava ter Katedra politológie Univerzita Komenského so v sredo, 25. septembra, in torek, 26. septembra, v Bratislavi organizirali delavnico z naslovom Končno sami. Dogodek se je odvijal na Češkem centru češke ambasade v Bratislavi ter na Filozofski fakulteti bratislavske Univerze Komenskega.

Delavnica je bila sestavljena iz dveh delov. V prvem, sredinem, so svoje prispevke najprej predstavili Adela Gjuričova skupaj s Tomašem Zahradničkom, Jure Gašparič in Ivan Sablin. Vsi trije prispevki so se osredotočili na prelom leta 1989. Adela Gjuričova in Tomaš Zahradniček sta postavila temelj razpravi s svojim prispevkom o vlogi narodnih parlamentov pri transformaciji češkoslovaške federacije v dve ločeni republiki med letoma 1989 in 1992. Temu primerno sta ločila dva načina parlamentarnega delovanja, češkega in slovaškega, ki sta vsak s svojim delovanjem ključno zaznamovala obravnava obdobje.

V nadaljevanju je Jure Gašparič leto 1989 obravnaval kot začetek konca Jugoslavije s slovenske perspektive. S pomočjo rezultatov projekta Slovensko javno mnenje je pokazal razkorak med dogodki v politiki, ki so pripeljali do prehoda v demokratični liberalizem in osamosvojitve Slovenije, ter med mnenjem, predstavami in občutki večine državljanov. Poudaril je kontinuiteto političnih elit v Sloveniji in procesa nje-nega osamosvajanja kot prvotno političnega projekta, ki pa je zaradi okoliščin, kot so samovoljnost jugoslovanskih republik, gospodarska kriza in nezaupanje federalnim organom, pridobila množično podporo prebivalstva.

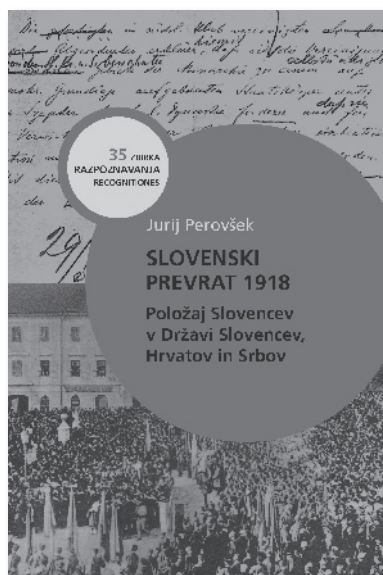
Zadnji referent, Ivan Sablin, je govoril o sovjetskem parlamentarizmu in večetničnem federalizmu med letoma 1989 in 1993. Posebej se je posvetil politični imaginaciji in izrazu »federalizem«, ki je bil v sovjetski politiki uporabljen izredno pogosto, a je imel popolnoma fluiden, včasih tudi samemu sebi nasprotujoč pomen. Uporabljali so ga konservativni politiki, ki so želeli večjo centralizacijo Sovjetske zveze, kakor tudi tisti, ki so želeli doseči ohlapno konfederacijo držav. S svojim prispevkom je pokazal, da je problem semantike aktualen tudi pri raziskovanju novejše zgodovine, ne le v prostoru in času oddaljenih obdobj.

Večer se je zaključil z živahno razpravo med politikami, ki so bili aktivni na republiški ali federalni ravni v letih 1989–1992. Razprava je zajela raznovrstne teme, osebne spomine in izkušnje politikov, njihove takratne in sedanje predstave o delovanju države in odnos med politiko in mediji.

Drugi dan se je začel s predavanjem slovaške politologinje in profesorice Darine Malove. Poudarila je dejavnike, ki so zaznamovali politični diskurz zadnjih tridesetih let. Vojne, ki so jih deli Jugoslavije doživljali med njenim razpadom, so dale češkoslovaški ločitvi ime »žametna«. Tudi odnose med državama po razpadu federacije je predstavila kot primer dobre prakse sodelovanja in medsosedskih odnosov. Sledila so krajša predavanja štirih referentov. Prvi je bil Jiří Suk, ki se je posvetil disidentskemu gibanju kot hkrati moralnemu problemu ter politični realnosti obravnavanega obdobja. Za njim je Kristina Andělova predstavila nekatere rezultate svoje doktorske disertacije, v kateri obravnava razumevanje leta 1988 v luči postsocialistične transformacije. Z referatom o normalizacijskih vzrokih češkoslovaških razhajanj v devetdesetih letih 20. stoletja je besedo prevzel Adam Hudek. Kot zadnji je dogajanje zadnjih dveh dni rezimiral Jaroslav Cuhra, ki je sintetično povzel češko in slovaško soočanje s komunistično preteklostjo.

Dogodek, zasnovan v obliki delavnice, in ne klasičnega simpozija, je s svojo dinamičnostjo in odprtostjo omogočil številne razprave, pogovore s političnimi akterji obravnavanega obdobja in splošen razmislek o odnosu politike in državljanov do lastne države.

Tjaša Konovšek

Jurij Perovšek, Slovenski prevrat 1918: položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Zbirka Razpoznavanja /
Recognitiones; 35. Ljubljana:
Inštitut za novejšo zgodovino, 2018,
335 strani, ilustr.

Leta 2018 je minilo 100 let od konca prve svetovne vojne in ustanovitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, v kateri so Slovenci prvič v svoji zgodovini udeleženi samostojnosti pri odločanju o vseh temeljnih vidikih svojega državnopolitičnega, gospodarsko-socialnega in prosvetno-kulturnega razvoja. Znanstvenega svetnika dr. Jurija

Perovška je zlasti obsežno raziskovalno delo v zadnjih dveh desetletjih spodbudilo, da v jubilejnem letu pripravi novo študijo o slovenskem prevratu leta 1918, s katero nadgrajuje svojo monografijo iz leta 1998. To se ne kaže le v kvantitativni razširitvi novega dela v primerjavi s prejšnjim (od 191 na 335 strani), temveč predvsem v dejstvu, da je v približno polovici besedila na novo osvetlil samostojni položaj Slovencev v Državi SHS.

V predgovoru so zanimivi nekateri novi podatki, kako so predvsem v avtonomistično-federalističnem taboru v dvajsetih in tridesetih letih večkrat obudili zgodovinski spomin na uspešna emancipacijska prizadevanja in dosežke v Državi SHS, kar je bil tudi izraz odločnega nasprotovanja unitarističnemu in centralističnemu temelju jugoslovanskih ustav iz let 1921 in 1931. Toda Perovšek je navedel primere, kako je tudi unitaristično-centralistični tabor v prvi Jugoslaviji ohranjal spomin na samostojno delovanje Narodne vlade in slovensko državnost v prevratnem času. Ugotovil je tudi, da je bil v novih družbenopolitičnih razmerah po letu 1945 spomin na to dogajanje »dolgo časa zatamnjen« (12). Toda od petdesetletnega jubileja prevratnega časa je vedno več zgodovinarjev in pravnikov začelo poudarjati velik pomen obdobja Države SHS od 29. oktobra do 1. decembra 1918 za slovenski samostojni razvoj. Perovšek je v predgovoru poudaril: »Državnost, ki so jo Slovenci v njej dosegli, je sestavni del emancipacijskih prizadevanj, ki so utirala pot v slovensko državo – Republiko Slovenijo« (14). Perovškova študija je nastala v okviru raziskovalnega programa *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga izvaja Inštitut za novejšo zgodovino. Njen izid je tudi prispevek te osrednje slovenske raziskovalne ustanove za novejšo zgodovino k obeležbi stoletnega jubileja prevratne dobe v novejši svetovni in slovenski narodni zgodovini.

V prvem poglavju Od Majniške deklaracije do prevrata (16–101), ki ga je Perovšek razdelil v štiri tematske sklope, je uvodoma navedel prve omembe Slovenije po avgustu 1917, ko je to besedo v članku proti deželnim mejam uporabil katoliški časnik *Slovenec*. Posebno pozornost je nato posvetil podrobnejši osvetlitvi vloge in stališč posameznih političnih strank pri nastanku Narodnega sveta za Slovenijo in Istro, za kar je uporabil zlasti njihovo časopisje. Po prikazu oblikovanja Narodnega vijeća Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu je Perovšek precej podrobno opisal potek javne polemike med Vseslovensko ljudsko stranko (VLS) in Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS) o notranji ureditvi bodoče jugoslovanske države v *Slovincu* in liberalnem *Slovenskem narodu* oktobra 1918 še pred razpadom habsburške monarhije. Opozoril je, da je polemika izražala »visoko stopnjo tedanje slovenske samozavesti, saj so v še obstoječi avstrijski državi in pred očmi njene cenzure, ki ni ukrepala, javno razpravljali o ureditvi druge države, katero pričakujejo na Slovenskem« (47). Ugotovil je, da je v tedanjih odločilnih trenutkih »slovenska avtonomija postala središčno vprašanje, o katerem se je opredelila in razdelila slovenska politična volja« (55). Zanj se je odločno zavzel politik VLS prof. Fran Šuklje, Perovšek je opozoril tudi na nekatere nedoslednosti v njegovih stališčih, odklanjanje Šukljetovega načrta avtonomistične državnopravne ureditve pa sta v svojih razpravah poudarila zlasti liberalna politika dr. Ivan Tavčar in

dr. Karel Triller. Šuklje ju je zavrnil »kot verni pristaš ljudske samouprave in načelni protivnik svobodi nevarnega centralizma« (64).

Po predstavitvi te polemike je Perovšek prvo poglavje sklenil s prikazom konca habsburške dobe ali prevratnega dogajanja. Še bolj podrobno kot leta 1998 je osvetlil nastope vodilnih političnih osebnosti in manifestacijo 29. oktobra 1918 v Ljubljani. Posebno pozornost je posvetil vlogi slovenskega vojaštva konec oktobra in novembra, ki »je imela v slovenski samoodločbi leta 1918 poseben nacionalni značaj posebej v dejstvu, da njegovi nastopi v glavnem niso bili enotno pripravljene in vodene. Nastali so med častniki in vojaki samimi, spodbudil jih je razvoj dogodkov.« Podrobneje je opisal dejavnost vojaštva v Ljubljani, Gorici in Mariboru ter poudaril, »da je bilo na Štajerskem ključni dejavnik v vzpostavitvi slovenske oblasti«. Vojaštvo je obvarovalo narodno osvoboditev in je »odločilno prispevalo k formalni dovrstitvi takratne slovenske narodnopolitične osamosvojitve« (97).

V krajšem prikazu značaja Države Slovencev Hrvatov in Srbov od 29. oktobra do 1. decembra 1918 je avtor podrobneje opisal zlasti problematiko njenega mednarodnega priznanja. S podatki o nekaterih njenih zunanjepolitičnih stikih je utemeljil ugotovitev, »da Država SHS ni bila povsem mednarodno nepriznana« in da je bila »sposobna imeti zunanje odnose z drugimi državami« (112).

V tretjem poglavju je avtor podrobno osvetlil prvo slovensko vlado z vidika njenih pristojnosti in dejavnosti ter pomena v zgodovini slovenske državnosti. V prvem razdelku je opisal nekatere kadrovske zaplete pri oblikovanju Narodne vlade SHS v Ljubljani, uvodoma pa poudaril, da ji navajanje tedanje splošne oznake SHS v njenem nazivu »ni odvzemalo njenega slovenskega narodnega značaja« in da je glede na slovenski vladi iz let 1945 in 1990 upravičena do primata kot prva slovenska narodna vlada (118–119).

V Državi SHS si je najvišji organ oblasti – Narodno vijeće v Zagrebu – pridržal vodenje zunanje politike in vojaških zadev, pravico izvrševanja pomilostitve, razveljavljanja zakonov in imenovanja višjih uradnikov. Vsa druga področja javne uprave je prepustilo narodnim oziroma pokrajinskim vladam, da jih »samostojno urejajo in vodijo«. Perovšek je poudaril, da je slovenska narodna vlada takšno razmejitev pristojnosti upoštevala le na začetku, »zlagoma pa je začela izvajati državno oblast tudi na področjih« iz pristojnosti Narodnega vijeća. »Tako je povezanost Slovenije z Državo SHS iz prvotne federativne prerasla v konfederativno državnopravno obliko« (131–132).

Narodna vlada je začela izvajati tudi diplomatsko dejavnost in je na zunanjepolitičnem področju sodelovala z nekaj državami. Svojo samostojnost pa je še posebej pokazala na vojaškem področju, kar je Perovšek zelo podrobno prikazal v posebnem podpoglavju (136–162), zlasti po novejših delih vojaških zgodovinarjev dr. Matjaža Bizjaka, dr. Damijana Guština in Janeza J. Švajncerja ter vladnih sejnih zapisnikih in njenem Uradnem listu. Ugotovil je, da je bila Narodna vlada v vojaških zadevah »prepuščena sama sebi« ter da je bil na vojaškem področju »odnos med Ljubljano in Zagrebom ... bolj ali manj enakopraven«, potek oblikovanja slovenske in hrvaške

vojske pa je še bolj kazal konfederativni značaj Države SHS. »Graditev vojske je pogojeval slovenski dejavnik« (136), pri čemer je Perovšek prikazal dejavnost vladnega poverjeništvu za narodno obrambo. Posebej je poudaril pomembno vlogo generala Rudolfa Maistra pri oblikovanju vojaških enot za zavarovanje severovzhodne meje in njihovo uspešno dejavnost zlasti pri ohranitvi mariborskega območja v Sloveniji. Uspešnost graditve slovenske vojske v okviru II. vojnega odseka ilustrira podatek, da je imela konec novembra 1918 12.375 častnikov in vojakov. Perovšek je navedel tudi različna politična stališča do vloge oboroženih sil v Sloveniji, posebej do srbske vojske, za Narodno vlado pa poudaril, da je v njih videla zlasti izvrševalca nalog pri »zagotavljanju stabilnih varnostnih razmer« (162).

Narodna vlada je posegala tudi na druga področja iz pristojnosti Narodnega vijeća (pomilostitve, razveljavitve nekaterih pravnih aktov avstrijskih oblasti, imenovanje uradništva oziroma nadomestitev predstavnikov avstrijskih oblasti) z »nacionalnim uradništvom mrtve monarhije« (165). Perovšek je prikazal slovenizacijo pravosodja in šolstva, opozoril tudi na začetek prizadevanj za ustanovitev slovenske univerze ter navedel ukrepe Narodne vlade za uveljavitev njene oblasti. Med številnimi pravnimi akti zakonskega značaja pa je bila temeljna Naredba o prehodni upravi z dne 21. novembra 1918 o državnopravnem razmerju med Narodnim vjećem in Narodno vlado z določili, da Narodna vlada SHS v imenu Narodnega vijeća upravlja slovensko ozemlje »kot najvišja upravna oblast in službena instanca«. Po analizi Naredbe je Perovšek v materialnopravnem pogledu poudaril »konfederativno državnost Slovenije v Državi SHS« (182). Navedel je številne zgodovinarje in pravnike, ki so v svojih delih pisali o državnosti Slovenije v Državi SHS, pa tudi primer njenega nepriznavanja.

V posebnem poglavju je avtor prikazal tudi aktualne gospodarsko-socialne probleme v prevratnem času in poudaril, da se slovenska samostojnost ni kazala samo na državnopravnem področju, ampak tudi s pravico odločanja o gospodarski ureditvi in razvoju. O gospodarski samoodločbi so potekale razprave že v Narodnem svetu, ki je pred nastankom Države SHS izdelal program za reševanje aktualnih gospodarskih vprašanj. Narodna vlada ga je nato začela izvajati preko svojih šestih poverjeništev. Kljub temu da se ji zaradi kratkotrajnosti svojega delovanja nekaterih pomembnih gospodarskih nalog ni uspelo lotiti, pa je dosegla pomembne uspehe pri urejanju prehoda iz vojnega v mirnodobsko gospodarstvo pri reševanju denarne problematike in pereče aprovizacije, z nekaj ukrepi pa je izboljšala tudi socialni položaj delavstva.

Perovšek je obdelal tudi temeljna narodnopolitična vprašanja prevratnega časa. V predstavitvi razprav o razmerju med Narodno vlado in Narodnim svetom je opozoril na zamisel o ustanovitvi slovenskega parlamenta, v kateri »lahko vidimo eno od pomembnih značilnosti slovenske samostojnosti leta 1918« (222). Po navedbi pozivov k preseganju strankarskopolitične razdeljenosti je avtor podrobneje prikazal dva temeljna problema tedanjega časa – vprašanje narodnih meja ter jugoslovanske državne združitve in notranje ureditve nove države. Zanimivi so polemični članki o republikanski in monarhistični ter avtonomistični in centralistični državnih ureditvi, povezani tudi z vprašanjem asimilacije ali samobitnosti slovenskega naroda. V časnikih

Demokracija in Resnica so bili objavljeni tudi članki, ki so nasprotovali združitvi s Srbijo. O teh temeljnih vprašanjih se je slovenska politika dokončno odločila neposredno pred prvodecembrsko združitvijo, kar kažejo razprave na sejah Narodne vlade in osrednjega odbora Narodnega vijeća. Perovšek je poudaril že uveljavljeno ugotovitev, da prvodecembrska združitev »ni bila izvedena na demokratičen in enakopraven način, ki bi upošteval narodnoemancipacijske težnje« Slovencev in Hrvatov (274).

V sklepu je Perovšek posebno pozornost posvetil delovanju Deželne vlade za Slovenijo do vidovdanske ustave leta 1921, ki si je v obdobjih, ko so imeli v njej odločilno besedo predstavniki Slovenske ljudske stranke, prizadevala ohraniti čim več avtonomnosti, centralistični liberalni politični tabor pa je preprečil oblikovanje slovenskega parlamentarnega predstavniškega telesa. Perovšek je svojo novo študijo sklenil s poudarkom vseh temeljnih vidikov položaja Slovencev v Državi SHS, za katerega je bila glavna značilnost »samostojnost v oblikovanju in vodenju političnega, družbenega, gospodarskega, kulturnoprosvetnega in vojaškega življenja« (288).

Centralizmu in unitarizmu, ki sta ga uveljavljali obe jugoslovanski ustavi, se je v prvi Jugoslaviji upirala slovenska večinska avtonomistična volja. Le v obdobjih konec dvajsetih let in v letih od 1935–1941 je najmočnejši slovenski politični stranki SLS s svojim vplivom v osrednji vladi uspelo preko delovanja slovenskih oblastnih samouprav ter banske uprave in banskega sveta uveljaviti nekatere oblike samostojnosti oziroma avtonomije. Zahteve za zagotovitev svobodnega in samostojnega slovenskega razvoja so živele tudi v drugi Jugoslaviji, udejanjene pa so bile šele z nastankom lastne nacionalne države Republike Slovenije. Na začetku te poti pa je bila pomembna tudi slovenska samostojnost po prevratu leta 1918.

Izid študije Slovenski prevrat leta 1918 je pomemben prispevek Jurija Perovška in Inštituta za novejšo zgodovino k obuditvi zgodovinskega spomina na veliki prelomnici v slovenski in obči zgodovini. Z njo smo dobili delo, ki še pogloblja poznavanje državnopravnega položaja Slovencev v kratkotrajnem obdobju Države SHS. Za nadgradnjo v primerjavi z letom 1998 je avtor uporabil zlasti izsledke iz novejše literature, h kateri je s svojimi raziskavami tehtno prispeval tudi sam.

Miroslav Stiplovšek

James R. Dow, Heinrich Himmler's Cultural Commissions. Programmed Plunder in Italy and Yugoslavia.

Madison: The University of Wisconsin Press, 2018, 280 strani, 28 črno-belih fotografij

Založba Univerze v Wisconsinu je leta 2018 izdala knjigo zaslužnega profesorja Jamesa R. Dowa, ki se je v svoji karieri ukvarjal s preučevanjem nemške etnologije. Dow se v pričujoči knjigi poglobi v delovanje t. i. Kulturne komisije (Kulturkommission), ki je delovala v okviru esesovske organizacije Ahnenerbe (Dediščina).

Komisija, ki so jo sestavljali akademiki, inženirji, študenti in drugi, izbrani predvsem zaradi pripadnosti NSDAP oz. SS, je bila v prvi polovici druge svetovne vojne zadolžena za kulturološko preučevanje dveh nemških manjšin, ki naj bi bili preseljeni »nazaj v domovino«, torej na področje tretjega rajha.

Preučevanje prve nemške narodnostne manjšine se je začelo spomladi 1940 na Južnem Tirolskem in je trajalo skoraj dve leti. A jeseni 1941, po končani aprilski vojni in okupaciji Jugoslavije, je bilo nekaj strokovnjakov izločenih iz južnotirolske terenske raziskave in poslanih v Slovenijo, kjer so začeli beležiti kulturno zgodovino kočevskih Nemcev.

Prav ta drugi del knjige je zanimiv za slovenske zgodovinarje, kulturologe, etnografe, arhitekte, itd. Sredi julija 1941 je Heinrich Himmler v svoji vlogi rajhovskega komisarja za utrjevanje nemštva ukazal, da se naloge Kulturne komisije razširijo tudi na preučevanje kočevskih Nemcev v Sloveniji. Esesovski strokovnjaki naj bi zabeležili in čim bolj zaščitili žive ljudske značilnosti kot izkaze pripadnosti Kočevjarjev »v domu, srcu in življenju«.

Wolfram Sievers, vodja Ahnenerbe, je jeseni 1941 vzpostavil samostojno kulturno komisijo za Kočevjarje, ki jo je vodil nemški profesor geografije Hans Schwalm. 2. junija 1942 je Schwalm napisal poročilo dela (*Bericht über die Tätigkeit der Forschungs- und Lehrgemeinschaft 'Das Ahnenerbe' beim Deutschen Umsiedlungsbevollmächtigten für die Provinz Laibach, erstattet durch: Prof. Dr. Hans Schwalm*), ki je dolgo 85 strani.

Poročilo zajema poročila o raziskavah na področju Kočevja in Ljubljane, pri čemer so se raziskovalci osredotočili na običaje, ljudske vraže, dialekt, jezikoslovno geografijo, ljudske pesmi in umetnostno zgodovino. Ob preselitvi Kočevjarjev so posneli tudi (propagandni) film in fotografirali cerkvene registre. Dalje so iz Kočevskega odstranili dve leseni kočevarski kmečki hiši, ki naj bi postali osrednja predmeta muzeja

na prostem, predmete iz domovinskega muzeja in tudi nekatere osebne predmete Kočevarjev.

Drugi del poročila je namenjen dokumentaciji zbirk določenih kulturnih ustanov v Ljubljani. Poročali so o zbirki ljubljanskega Narodnega muzeja, zasebnem arhivu grofa Herwarda Auersperga in priložili fotokopije nekaterih knjig iz univerzitetne knjižnice.

A večji del poročila preostaja prazen ali neizpolnjen, saj bi morali priložiti še arhive, dokumente in zaplenjene simbole nemških društev in organizacij, ukradene umetniške predmete ter obsežno fotografsko zbirko gradov na področju Kočevskega in Ljubljane. Avtor na koncu ugotovi, da je Schwalmovo poročilo »v bistvu nič drugega kot birokratski opis načrtovanih aktivnosti«.

Komisija je na Kočevskem dejansko delovala med oktobrom 1941 in 15. januarjem 1942 ter v Ljubljani med 16. februarjem in 10. junijem 1942. V tem času so obiskali večino kočevarskih vasi in našli dve stari leseni hiši; to delo je opravila skupina okoli 30 arhitektov in pomočnikov pod vodstvom Martina Rudolpha. Richard Wolfram je zabeležil ljudske običaje, ljudske plese, ljudska prepričanja in zgodbe, edinstvene simbole in ljudsko nošo. Nasprotno pa ni nobenega dokaza, da je bilo opravljeno delo na področju dialekta in imen naselij (Bruno Schweizer), ljudskih pesmi (Alfred Quellmalz), ljudske umetnosti (Walter Frodl) in tudi na področju pridobivanja bioloških vzorcev.

Neuspešno terensko delo je v večji meri povezano tudi z nesodelovanjem italijanskih oblasti, ki so za večino delavcev komisije pozno izdale vizume; na teren so prišli šele 6. novembra 1941 in že 20. novembra so se začeli preselitveni postopki. Tudi priprave na preselitev so dodatno ovirale komisijo pri delu, prav tako tudi pomanjkanje bencina.

Posledično je eden največjih uspehov komisije na Kočevskem razstavitev dveh starih lesenih hiš, ki sta imeli »izvirno obliko vzhodnogermanske hiše« iz vasi Stari Log in Gotenica, ki so ju nato prepeljali v Brežice, kjer so ju shranili v cerkvi sv. Roka. Kaj se je zgodilo z zgradbami, ni zabeleženo, avtor pa domneva, da so ju ob koncu vojne ali neposredno po njej uporabili kot kurivo. Prav tako so v Brežice preselili zbirko manjšega domovinskega muzeja, od koder pa so nato predmeti prav tako izginili.

Avtor nato opisuje, kako so nekateri člani komisije svoje raziskovanje kulture Kočevarjev nadaljevali še po drugi svetovni vojni, takrat med Kočevarji, ki so se preselili na avstrijsko Koroško in Štajersko. Pri tem je bil najpomembnejši Richard Wolfram, ki je zbiral kočevarske običaje in ljudska prepričanja ter po vojni objavil več člankov, poročil ali publikacij. Za preučevalce tega obdobja zgodovine bi bil pomemben tudi film o preselitvi kočevarske narodne skupine, ki naj bi bil posnet med 1. in 6. decembrom 1941, a se je do danes ohranil le zapis, kaj naj bi prikazoval.

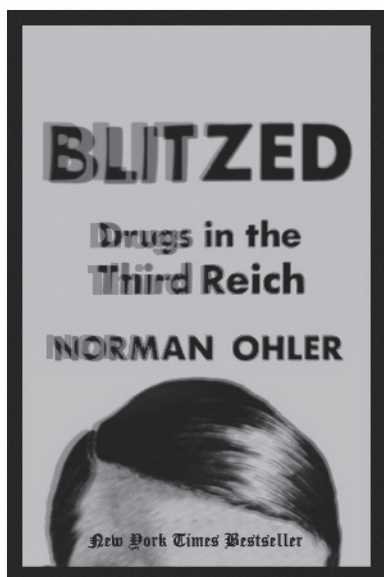
Ljubljanski del poročila vključuje tudi zapise o delovanju slovenskih partizanov in o nezanesljivosti italijanske vojske proti njim. Poročilo opisuje tudi fotokopiranje zbirke Narodnega muzeja, pri čemer so bili zelo omejeni s časom, tako da so naredili 135.000 kopij najpomembnejših dokumentov. Na gradu Turjak so v štirih dneh naredili šest tisoč fotokopij arhiva družine Auersperg, pri čemer so v poročilu zabeležili,

da so grad kmalu zasedli partizani in da »ne vedo o usodi zapuščine«. V univerzitetni knjižnici so naredili 1.200 fotokopij rokopisov iz nekaterih ukinjenih samostanov, odstranili arhive nemškega društva in jih poslali na Koroško.

Avtor analizira ali omeni nekatere povojne publikacije, ki so temeljile tudi na preučevanju kočevarske kulture, pri čemer omeni prepletanje nemške in slovenske (slovenske) folklore.

Pričujoča knjiga predstavlja pregled nemških prizadevanj na Južnem Tirolskem in Koroškem (ali na področju Ljubljanske pokrajine) glede kulturne zgodovine nemških manjšin. Avtor se ne pogloblja v dotične dokumente, še posebej to velja za povojno publicistiko, kar predstavlja določeno omejitev ter hkrati priložnost za druge zgodovinarje in preučevalce kulturne zgodovine tega obdobja, območja in etnične skupine. Dodatna omejitev publikacije je v tem, da za primer slovenskega območja ni uporabila nobenega dela slovenskih raziskovalcev zgodovine nemške manjšine na Slovenskem – še posebej kočevskih Nemcev (kot so npr. Ivan Simonič, Dušan Nečak, Mitja Ferenc idr.).

Klemen Kocjančič

Norman Ohler, Popolna omama. Droge v tretjem rajhu. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2019; prevod: Neža Božič, 338 strani

Ljubljanska založba Mladinska knjiga je v letu 2019 izdala prevod dela nemškega novinarja in pisatelja Normana Ohlerja *Popolna omama. Droge v tretjem rajhu*, ki je prvotno bilo objavljeno leta 2015 z naslovom *Der totale Rausch. Drogen im Dritten Reich*. Slovenski prevod je delo Neže Božič.

Avtor v delu najprej razkrije razvoj nemške farmacevtske industrije, ki je začela predelavo in proizvodnjo opiatov. V stresnih letih po koncu prve svetovne vojne je v Nemčiji izjemno uspela proizvodnja morfina, heroina, kokaina, opija itd. Dvajseta leta prejšnjega stoletja so videla splošno uporabo teh (danes prepovedanih) snovi, pri čemer so lahko ljudje te droge kupili kar v lekarnah. Leta 1928 so samo v berlinskih lekarnah prodali 73 kilogramov morfija in heroina. Droge, ki so vplivale na obnašanje oseb, so bile (so)krive za »razuzdano« družbo tistega časa, kar so še posebej preganjali nemški komunisti in nacisti v sklopu svojih političnih dejavnosti.

Ko so nacisti januarja 1933 prišli na oblast, so kmalu posegli tudi v zakonodajo glede drog. Že novembra istega leta je novi zakon omogočil prisilno napotitev odvisnikov v zaprto ustanovo (do dve leti), kar pa se je lahko podaljšalo v nedogled. Zdravnikom, ki so sami bili odvisniki, so prepovedali opravljanje poklica (do pet let), pri čemer so na področju uživanja teh substanc odpravili še zdravniško molčečnost. Zdravniki so morali prijaviti svoje paciente, ki so več kot tri tedne uživali narkotik(e), nato pa sta dotične paciente morala pregledati še dva izvedenca (glede upravičenosti uživanja narkotika). Če se je uporaba izkazala za neupravičeno, je lahko pacient pristal na odvajanju, nato pa tudi v koncentracijskem taborišču.

V okviru zdravstvene politike so v vseh okrožjih vzpostavili delovne skupine za boj proti drogam, ki so jih sestavljali predstavniki zdravstva, lekarn, socialnega zavarovanja, sodstva, vojske, policije in socialnega skrbstva.

Adolf Hitler, ki je v javnosti imel podobo vegetarijanca, neuživalca alkohola in zagovornika zdravega življenja, je leta 1936 spoznal zdravnika Theodorja Morella, specialista za kožne in spolne bolezni, ki je kmalu postal eden od Hitlerjevih osebnih zdravnikov. Že v letih pred drugo svetovno vojno je Morell začel Hitlerju, ki je potreboval »takojšnje prenehanje tegob«, dnevno, nato pa večkrat dnevno vbrižgavati različne stvari. Sprva je dobival injekcije glikoze ali vitaminov, nato pa je začel med vojno uporabljati še druge stvari, skupaj z narkotiki. Med vojno je tako Hitler prejel 90 različnih zdravil, vsak dan pa kar 28 različnih tablet: »Vse očitneje so injekcije določale potek dneva in sčasoma se je v firerjevi mešanici nabralo več kot osemdeset različnih, pogosto precej neobičajnih hormonskih preparatov, steroidov, mazaških lekov in zdravil.«

Avtor se v knjigi poleg Hitlerju posveti tudi vlogi narkotikov v nemških oboroženih silah med drugo svetovno vojno. Nemški vojaki, mornarji in letalci so za prestajanje hudih fizičnih naporov prejemali odmerke pervitina ali metamfetamina. Pervitin je bil patentiran leta 1937 in naslednje leto so ga začeli prodajati in agresivno priporočati zdravnikom za predpisovanje pri različnih težavah pacientov (za dvig samozavesti in budnosti, za »povečanje ženskega libida in seksualne moči«, odvajanje od alkohola, kokaina in opiatov, hujšanje itd.). V zadnjih dveh letih pred vojno so bili Nemci »zadeti«: »Pervitin se je razširil v vseh družbenih krogih – med tajnicami, da so tako hitreje tipkale, igralci, da so se osvežili pred predstavo, pisatelji, da so metamfetaminsko spodbudo uporabili za bedenje ob pisalni mizi, in delavci za tekočimi trakovi velikih tovarn, da so poživljeni povečali proizvodnjo.«

Zato ni neverjetno, da so nemški vojaki ob naporih bliskovite vojne, ko so morali premagovati velike razdalje v vojnih razmerah, začeli uporabljati pervitin. Če ga niso dobili od vojaških zdravnikov, so zaprosili svojce, da so jim drogo pošiljali neposredno na fronto. Pri tem je treba poudariti, da uporaba poživil med drugo svetovno vojno ni bila posebnost, saj so jih uporabljali tudi zavezniki (predvsem je znana uporaba metamfetamina pri ameriških letalcih med dolgimi poletji). V nadaljevanju avtor predstavi, kako je nemška obveščevalna služba Abwehr med vojno morala delovati tudi na področju kupovanja drog iz tujine, hkrati pa so droge uporabljali tudi kot obliko plačila

za svoje agente v tujini. Med vojno je tako nemška farmacevtska in kemična industrija nadaljevala proizvodnjo drog (sedaj za vojne potrebe), pri čemer so tudi okupirana področja (in tam nahajajoče se surovine) izkoriščali v svojo korist.

Knjiga podaja pregled uporabe narkotikov v tretjem rajhu, s poudarkom na drugi svetovni vojni, pri čemer so narkotike uporabljali civilisti, vojaki in vojaško-politični vrh. Predstavlja tudi izhodišče za nadaljnje raziskovanje, predvsem glede vpliva narkotikov na vojne dogodke, še posebej na najvišjih poveljniških položajih. Za slovensko zgodovinopisje je to lahko tudi priložnost za raziskavo, ali in kako je bilo slovensko prebivalstvo izpostavljeno narkotikom v tem času, pred in med drugo svetovno vojno.

Klemen Kocjančič

Razkritje (disclaimer): Avtor zapisa je prevajalki svetoval pri prevajanju nekaterih vojaških izrazov, kar je omenjeno tudi v knjigi.

39 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Jelka Piškurić

**»BILI NEKOČ
SO LEPI ČASI«**

Vsakdanjik v Ljubljani in
okolici v času socializma

Cena
.....
28 EUR

KNJIŽNICA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino je specialna knjižnica, ki zbira in hrani gradivo za znanstvene preučevalce in ljubitelje novejšje zgodovine.

Začetki knjižnice sodijo še v čas pred ustanovitvijo inštituta. Le-te lahko namreč postavimo že v leto 1945, ko je začela z delom knjižnica Muzeja narodne osvoboditve. Začetni knjižni fond so predstavljale knjige Znanstvenega inštituta SNOS-a, ki so jih zbirali za svoje znanstveno delo že med drugo svetovno vojno.

Knjižnica hrani danes okoli 40.000 knjig o novejši zgodovini Slovenije in sveta. Sprva so prevladovalе knjige o zgodovini druge svetovne vojne in delavskega gibanja, pozneje pa se je pričelo z nabavo literature o socialni in kulturni zgodovini. Z gotovostjo lahko trdimo, da knjižnica s svojim gradivom predstavlja najpomembnejšo zgodovinsko zbirko o zgodovini dvajsetega stoletja na Slovenskem. Posebnost knjižnice je še zelo obsežna zbirka »nacističnega gradiva«, saj je z zbiranjem gradiva iz Federalnega zbirnega centra in iz raznih drugih zbirk tukaj nastala ena najbogatejših knjižnic za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji.

V svojih zbirkah imamo tudi preko 200 naslovov časopisov in revij, saj hranimo vse najpomembnejše časopise od Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic preko kulturnih in strokovnih revij do vseh današnjih dnevnikov, ki jih za vsa leta hranimo tudi v vezani obliki.

UDC

94(497.4)" 18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Karin Almasy

The Linguistic Landscape of Lower Styria on Picture Postcards (1890–1920) / Jezikovna krajina Spodnje Štajerske na razglednicah (1890–1920)

Vasilije Dragosavljević

Irredentist Actions of the Slovenian Organisation of Yugoslav Nationalists (the ORJUNA) in Italy and Austria (1922–1930) / Iredentistične akcije slovenske organizacije jugoslovanskih nacionalistov

Dunja Dobaja

Razvoj pomožnega šolstva v Sloveniji v obdobju med obema vojnoma s poudarkom na pomožni šoli v Mariboru / Development of Special Education in Slovenia in the Interwar Period With the Emphasis on the Special School in Maribor

Jurij Perovšek

Slovinci, Jugoslavija in začetek vojne / Slovenians, Yugoslavia, and the Onset of War

Tjaša Konovšek

Med idealom in resničnostjo: ženske v času druge svetovne vojne na Slovenskem / Between the Ideal and Reality: Women During World War II in Slovenia

Ivana Dobrivojević Tomić

Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaji seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991) / Durability and Change. Culture of Abortion, Liberalisation of Regulation and Attempts at Sex Education of the People of Yugoslavia (1918–1991)

Nikita Meden

Srenjska zemlja v sodobnem mednarodnem zgodovinskoislovesnem vpisju: aktualna vprašanja / Communal Land in Modern International Historiography

